

د افغانستان اسلامي امارت
د علومو اکاډمي
معاونیت بخش علوم اسلامی

وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ
وَهُدًى وَرَحْمَةً وَنُصْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ

تبیان

۳-۴

په دې مخښه کې:

- افتراضي فقه او پر نويو مسایلو يې اغېزې
- بررسی روشهای شیطان در ایجاد اختلاف میان مؤمنان
- موقف امام بخاری در قبال برخی مسایل علم کلام
- شیوه امام بخاری در روند تعلیم و تربیه
- چيستی و چرایی عبادت در اسلام
- دورۀ سوم
- ربع: سوم و چهارم
- شماره مسلسل: ۷۵-۷۶
- سال ۱۴۰۱ هـ. ش.
- سال تاسیس: ۱۳۷۹ هـ. ش.
- کابل - افغانستان

شماره ۳-۴ سال ۱۴۰۱ هـ. ش

مجله علمی - تحقیقی تبیان

TEBYAN

Quarterly Journal

Establishment : 2022

Research and Scientific Publication of
Afghanistan Science Academy

Serial No: 75-76

Address:

Afghanistan Science Academy
Torabaz Khan, Shahbobo Jan Str.
Shahr-e-Now, Kabul, Afghanistan.
Tel: 0202201279

د افغانستان اسلامي امارت
د علومو اکاډمي
معاونیت بخش علوم اسلامي

سپان

مجله علمی - تحقیقی

عقیده، تفسیر و علوم القرآن، حدیث و علوم حدیث، سیرت، فقه،
اصول فقه، تاریخ اسلام و ثقافت اسلامی

سال تاسیس ۱۳۷۹ ه.ش

شماره مسلسل ۷۵-۷۶

یادداشت:

- مقاله رسماً از آدرس مشخص با ذکر نام، تخلص، رتبه علمی، نمبر تیلیفون، و ایمیل آدرس نویسنده به اداره اکادمی علوم فرستاده شود.
- مقاله ارسالی باید علمی - تحقیقی، بکر و مطابق معیارهای پذیرفته شده علمی باشد.
- مقاله باید قبلاً در جای دیگری چاپ نشده باشد.
- عنوان مقاله مختصر و با محتوا مطابقت داشته باشد.
- مقاله باید دارای خلاصه حد اقل حاوی ۸۰ الی ۲۰۰ کلمه بوده، و گویای پرسشی اصلی باشد که مقاله در پی پاسخ دهی به آن است. همچنان خلاصه باید به یکی از زبان‌های یونسکو ترجمه شده باشد.
- مقاله باید دارای مقدمه، مبرمیت، هدف، سؤال تحقیق، روش تحقیق، نتایج به دست آمده و فهرست منابع بوده و در متن به منبع اشاره شده باشد.
- مقاله باید بدون اغلاط تایپی با رعایت تمام نکات دستور زبان، تسلسل منطقی موضوعات در صفحه یک رویه کاغذ A4 در برنامه word تنظیم شده باشد.
- حجم مقاله حد اقل ۷ و حد اکثر ۱۵ صفحه معیاری بوده، با فونت ۱۳ تایپ شود، فاصله بین سطر ها واحد (Single) باشد و به شکل هارد و سافت کاپی فرستاده شود.
- هیأت تحریر مجله صلاحیت رد، قبول و اصلاح مقالات را با در نظر داشت لایحه نشراتی اکادمی علوم دارد.
- تحلیل ها و اندیشه های ارائه شده بیانگر نظریات محقق و نویسنده بوده، الزاماً ربطی به موقف اداره ندارد.
- حق کاپی مقالات و مضامین منتشره محفوظ بوده، فقط در صورت ذکر مأخذ از آن استفاده نشراتی شده می تواند.
- مقاله وارده دوباره مسترد نمی گردد.

((شماره ۷۶-۷۵ مجله علمی - تحقیقی تبیان بابت ربع سوم و چهارم سال ۱۴۰۰ هـ ش که توقع چاپ و نشر آن میرفت نسبت تحولات سیاسی به تعویق افتاده بود با آمدن امارت اسلامی بعد از تجدید نظر چاپ و نشر میگردد))

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ناشر: ریاست اطلاعات و ارتباط عامه اکادمی علوم افغانستان

مدیر مسؤول: سرمحقق خواجه ذاکر صدیقی

مهتم: سرمحقق عبدالروف هجرت

هیأت تحریر:

سرمحقق عبدالولی بصیرت

سرمحقق سید حبیب شاکر

سرمحقق عبدالکریم فضلی

معاون سرمحقق عبدالرحمن حامد

دیزاین: سرمحقق عبدالروف هجرت

محل چاپ:

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

آدرس: اکادمی علوم افغانستان، طره باز خان واټ،

کوچه شاه بوبو جان، شهرنو، کابل

شماره تماس ریاست اطلاعات و ارتباط عامه: ۰۲۰۲۲۰۱۲۷۹ (۰۰۹۳)

ایمیل ریاست اطلاعات و ارتباط عامه: info@asa.gav.af

ایمیل مدیریت مجله: tabiyan.af@gmail.com

اشتراک سالانه:

کابل: ۳۲۰ افغانی

ولایات: ۴۸۰ افغانی

کشورهای خارجی: ۵۲۰ دلار امریکایی

قیمت یک شماره در کابل:

• برای استادان و دانشمندان اکادمی علوم: ۷۰ افغانی

• برای محصلین و شاگردان مکاتب: ۴۰ افغانی

• برای سایر ادارات: ۸۰ افغانی

ارشاد الهی

مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أُسْرَىٰ حَتَّىٰ يُثَخِّنَ فِي الْأَرْضِ تُرِيدُونَ
عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ. لَوْلَا كِتَابٌ مِّنَ اللَّهِ
سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ". (الأنفال ٦٧-٦٨)

ترجمه

هیچ پیامبری را سزاوار نیست که [برای اخذ سربها از دشمنان]
اسیرانی بگیرد تا در زمین به طور کامل از آنان کشتار کند شما متاع
دنیا را می‌خواهید و خدا آخرت را می‌خواهد و خدا شکست‌ناپذیر
حکیم است. اگر در آنچه گرفته‌اید از جانب خدا نوشته‌ای نبود
قطعاً به شما.

فهرست موضوعات

شماره	عنوان	نویسنده	صفحه
.۱	افتراضي فقه او پر نويو مسايلو يې اغېزې	څېړنپوه عبدالکريم فضلي	۱
.۲	بررسی روشهای شیطان در ایجاد اختلاف میان مؤمنان	سر محقق عبدالروف هجرت	۲۰
.۳	موقف امام بخاری در قبال برخی مسایل علم کلام	سرمحقق عبدالرحمن حکیمزاد	۳۶
.۴	شیوه امام بخاری در روند تعلیم و تربیه	معاون سرمحقق عبدالناصر باهر	۶۷
.۵	چیستی و چرایی عبادت در اسلام	سرمحقق محمدکبیر مشفق	۹۶
.۶	اسباب و وسایل تربیت درقرآن کریم	پوهنیار عبدالروف فرزام	۱۳۲
.۷	وقف او اغیز يې د ټولنيز ژوند په هوساینه کې	څېړندوي نجیب الله عمری او پوهنیار ارسلان ظفري	۱۵۳
.۸	بررسی علل کتمان علم شرعی و پیامدهای آن	پوهنیار عبدالرزاق هدفمند	۱۷۲

خېرنيوه عبدالکريم فضلي

افتراضي فقه او پر نويو مسايلو يې اغېزې

ملخص البحث: هذا المقال بعنوان: (الفقه الافتراضي و أثره على المسائل الجديدة) يبحث فيه عن أنه لا يوجد الفقه الافتراضي في المذهب الحنفيّ فحسب، بل يوجد ذلك في المذاهب الأخرى أيضاً، ولكن يظهر بشكل أوضح في المذهب الحنفيّ، أن الفقه الإفتراضي ليس بحرام و لا غير مشروع، بل هو وسيلة تدريب الفقهاء في ميادين الإجتهد و تطوير قدرتهم و ملكتهم على الإجتهد تجاه المسائل المستجدة.

علماً بأن كثير من العلماء المعاصرين يراجعون إلى الفقه الإفتراضي في حل القضايا الجديدة، ومعظم القضايا المعاصرة يتم تحليلها وحلها بمساعدته وضوئه، لذلك فإن الفقه الإفتراضي هو رصيد علمي كبير للأمة الإسلامية، يجب الحفاظ عليه واستخدامه في كل مجال من مجالات الحياة، ويستنبط المسائل حسب الأحوال، وقيمة الفقه الافتراضي أو التقديري لا يخفى على أي فقيه أو مفت.

لنځيز: په دې مقاله کې چې سرليک يې (افتراضي فقه او پر نويو مسايلو يې اغېزې) دی دا څېړل کېږي چې افتراضي (تقديري) فقه نه يواځې په حنفي مذهب کې لېدل کېږي، بلکې په نورو مذهبونو کې هم شته ده، خو حنفي مذهب کې زياته څرگنده تر سترگو کېږي، افتراضي فقه ناروا نه ده او نه حرامه ده، دا د نويو پېښو پر وړاندې د فقهاوو په اجتهادي ډگر کې چمتوالی او د هغوی روزل او په هغوی کې اجتهادي وړتيا پيدا کول دي.

معاصر علماء د نويو مسايلو په حل کې افتراضي فقهې ته مراجعه کوي او زياتره معاصرې پېښې يې د هغې په مرسته او رڼا کې تحليل او حل کړي دي، نو افتراضي فقه د اسلامي امت لپاره ستره علمي پانگه ده، چې بايد فقهاء يې

د ژوند په هر میدان کې تطبیق او له حالاتو سره سم له هغې څخه استنباط وکړي او پر هیڅ فقیه او مفتي د افتراضي فقهې ارزښت پټ نه دی او باید ساتنه یې وشي.

سریزه: الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على خير خلقه محمد و على آله و أصحابه أجمعين.

زموږ سلفو او پخوانیو علماوو د علم په رسولو کې زیات خدمتونه کړي دي، ټولنې ته یې خورا پوه او متخصص علماء روزلي او وړاندې کړي دي، د تفسیر، حدیث، فقه، عقاید، بلاغت، صرف، نحو او داسې نورو علومو په برخه کې تألیفات تر شا پرېښيي دي، اوسنۍ اسلامي نړۍ د هغو د خدمتونو او علومو مرهونه ده، اوسني ټول تحقیقات او څېړنې د هغوی له لیکنو او څېړنو څخه گټه اخلي او پر هغو بنا دي.

په دې علومو کې یو هم د فقهې علم دی، چې د اسلامي شریعت له عملي احکامو څخه بحث کوي، چې په دې اړوند د اهل السنة و الجماعة څلور فقهې مذهبونه په اسلامي امت کې معروف دي، د څلورو فقهې مذهبونو په فقه کې افتراضي فقه شته ده، خو د حنفي مذهب فقهې ته د افتراضي یا تقدیري فقهې زیاته گوته نیول کېږي، تر دې پورې چې ځینې ډیر بې باکه، تند او تېزې نیوکې پر دې مذهب کوي، چې باید داسې ونه شي؛ ځکه چې د دې مذهب بنسټګرو خورا زیات علمي خدمتونه کړي دي، څوک هم د دې حق نه لري او شرعاً ورته جایز نه ده، چې پخوانیو فقهاوو پسې بد ووايي او یا یې پر خدمتونو سترګې پټې کړي، زما د مطالعې له مخې دا کومه د عیب خبره نه ده، بلکې زیاتې ښې پایلې یې ورکړي دي. له همدې امله مې وغوښتل چې (افتراضي فقه او پر نویو مسایلو یې اغېزې) موضوع وڅېرم، خو د موضوع گو نګ اړخونه روښانه شي، چې له یوې خوا د افتراضي فقهې ارزښت او له بلې خوا پر حنفي مذهب د نیوکه کوونکو لپاره قناعت ورکوونکی ځواب شي. څرنگه چې په ټولو فقهو کې د حنفي مذهب فقه مشوره او بډایه

ده، د دې مذهب بنسټگرو خورا زيات زيار گاللی دی، چې اسلامي امت ته يې خورا بډايه فقه په ميراث پرېښې ده، ان چې له همدغې فقهې څخه د نړۍ کفارو په خپلو قوانينو کې گټه اخيستي ده.

د څېړنې ارزښت: د دې مقالې ارزښت په دې کې دی، چې په نويو مساييلو کې د افتراضي فقهې اغېزې څرگند ول، چې دا خپله د افتراضي فقهې ارزښت په گوته کوي او د هغې گونگ اړخونه روښانه کوي.

د څېړنې مبرميت: پر افتراضي فقهې منتقدينو ته به روښانه شي، چې تقديري يا افتراضي فقه په خپل ځای کې ارزښت لري، چې نويو فقهې مساييلو کې فقهاوو، علماوو، حقوق پوهانو او اقتصاد پوهانو هغې ته رجوع کړې ده او د هغې په رڼا کې نوي فقهې مساييل تحليل او تجزيه کړي او هغو ته يې د حل لاره پيدا کړې ده.

د څېړنې موخې: په اوسني وخت کې د افتراضي فقهې ارزښت، په نويو فقهې مساييلو کې يې اغېزې او پر حنفي فقه د نيوکو کوونکو لپاره قناعت ورکوونکی تحليل.

د څېړنې ميتود: د دې موضوع په څېړنه، تحليل کې له توصيفي تحليلي منهج څخه گټه اخيستل شوې ده، خو موضوع په ښه توگه وڅېړل شي.

د افتراضي فقهې پېژندنه: دغه اصطلاح له دوو کلمو څخه جوړه ده، يو فقه او بل افتراضي، چې هر يو کلمه يې بېله معنا لري او په لاندې توگه تشریح کېږي:

فقه: په لغت کې پوهې او علم ته ويل کېږي^(۱)، دغه راز په الصحاح نومې کتاب کې راغلي: (الفقه: الفهم)^(۲) فقه معنا پوهه، د دې لفظ مشتقات لکه: فقيه، افقه، فقاها، لکه عرب وايي: (فقه الرجل) د سړي پوهه، (شهدت عليك بالفقه) ستا پر پوهه زه گواهي ورکوم، نو فقه علم او پوهې ته ويل کېږي.

د فقهي تعريف: پر هغو شرعي، عملي احكامو علم درلودلو ته فقه ويل، چې د شريعت له تفصيلي دلايلو څخه استخراج او استنباط شوي وي^(۳). دغه تعريف تخصصي دی، يواځې د اسلامي شريعت عملي احكامو ته شاملېږي لکه: لمونځ، روژه، حج، زکات، معاملات، نکاح... دا تعريف هغه وخت مطرح شو، چې په شرعي علومو کې بېلابېل ويشونه رامنځ شول.

امام ابوحنيفه (رحمة الله عليه) فقه داسې تعريف کړې ده: (د نفس پر هغه څه چې پر هغه او د هغه لپاره دي، پوهېدل دي)^(۴). له دې تعريف څخه معلومېږي، چې فقه، علم الکلام (اعتقاديات) عملي احكام لکه لمونځ، روژه، حج، زکات، معاملات، نکاح... او اخلاقو ته شاملېږي.

افتراضي: له فرض څخه مشتق دی، چې اندازې، تقدير، او وجوب ته ويل کېږي، افتراض د افتراض مصدر دی، چې د احتمال او گومان پر معنا کارول کېږي^(۵). په همدې مقاله کې هم د احتمال او گومان پر معنا استعمال شوی او همدغه معنا دلته مراد ده.

د افتراضي فقهي تعريف: په داسې مسئلو کې څېړنه او بحث کول، چې تر اوسه واقع شوي نه وي، خو فرضاً او احتمالاً واقع وگڼل شي^(۶). بل تعريف د افتراضي فقهي دا دی: تصور او احتمال د يوې فقهي مسئلې، چې واقع شوې نه وي او د شرعي نصوصو او قياس په رڼا کې د هغې ځواب موندل دي. يا په بل عبارت افتراضي فقه د شرعي حکم په څرگندولو کې د فقيه اجتهاد ته ويل کېږي، چې تر اوسه واقع شوی نه وي.

دا چې د پخوانيو فقهاوو له نظره مې د افتراضي فقهي مشخص تعريف پيدا نه کړ، نو په خپل فکر مې د افتراضي فقه مطلوب او مراد ته په کتو پورته تعريفونه وړاندې کړي دي. په ټوله کې د افتراضي فقه مفهوم دا دی چې مجتهد، فقيه يا مفتي د قياس له اصولو او شرايطو سره سم د ناپېښو واقعاتو يا

احتمالي واقعاتو د مطرح کولو لپاره شرعي حکم صادر کړي، که څه هم چې هغه واقع شوی نه وي.

د افتراضي فقهې د جواز او عدم جواز په اړوند دوه نظرونه موجود دي، چې ځنې علماء يې په عدم جواز قایل دي او ځينې نور يې پر جواز قایل دي، چې په لاندې توگه د دواړو نظرونو دلايل وړاندې کېږي. د افتراضي فقهې د عدم جواز دلايل:

۱- د الله تعالی پر دې قول استدلال کوي چې فرمايي: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنَ أَشْيَاءَ إِن تُبَدَ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ وَإِن تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبَدَ

لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾^(۷) (ای مؤمنانو! د داسې خبرو پوښتنه مه کوئ، چې که (ځواب يې) درته څرگند کړای شي، نو تاسې ته په ناوړه وي، خو که تاسې د هغو پوښتنو په داسې وخت کې وکړئ، چې قرآن کریم نازلېږي، نو هغه به درته څرگندي شي، تر اوسه چې تاسې څه کړي دي، الله هغه درنښلي دي، هغه بښونکی او د زغم څښتن دی.

۲- د رسول الله (صلی الله علیه وسلم) پر حدیث استدلال کوي، چې له ابوهريره رضي الله عنه څخه روایت دی چې پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمایلي دي: (إِنَّمَا أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ سَأَلَهُمْ وَاخْتَلَفُوهُمْ عَلَى أَنْبِيَائِهِمْ)^(۸) (خبر دا ده بله نه ده، چې له تاسې مخکې خلک زیاتو پوښتنې کول او پر پیغمبرانو د دوی اختلاف هلاک کړي دي). د دوی په اند دغه پورتنی دوه نصوص پر دې دلالت کوي، چې افتراضي فقه ناروا چاره ده او باید ورڅخه ډډه وشي، بل دا چې دوی پر دې استدلال هم کوي، چې فتوی او اجتهاد په مسایلو کې د زمانې او ظروفو ته په کتو باید ترسره شي، چې کله مسئله پېښه شي، نو وخت او حالاتو ته په کتو هغې ته د حل لاره پیدا شي.

د افتراضي فقهې د جواز دلايل: دغه ډله پر لاندې دلايلو استدلال کوي:

۱- له رافع بن خدیج (رضي الله عنه) څخه روایت دی چې وایي: قُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا لَأَقْوَا الْعَدُوَّ عَدًّا وَلَيْسَ مَعَنَا مَدَى أَفْئِدَكِي بِاللَّيْطِ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا أَنْهَرَ الدَّمَ وَذَكَرْتُمْ عَلَيْهِ اسْمَ اللَّهِ فَكَلَّوْهُ إِلَّا مَا كَانَ مِنْ سِنٍّ أَوْ ظُفْرٍ فَإِنَّ السِّنَّ عَظْمٌ مِنَ الْإِنْسَانِ، وَإِنَّ الظُّفْرَ مَدَى الْحَبَشِ»^(۹). (مور وویل ای د الله رسوله! (صلی الله علیه وسلم) سبا مور له دینمن سره مخامخ کېږو او له مور سره چاره نشته ایا مور د نی یا بل تیز شي سره حلاله کولای شو، نو رسول الله (صلی الله علیه وسلم) و فرمایل: کوم شی چې وینه وبهوي او د الله تعالی نوم ورباندې یاد کړی، هغه خورئ، مگر دا چې په غابن یا نوک (سره حلاله وي) ځکه غابن د انسان هډوکی دی او بیشکه نوک د حبشیانو چاره ده).

د استدلال وجه یې داده: چې له رسول الله (صلی الله علیه وسلم) څخه داسې پوښتنه شوې چې واقع شوې نه وه، او رسول الله (صلی الله علیه وسلم) ورته ځواب وفرمایه، نو که د احتمالي او افتراضي مسئلو مطرح کول او د هغو ځواب او حل نا جایز وای، نو صحابي به دا کار نه کاوه او نه به رسول الله (صلی الله علیه وسلم) ورته ځواب وایه.

۲- عَنْ سَلَمَةَ بْنِ يَزِيدَ الْجَعْفِيِّ (رضي الله عنه)، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ عَلَيْنَا أَمْرًا مِنْ بَعْدِكَ، يَاخُذُونَ بِالْحَقِّ الَّذِي عَلَيْنَا، وَيَمْنَعُونَا الْحَقَّ الَّذِي جَعَلَهُ اللَّهُ لَنَا، نَقَاتِلُهُمْ وَنَعَصِيهِمْ؟ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «عَلَيْهِمْ مَا حُمُّوا، وَعَلَيْكُمْ مَا حُمَلْتُمْ»^(۱۰). له سلمه بن يزيد الجعفي (رضي الله عنه) څخه روایت دی چې وایي: ما وویل ای د الله رسوله! (صلی الله علیه وسلم) پر دې مو خبر کړه، که له تاسې وروسته داسې امیران پر مور مقرر شي، چې دوی کوم حق پر مور لري، هغه اخلي او غواړي یې، او زموږ هغه حق چې الله تعالی مور ته راکړی دی، له هغه څخه مو محرومي او هغه نه راکوي، آیا جگړه ورسره وکړو او نافرمانی یې وکړو؟ نو پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) پر هغوی هغه څه دي چې دوی پر اوږو اخیستي دي او پر تاسې هغه څه دي، چې تاسې پر اوږو اخیستي دي.

په پورتنې حديث كې هم د داسې خيز سوال مطرح شوی، چې پېښ شوی نه دی، بلکې يو احتمالي او فرضي سوال يې مطرح کړی دی او د اسلام پيغمبر(صلى الله عليه وسلم) ورته ځواب هم ويلي دی.

۳- حُذَيْفَةَ بْنِ الْيَمَانِ (رضي الله عنه) يَقُولُ: كَانَ النَّاسُ يَسْأَلُونَ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- عَنِ الْخَيْرِ وَكُنْتُ أَسْأَلُهُ عَنِ الشَّرِّ مَخَافَةَ أَنْ يُدْرِكَنِي^(۱۱) حذيفه بن يمان(رضي الله عنه) وايي:(خلکو به له رسول الله(صلى الله عليه وسلم) څخه د خير په اړوند پوښتنه کوله، خو ما د شر په اړوند پوښتنه کوله، له دې وېرې چې گيرمې نه کړي). په دې حديث كې هم د احتمالي او تقديري خيز پوښتنه شوی ده.

۴- عَنِ الْمُقَدَّادِ بْنِ الْأَسْوَدِ (رضي الله عنه) أَنَّهُ أَخْبَرَهُ أَنَّهُ قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَرَأَيْتَ إِنْ لَقِيتُ رَجُلًا مِنَ الْكُفَّارِ فَقَاتَلَنِي فَضْرَبَ إِحْدَى يَدَيَّ بِالسَّيْفِ فَقَطَعَهَا. ثُمَّ لَادَ مِنِّي بِشَجْرَةٍ فَقَالَ أَسْلَمْتُ لِلَّهِ. أَفَأَقْتُلُهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ بَعْدَ أَنْ قَالَهَا قَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- « لَا تَقْتُلْهُ ». قَالَ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّهُ قَدْ قَطَعَ يَدِي ثُمَّ قَالَ ذَلِكَ بَعْدَ أَنْ قَطَعَهَا أَفَأَقْتُلُهُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- « لَا تَقْتُلْهُ فَإِنْ قَتَلْتَهُ فَإِنَّهُ بِمَنْزِلَتِكَ قَبْلَ أَنْ تَقْتُلَهُ وَإِنَّكَ بِمَنْزِلَتِهِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ كَلِمَتَهُ الَّتِي قَالَ ».^(۱۲) له مقدار بن الاسود(رضي الله عنه) څخه روايت دی چې هغه خبر ورکړی وايي: ای د الله تعالی رسوله(صلى الله عليه وسلم) پر دې مو پوه کړه، چې که زه د يو کافر شخص سره په جنگ کې مخامخ شم، پس هغه ما سره جگړه وکړي، هغه زما لاس په توره ووهي، نو پرې يې کړي، بيا له ما څخه يوې ونې ته پناه يوسي، داسې ووايي: زه الله تعالی ته تسليم يم، ای د الله رسوله(صلى الله عليه وسلم) آیا زه هغه له دې وروسته چې يې ووايي(زه الله ته تسليم يم) ووژنم؟ د الله تعالی پيغمبر(صلى الله عليه وسلم) وفرمايل: هغه مه وژنه، وايي: ومې ويل ای د الله رسوله!(صلى الله عليه وسلم) چې بېشکه هغه زما لاس پرېکړی، بيا يې وويل: آیا زه وروسته له هغه چې لاس قطع کړی، هغه ووژنم؟ د الله رسول(صلى الله عليه وسلم) وفرمايل: مه يې وژنه، هغه ستا په

شان دی (معصوم الدم دی)، که ته هغه ووژني او ته د هغه په خبر يې (قصاص له امله ستا وژل هغه ته روا وه) مخکې له دې چې هغه کلمه وويله، کوم چې يې ويله ده).

۵- عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (رضي الله عنه) قَالَ (جَاءَ رَجُلٌ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَرَأَيْتَ إِنْ جَاءَ رَجُلٌ يُرِيدُ أَخَذَ مَالِي قَالَ فَلَا تُعْطِهِ مَالَكَ قَالَ أَرَأَيْتَ إِنْ قَاتَلَنِي قَالَ قَاتَلْتَهُ قَالَ أَرَأَيْتَ إِنْ قَتَلَنِي قَالَ فَأَنْتَ شَهِيدٌ قَالَ أَرَأَيْتَ إِنْ قَتَلْتَهُ قَالَ هُوَ فِي النَّارِ) (۱۳). له ابوهريرة (رضي الله عنه) خخه روايت دی، چې وايي: رسول الله (صلى الله عليه وسلم) ته يو شخص راغی داسې يې وويل: ای د الله رسوله! (صلى الله عليه وسلم) پر دې مې پوه کړه، که يو سړی راشي، اراده لري چې زما مال واخلي، هغه (صلى الله عليه وسلم) وفرمايل: مال دې مه ورکوه، وويل: که هغه راسره جنگ وکړي؟ هغه (صلى الله عليه وسلم) وفرمايل: جنگ ورسره وکړه، وويل: که هغه ما ووژني، هغه (صلى الله عليه وسلم) وفرمايل: ته شهيد يې، وويل: که زه هغه ووژنم، هغه (صلى الله عليه وسلم) وفرمايل: هغه په اور کې (دوزخي) دی.

دغه پورتنی ټول حديثونه پر دې دلالت کوي، چې د احتمالي او فرضي مسئلو طرح کول جواز لري، که جواز يې نه لرلو، نو صحابه وو به نه مطرح کول، ځکه هغوی په تقوا او فقاهايت کې له نورو غوره دي.

۶- په اوس وخت کې د اسلامي نړۍ ټول قوانين که هغه مدني برخه کې دي او که هغه جزايي برخه کې دي، چې د اسلامي فقه يوه عمده برخه تشکيلوي لکه: معاملات او مجازات، افتراضي او تقديري دي، نو دا پر دې دلالت کوي، چې افتراضي فقه جواز لري.

د دلايلو مناقشه: د احتمالي او افتراضي مسئلو طرح کول د رسول الله (صلى الله عليه وسلم) په حيات کې منع وو، هغه د دې لپاره چې خلک په حرج کې واقع نه شي، که دوی پوښتنه وکړي، نو د دوی د پوښتنې له امله به دروند او سخت حکم لازم شي، ځکه چې هغه وخت کې شرعي احکام تازه

نازلېدل، هغه وخت د وحې د نزول زمانه وه، په هغه وخت کې د پوښتنو او سوالونو حل او ځواب د وحې پر نزول سره حل کېده او ټولې پېښې په جلي يا خفي وحې سره حل کېدې، حتی د پېښو په اړوند که به په اجتهاد کې خطا وه، هغه به د وحې په نزول سره سمې ده.

قرطبي (رحمة الله عليه) د آيت: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءٍ إِن تُبَدَّلَ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ وَإِن تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلَ الْقُرْآنُ تُبَدَّلَ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا وَاللَّهُ

عَفُورٌ حَلِيمٌ﴾^(۱۴)، په تفسير کې د ابن عبدالبر (رحمة الله عليه) قول داسې

نقل کړی دی: په اوسني وخت کې د پوښتنو مطرح کولو سره د تحليل او تحریم وېره نشته ده، خو د هغې له امله د تحليل يا تحریم حکم نازل شي^(۱۵).

د افتراضي فقهې مانعینو چې پر آيت شريف کوم استدلال کړی دی، هغه ځکه درست استدلال نه دی، چې په آيت شريف کې له ټولو هغو سوالونو او پوښتنو څخه منع راغلې، چې په هغو کې گټه نه وي، يا خو هغه سوال مطلوب دی، چې د استهزاء او يا د تعجيزولو پوښتنه وي، نو په دې آيت شريف سره يې منع راغلې ده.

پر حديث يې هم استدلال نيول ناسم دي، ځکه چې په هغه کې هم د وحې او تشريع زمانه مراد ده، په هغه وخت د دې وېره وه، چې د يو چا د سوال له امله به سخت او دروند حکم نازل شوی وو، نو په اوس وخت کې دا وېره نشته ده، پوښتنې مطرح کولی شي يا په حديث کې د تعجيز سوالونه مراد دی.

د افتراضي مسئلو طرح کول په لومړنيو وختونو کې نه وو، دا هغه وخت پيدا او څرگند شول چې د احکامو علتونه، قواعد او شرعي ضوابط وپېژندل شول. همداراز کوفه له مدينې سره په ژوند کې برابره نه وه، ځکه هلته رسول الله (صلی الله عليه وسلم) او صحابه و، ژوند کاوه، په کوفه کې د حديثو واضعين

او کاذبین ډېر وو، د کوفي علماوو د حدیثو په منلو کې تشدد کاوه، له همدې امله د کوفي علماوو له قیاس څخه گټه اخیسته، او الله تعالی په دې ځای کې داسې فقهاء پیدا کړل، چې د اسلامي شریعت ساتنه او حمایت یې وکاوه او د اسلام له دښمنانو سره یې مقابله وکړې.

همداراز د اسلامي فقهې احکام معقول المعنی دي، مفهوم او معنا یې په عقل درک کېدلی شي، پر مصالحو مشتمل دي، چې د هغو رجوع بنده گانو ته کېږي او ډېری احکام پر علتونه او مقاصدو بنا وي.

د امام ابوحنيفة (رحمة الله عليه) اسلوب او تگلاره په فقهې مسایلو کې داسې وه، چې مسئله به یې مناقشه کوله، پر هغې به مشوره کېدله، علماوو به خپل نظر له دلایلو سره وړاندې کاوه، تر دې پورې چې په مسجد کې به غبرونه پورته شول، تر هغه به هغه مسئله نه لیکل کېده، ترڅو چې به ښه مناقشه ورباندې شوې نه وه، که د علماوو څخه به کوم عالم مجلس ته نه وو حاضر شوی، نو مناقشه به یې د هغه تر راتگ پورې ځنډوله، په دې اړوند داسې راغلي دي: (کله به چې د امام ابوحنيفة (رحمة الله عليه) ملگري او شاگردان په یوه مسئله کې اخته شول، که عافية (رحمة الله عليه) به مجلس ته نه وو حاضر، نو امام ابوحنيفة (رحمة الله عليه) به وویل چې مسئله مه نهایی کوی، څو چې عافية نه وي، حاضر شوی، کله چې به عافية (رحمة الله عليه) حاضر شو، که هغه به له دوی سره موافق وو، امام ابوحنيفة (رحمة الله عليه) وویل هغه ثبت کړی او که به هغه له دوی سره موافقه ونه کړه، امام (رحمة الله عليه) به وویل مه یې ثبتوی^(۱۶). دغه راز له سفیان بن عيينه (رحمة الله عليه) څخه نقل دي چې وايي: امام ابوحنيفة (رحمة الله عليه) سره مې څو ځله دا خبره تکرار کړه چې ستا ملگري ستا شا او خوا په مسجد کې غبرونه پورته کوي، ته دوی ولې له دې کار څخه نه منعه کوي، امام (رحمة الله عليه) وویل: دوی پرېږده چې فقهې مسایل زده کړي)^(۱۷).

د امام ابو حنیفة (رحمة الله عليه) علمي مجلسونه زیات خوښېدل او د هغه عادت وو، چې هره مسئله به یې د علماوو مجلس ته اچوله، له زیات جر او بحث څخه وروسته به لیکل کېده، نو د امام (رحمة الله عليه) له دې چارې څخه معلومېږي چې د حنفي مذهب فقه زیاته غښتلې او په جماعي توگه تأیید شوې ده او له دې څخه د حنفي فقهې کره والی جوتېږي.

د امام ابوحنیفة (رحمة الله عليه) په اړه راځي: چې هغه د ماخوستن لمانځه څخه بیرون راووت او په لاس کې یې پښې نیولې وې، چې زفر (رحمة الله عليه) ورسره مخامخ شو او یوه مسئله یې ورسره شریکه کړه، د دواړو تر منځ پر مسئله مناقشه روانه وه او له قیاس څخه یې گټه اخیستله، دواړه ولاړ وو چې د گهڼځ د آذان غږ پورته شو، دواړه مسجد ته لاړل د گهڼځ لمونځ یې ادا کړ او بیا مسئلې ته را وگرځېدل، تر غرمې یې بحث وکړ، چې مسئله د امام (رحمة الله عليه) په نظر پای ته ورسېده.^(۱۸) دا چې امام ابو حنیفة (رحمة الله عليه) به مسایل که هغه به پېښ شوي وو او که به فرضي وو، د علماوو په مجلس کې مناقشه کول، په دې سره به د هغه د شاگردانو فقهي ملکه لا زیاتېده، د اجتهاد وړتیا یې پیدا کوله، علمي درجه او سويه یې لوړېده، د فتوا اهلیت یې غښتلی کېده، پر فقهي مسایلو د مناقشې او مباحثې ځواک او قدرت یې پیاوړی کېده، د دلایلو په رڼا کې د فقهي مسئلو په اړوند غښتلی او حق ته نژدې نظر په گوته کېده.

حنفي فقهاوو افتراضي مسایل مطرح کړي دي، خو هغوی چا ته هم نه دي ویلي چې دا زما حکم به عملي کوي او خامخا به پر هغو عمل کوي، ځکه چې د ظروفو، زمانې او مستفتي حالت په بدلون سره د مفتي فتوی هم بدلون مومي، نو که د هغوی افتراضي فتوی د وخت سره سمون درلود، پر هغه دې عمل وشي او که سمون یې نه درلود، پر هغو دې عمل نه کوي.

د افتراضي فقهې گټې: افتراضي فقه زیاتې گټې لري، چې ځېنې یې په دې مقاله کې راوړو:

۱- د شرعي علومو طلاب د فقهي مساييلو په ډگر کې چمتو کول او تمرينول، خو په هغوی کې فقهي ملکه پيدا شي، ذهنونه يې تيز او ديته آماده شي چې د فقهي مساييلو په اړه فکر وکولی شي، د فقهي مساييلو په وړاندې چمتوالی ولري: خطيب بغدادی (رحمة الله عليه) وايي: (دخل قتادة الكوفة، فقال قتادة: والله الذي لا إله إلا هو ما يسألني اليوم أحد عن الحلال والحرام الا أحبته فقام إليه أبو حنيفة فقال يا أبا الخطاب ما تقول في رجل غاب عن أهله أعواما فظنت امرأته أن زوجها مات فتزوجت ثم رجع زوجها الاول ما تقول في صداقها، فقال قتادة ويحك أوقعت هذه المسألة قال لا قال فلم تسألني عما لم يقع قال أبو حنيفة إنا نستعد للبلاء قبل نزوله فإذا ما وقع عرفنا الدخول فيه والخروج منه)^(۱۹) (قتادة (رحمة الله عليه) کوفې ته راغی، نو قتاده (رحمة الله عليه) وويل: زما دې پر الله قسم وي چې له هغه پرته بل حق معبود نشته، مگر هماغه الله دی، که نن ورځ له ما څخه څوک د حلالو او حرامو په اړه پوښتنه وکړي، زه به د هغې ځواب ورکړم، امام ابوحنيفة (رحمة الله عليه) د هغه پر وړاندې پورته شه، داسې يې وويل: ای ابو خطابه! ته د هغه شخص په اړه څه وايي چې له خپلې کورنۍ غايب شي او د هغه مېرمن پر دې گومان چې هغه مړ شوی بل چا سره نکاح وکړي او بيا د هغې لومړنۍ خاوند راشي، د هغې د مهر په اړه څه نظر لری، قتاده وويل: افسوس تاته! آیا دغه مسئله پېښه شوې ده؟ هغه (ابوحنيفة رحمة الله عليه) وويل نه، هغه (قتاده) وويل: نو د هغو سوالونو پوښتنه کول چې تر اوسه نه وي واقع شوي، د څه لپاره کوئ، امام ابوحنيفة (رحمة الله عليه) وويل: مخکې له دې چې بلا نازله شي د هغې لپاره چمتوالی نيسو، نو کله چې بلا واقع شي، مور به په هغې کې ننوتل او له هغې وتل پېژندلي وي).

۲- د فقهي مساييلو پر وړاندې غوره تدبير نيول: د افتراضي فقهي بله گټه دا ده، چې فقيه ته دا فکر او استعداد ورکوي، چې هغه د پېښو شويو مساييلو پر وړاندې غوره او کره دريځ ونيسي، د حل لار ورته ولټوي او په عقلايي او

منطقي توگه هغه ځواب کړي، د پېښو پر وړاندې بيدار او هونبنيار اوسي، د هغو پر اسرارو او موخو فکر وکړي.

۳- د فقهي علم کې پراختيا رامنځ ته کېږي: دا چې افتراضي فقه زموږ لپاره غټه ذخيره ده، د فقهي علم پراختيا لامل کېږي، چې معاصر علماء د اوسني وخت پوښتنو ته، ځوابونه او حل په هغې کې پيدا کوي او د نويو مسایلو بنا يې پر افتراضي فقه وي، د علماوو لپاره هغه د چراغ او ديوې مثال لري.

۴- په اجتهاد کې د ملکې او ترقي لامل گرځي: د واقع شويو پېښو پر وړاندې اجتهاد کفايي واجب دی، تر څو د هغو حل پيدا شي، که څوک د ناواقع شويو پېښو په اړه اجتهاد کوي، دا د مشق او تمرين معنا لري، د ناواقع شويو پېښو پر وړاندې چمتوالی ښيي، په فقهي مسایلو کې د اجتهاد ملکه او د هغه د ترقي لامل جوړېږي.

په نويو مسایلو کې د افتراضي فقهي اغېزې: په معاصرو مسایلو کې چې کله پېښ شي، د حل په موخه يې معاصر علماء دوه لارې غوره کړې دي، يوه لاره دا ده چې معاصر علماء په خپله د اجتهاد له لارې د قرآن او سنتو په رڼا کې هغو ته ځواب پيدا کوي او نوي پېښ شوي مسایل حل کوي، چې د اسلامي نړۍ ځېنې علماء دغه لاره پرمخ وړي، دوهمه لاره دا ده چې نوي او معاصر مسایل د پخوانيو فقهاوو د نظرياتو او فتواگانو په رڼا کې حل کوي، چې دا د ديوې او ځينو عربي علماوو لاره ده، دوی د نويو پېښ شويو مسایلو اړوند د فقهي کتابونه مطالعه کوي، د نظايرو په پيدا کولو سره، نوي مسایل ځواب وي چې زياتره د حنفي مذهب پيروان پر همدغې لارې حرکت کوي او په نړۍ کې فقهي (ټولني) مجمعي هم له همدغې طريقې څخه د نويو او معاصرو مسایلو په حل کې گټه اخلي، چې دلته يې ځېنې هغه بېلگې راوړو چې د افتراضي فقهي په رڼا او مرسته معاصرو علماوو نوي معاصر مسایل حل کړي دي:

۱- د سوداگری نوم یا نښان پلورل: په اوس وخت کې تجارت او سوداگری زیاته ترقی کړې ده، چې هره فابریکه او کمپنی چې کوم څیز تولید وي، پر هغو خپل نښان او لیبل لگوي، چې دغه نښان یا لیبل د کمپنی پر شهرت دلالت کوي، په حقوقي لحاظ بله کمپنی یا فابریکه نه شي کولای چې له دغه نوم یا نښان څخه استفاده وکړي، ځکه دغه لیبل او نوم په اړوندو دولتي ادارو کې ثبت دی. په دې ځای کې پوښتنه دا ده چې دا سوداگریز نښان یا لیبل پلورل او پیرل کېدای شي او که نه؟ ځکه چې سوداگریز نښان کوم مادي او ذاتي څیز نه دی، بلکې معنوي حق او صفت دی چې کمپنی یا فابریکه یې کاروي، خو د سوداگرو په منځ کې ارزښت لري او په تجارتي عرف کې اعتبار ورکړل شوی دی. د حنفي مذهب فقهي کتابونو کې هم داسې فقهي جزېې شته چې له هغو څخه د معنوي حق پلورل او پیرل جواز معلومېږي لکه دا جزئیه: (أَنَّ الْجَوَازَ لَيْسَ مَبْنِيًّا عَلَىٰ اعْتِبَارِ الْعُرْفِ الْخَاصِّ، بَلْ عَلَىٰ مَا ذَكَرْنَا مِنْ نِظَائِرِهِ الدَّالَّةِ عَلَيْهِ وَإِنْ عَدَمَ جَوَازِ الْإِعْتِيَاظِ عَنِ الْحَقِّ لَيْسَ عَلَىٰ إِطْلَاقِهِ. وَرَأَيْتُ بَخَطَّ بَعْضِ الْعُلَمَاءِ عَنِ الْمُفْتِي أَبِي السُّعُودِ أَنَّهُ أَفْتَىٰ بِجَوَازِ أَخْذِ الْعَوَظِ فِي حَقِّ الْقَرَارِ وَالتَّصْرُفِ)^(۲۰). (د جواز لامل دا نه دی چې پر خاص عرف یې بنا راغلي ده، بلکې یو لږ هغه نظایر دي چې موږ ذکر کړل چې پر هغه دلالت کوي او د حق په مقابل کې د عوض اخیستلو عدم جواز مطلقه حرام نه دی، ما د ځینو علماوو لیکنه ولوستله چې د مفتي ابو سعود (رحمة الله علیه) څخه یې نقل کړي وو چې د قرار حق په عوض کې د مال اخیستل او تصرف کولو، د جواز فتوا یې ورکړې وه).

بله فقه جزئیه داسې وايي: (وَالْمَالِيَّةُ تَثْبُتُ بِتَمَوُّلِ النَّاسِ كَافَّةً أَوْ بَعْضِهِمْ)^(۲۱)، (يو څيز ته مالي صفت هغه وخت ثابتېږي چې ټول يا ځينې خلک يې مال وگڼي) دغه فقهي جزئیه پر دې دلالت لري، چې کېدای شي يو څيز پخوانيو فقهاوو مال نه وي گڼلی، ځکه د هغوی عرف کې هغه مال نه شمېرل کېده،

اوسني عرف کي معنوي حقونه مال گنل کېږي، نو د يو شي لپاره مالي صفت په عرف سره هم ثابتېږي.

خرنگه چې تجارتي نوم يا نښان د تاجرانو په عرف کې زيات ارزښت لري او له معنوي حقونو څخه يو حق دی، په دولتي تجارتي ادارو کې ثبت دی، د هغه د جواز او گټه اخیستنې موده معلومه وي، د تاجرانو ترمنځ پلورل کېږي او د معنوي حق پلورل او پيرل معاصره فقهي مسئله ده، نو اوسنيو فقهاوو د دې مسئلې په حل کې د پخوانيو فقهاوو له افتراضي فتوا او حکم څخه کار اخیستی دی چې په دې اړوند پورته دوه فقهي جزبې راوړل شوې او مسئله يې د هغو په رڼا کې حل او د معنوي حق پلورل او پيرل يې روا گڼلي دي.

۲- د لابراتوري پيپ د ماشوم نسب: له حنفي فقهاوو څخه داسې افتراضي جزيات نقل دي، چې د معاصرو علماوو مصنوعي لقاح اړوند مسايل پر هغو بنا کړي دي، لکه دا جزئيه: (رَجُلٌ عَالَجٌ جَارِيَّتَهُ فِيمَا دُونَ الْفَرْجِ فَأَنْزَلَ فَأَخَذَتْ الْجَارِيَّةُ مَاءَهُ فِي شَيْءٍ فَاسْتَدَخَلَتْهُ فِي فَرْجِهَا فَعَلَقَتْ عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى أَنَّ الْوَلَدَ وَوَلَدَهُ وَتَصِيرُ الْجَارِيَّةُ أُمَّمٌ وَوَلَدٌ لَهَا) (۲۲) که يو سړی خپله وينزه له فرج پرته بل ځای کې وطي کړي، د هغه انزال وشي، د هغه وينزه د سړي اوبه په يو شي کې را واخلي، په خپل فرج کې يې داخلي کړي، هغه حمل واخلي، د امام ابوحنيفه (رحمة الله عليه) په اند ماشوم د هغه زوی دی او وينزه د هغه لپاره ام ولده گرځي).

پر دې فقهي جزئيه معاصرو فقهاوو د مصنوعي لقاح د نسب د ثبوت مسايل بنا کړي دي، لکه شيخ خالد سيف الله رحمانی د لابراتوري پيپ طفل، د نسب په اړه وايي: دا خبره روښانه ده، چې مني د هر چا وي، نو د ماشوم پلار هماغه شخص دی، د نسب د ثبوت لپاره همدومره کافي دی، چې مېرمن د خپل خاوند له مني څخه حامله شي، که څه هم چې جسمي او بدني جماع يې له هغې سره نه وي کړی، خو دا د حمل يوه معاصره بڼه ده، چې په فقهي

کتابونو کې د هغه حکم پیدا کول مشکل دی، خو داسې فقهي جزیات شته دي چې له جماع پرته يوه مېرمن حامله کېدای شي^(۲۳).

۳- په موټر کې قبلي ته مخ کول: د لمانځه له شرطونو څخه يو دا هم دی چې لمونځ کوونکی به قبلي طرف ته لمونځ کوي، که هغه په کلي او کور کې لمونځ کوي او که په صحرا يا غره کې، که هغه مقيم وي او که هغه مسافر، که هغه تندرست وي او که هغه مريض، په دې ځای کې مسئله دا ده، که موټروان موټر نه دروي، د لمانځه وخت هم وځي، نو يو مسلمان به خپل لمونځ څنگه کوي؟ معاصر عالم خالد سيف الله رحمانی وايي: چې په شروع کې به مخ قبلي ته کوي او که موټر له قبلي څخه بل طرف ته تاو شي، نو لمونځ کوونکی به هم مخ قبلي طرف ته راگرځوي^(۲۴) دغه مسئله يې پر دغې لاندې فقهي جزیې چې د کبنتی په اړوند راغلي ده، قياس کړې ده: (وَأَلْمَرْبُوطَةُ بِلُجَّةِ الْبَحْرِ إِنْ كَانَ الرِّيحُ يُحَرِّكُهَا شَدِيدًا فَكَالسَّائِرَةِ وَإِلَّا فَكَالْوَأَقِفَةِ وَيَلْزَمُ اسْتِقْبَالَ الْقِبْلَةِ عِنْدَ الْإِفْتِتَاحِ وَكُلَّمَا دَارَتْ)^(۲۵) او د بحر په غاړه تړل شوې کبنتی. که باد زیاته بنوروله، نو (کبنتی) روانه گڼل کېږي او که زیاته باد نه بنوروله، نو (کبنتی) ولاړه گڼل کېږي او د لمانځه په شروع او کله چې کبنتی (له قبلي څخه بلې خوا) گرځي، قبلي ته مخ کول لازم دی) ذکر شوې فقهي جزئیه په کبنتی کې په ناسته او ولاړه لمونځ کولو په اړه راورل شوی ده، که کبنتی ولاړه وي لمونځ به په ولاړه کوي او که کبنتی روانه وه، په هغې کې به په ناسته لمونځ کول جواز لري، خو د لمونځ کوونکي مخ به قبلي ته وي، په ټوله کې ویلای شو چې زیات معاصر فقهي مسایل لکه: د مصنوعي لقاح، د يو انسان بل انسان ته د اندامونو پیوند، د حمل اسقاط او داسې نور فقهي نوازل، اوسنیو علماوو پر افتراضي فقه بنا کړي دي.

پایله: له پورتنۍ څېړنې څخه لاندې پایلې په لاس راځي:

۱- په حنفي مذهب کې چې افتراضي مسایل زیات لیدل کېږي، دا د حنفي مذهب د فقهاوو پر اجتهادي ملکه او فقهاوت دلالت کوي، ترڅو د نويو پېښو

په وړاندې د شرعي نصوصو په رڼا کې معقول او منطقي دريځ او حل لاره پيدا كړي، چې د اسلامي امت مصالح معطل نه شي.

۲- د افتراضي فقهې نيوکه، چې پر حنفي مذهب کېږي، نادرست ده، ځکه د افتراضي فقهې مطرح کول مذموم او ناروا چاره نه ده، دا په اجتهادي ډگر کې د فقهواو چمتو کول دي، خو د نويو مسايلو په اړه اجتهاد تر سره کړي.

۳- افتراضي فقه د اوسنيو علماوو لپاره ستره علمي پانگه ده، چې علماء د معاصرو مسايلو د حل لپاره هغو ته مراجعه کوي او زيات معاصر مسایل يې د هغو په رڼا کې حل کړي دي.

۴- د حنفي او نورو مذهبونو فقهواو د اسلامي امت لپاره په فقهې ډگر کې غورېدلی دسترخوان په ميراث پرېښی دی، چې بايد د قدر په سترگه ورته وکتل شي او د هغوی له نظرياتو څخه د ژوند په هر ډگر کې گټه واخلو، ځکه د هغوی افتراضي فقه يو وخت له حالاتو او زمانو سره مطابقت پيدا کوي او فقهاء يې له حالاتو سره تلفيق کوي.

وړاندیزونه:

- ۱- هر مفتي او فقيه ته لازمه ده، چې حنفي فقه ژوره مطالعه کړي او د نويو مسايلو په اړه معقول او منطقي حل را وباسي او مستفتي ته يې وړاندې کړي.
- ۲- څېړونکو ته مې وړاندیز دی چې د ردالمحتار علی در المختار نومي کتاب افتراضي مسایل راوباسي او هغه تحليل او ارزول شي.

مآخذ

- ۱- ابراهيم مصطفى، احمد ايونات، حامد عبدالقادر، محمد النجار، المعجم الوسيط، دار النشر: دار الدعوة، باب الفاء، دوهم جزء، ۶۹۸ مخ.
- ۲- الجوهری، إسماعيل بن حماد، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، الطبعة الاولى القاهرة ۱۳۷۶هـ، دوهم جزء، ۴۹ مخ.
- ۳- أبو الحسن، تقي الدين علي بن عبد الكافي، الإبهاج في شرح المنهاج، دار الكتب العلمية-بيروت، عام النشر: ۱۴۱۶هـ، لومړی جزء، ۲۸ مخ.

- ٤- ابن عابدين، محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عابدين الدمشقي الحنفي (المتوفى: ١٢٥٢هـ)، رد المحتار على الدر المختار، دار الفكر-بيروت، الطبعة: الثانية، ١٤١٢هـ، لومړى جزء، ٦١ مخ.
- ٥- عمر، أحمد مختار عبد الحميد، معجم اللغة العربية المعاصرة، عالم الكتب، الطبعة: الأولى، ١٤٢٩هـ، المادة ف رض.
- ٦- الفقه الافتراضي و علاقته بالافتاء المعاصر، مقاله، د دكتور عباس شومان ليکنه، د نشر نېټه: ٢٠٢٠/٨/٢٨، په ٢٠٢٣/٢/٢٧، مراجعه ورته شوې، <https://www.youm7.com>
- ٧- المائدة: ١٠١.
- ٨- البُستي، محمد بن حبان أبو حاتم، (المتوفى : ٣٥٤هـ)، صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان، المحقق: شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة: الثانية، ١٤١٤، لومړى جزء، ١٩٩ مخ.
- ٩- الحميدي، أبو بكر عبد الله بن الزبير بن عيسى بن عبيد الله (المتوفى: ٢١٩هـ)، مسند الحميدي، الناشر: دار السقا، دمشق - سوريا، الطبعة: الأولى، ١٩٩٦م، لومړى جزء، ٣٨٨ مخ.
- ١٠- الطبراني، سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي أبو القاسم (المتوفى: ٣٦٠هـ)، المعجم الكبير، المحقق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، دار النشر: مكتبة ابن تيمية - القاهرة، الطبعة: الثانية، اووم جزء، ٤٠ مخ.
- ١١- البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي، السنن الكبرى وفي ذيله الجوهر النقي، الطبعة الأولى - ١٣٤٤هـ، اتم جزء، ١٥٦ مخ.
- ١٢- القشيري، مسلم بن الحجاج بن مسلم النيسابوري، الجامع الصحيح صحيح مسلم، الناشر: دار الجيل بيروت، دار الأفاق الجديدة - بيروت، لومړى جزء، ٦٦ مخ.
- ١٣- الجامع الصحيح المسمى صحيح مسلم، لومړى جزء، ٣٤٠ مخ.

١٤- المائدة: ١٠١.

١٥- الجامع لأحكام القرآن = تفسير القرطبي، محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي شمس الدين القرطبي (المتوفى : ٦٧١هـ)، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، دار الكتب المصرية - القاهرة الطبعة : الثانية ، ١٣٨٤هـ، شپرم جزء، ٣٣٣مخ.

١٦- البغداد، أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت بن أحمد بن مهدي الخطيب، تاريخ بغداد، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الاولى ١٤١٧هـ-، دراسة وتحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، الطبعة: الأولى، ١٤١٧هـ، دوهم جزء، ٣٠٥مخ.

١٧- الذهبي، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد (المتوفى: ٧٤٨هـ)، مناقب الإمام أبي حنيفة وصاحبيه، حيدر آباد الدكن بالهند، الطبعة الثالثة، ١٤٠٨هـ، لومړى جزء، ٣٥مخ.

١٨- مناقب امام ابوحنيفة للمكي، ١١٨مخ.

١٩- تاريخ بغداد، درېم جزء، ٣٥٠مخ.

٢٠- رد المحتار على الدر المختار، خلورم جزء، ٥١٨مخ.

٢١- رد المحتار على الدر المختار، ، خلورم جزء، ٥٠١مخ.

٢٢- الشيخ نظام وجماعة من علماء الهند، الفتاوى الهندية في مذهب الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان، الناشر دار الفكر، سنة النشر ١٤١١هـ، خلورم جزء، ١١٤مخ.

٢٣- رحمانى، خالد سيف الله، مسائل فقهي معاصر، مترجم: غلام محمد يحيى حليم، مكتبه فاروقيه، پشاور، ٢٨٧مخ.

سرمحقق عبدالرؤف هجرت

بررسی روشهای شیطان در ایجاد اختلاف میان مؤمنان

ملخص البحث:

يبحث الموضوع عن الشيطان و طرق نفوذه في ايجاد الاختلاف بين المؤمنين، قبل ان نستعرض طرق نفوذ الشيطان في الانسان يلزم ان نتعرف على موجود اسمه الشيطان، كلمة الشيطان، مأخوذة من مادة شطن أى بعد، و لذا يمكن ان يكون لها مصاديق متعددة و لكن أبرزها، هو ابليس، إنه موجود من جنس الجن و لهذا يمكنه أن يتمثل بأشكال مختلفة و يظهر نفسه بصورة انسان أو حيوان أو أى شىء آخر.

إنّ الشيطان يستخدم طرقاً مختلفة من أجل الوصول إلى هذا الهدف سنشير الى بعضها: كما قلنا فإنّ الشيطان يمكنه ان يتمثل بصور مختلفة، و هذا أحد طرق اغواء الشيطان؛ لكنه يستعمل أساليب اخرى أيضاً : كعدم الاعتماد و التفرقة فيما بين المؤمنين في ترويح الذنوب: كالغيبة، والحسد، والسوء الظن و النميمة و غيره.

خلاصه:

در این مقاله مسأله شیطان و روشهای آن در ایجاد اختلاف میان مؤمنان به بحث و بررسی گرفته شده است، قبل از اینکه روشهای شیطان را بیان نمایم، لازم است شیطان را بشناسیم که شیطان چه موجودی است، کلمه شیطان از ماده شطن(رانده شده) گرفته شده است، ممکن برای شیطان کلمات دیگری نیز باشد و لكن کلمه رئیسی و بارز آن ابليس است، و آن موجودی است از جنس جن فلهدا ابليس ميتواند خودرا به اشكال مختلف نمایان کند مانند: انسان، حيوان و ياهر چیز دیگر.

پس شیطان راههای مختلفی را برای رسیدن به این هدف بکار میگیرد که به بعضی از آنها اشاره میشود:

چنانچه قبلاً گفته شد که یکی از راههای نفوذ شیطان آن است که خود را به اشکال مختلف ظاهر می نماید که آن یکی از راههای فریب شیطان است. ولکن شیوه های دیگری را نیز بکار میگیرد مانند: عدم اعتماد و تفرقه در بین مؤمنان در ترویج گناهان ذیل : غیبت، حسد، گمان بد، سخن چینی و غیره.

مقدمه

مسئله شیطان نزد ما به چیزی بی اهمیت تبدیل شده است و اعتنای ما به او، تنها در این حد است که روزی چند بار او را لعنت کنیم و از شرش به الله متعال پناه جویم و برخی افکار پریشان خود را به او نسبت دهیم، ولی باید دانست که شیطان و قوای شیطانی، نقش بسیار پر اهمیتی دارند، زیرا در عین پنهان بودن از حواس ما، تصرفات زیادی در عالم انسانیت دارند، شیطان قسم خورده ای است که تا آخرین لحظات زندگی، دست از گریبان انسان بر نمی دارد و در عین حال از ظاهر و باطن ما و از تمام کردارها و اندیشه های ما، آگاه است.

دامنه فعالیت شیطان، بسیار گسترده است و اختصاص به کردار و گناه خاص ندارد، وسوسه های او تمام فعالیت های ذهنی، فردی و اجتماعی انسان را پوشش می دهد، و تلاش می کند که انسان را در هر عملش از مسیر حق و کمال منحرف کند، در این تحقیق، نقش شیطان و روشهای آن در ایجاد اختلاف میان مؤمنان را به بحث و بررسی می گیریم.

مبرمیت: در مورد شیطان زیاد می شنویم، اما اینکه شیطان چه موجودی است، و کدام روشها را در ایجاد اختلاف میان مؤمنان به کار میگیرد، بر آن شدم که در مورد تحقیق نمایم تا ابعاد مختلف آن برملا گردد.

هدف تحقیق: عبارت است از: شناخت شیطان و روشهای وی در ایجاد اختلاف میان مؤمنان.

روش تحقیق: راهکار تحقیق توصیفی بوده که با استفاده از شیوه مطالعات کتاب خانه ای و نرم افزار معلومات موضوع را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده ام.

شیطان: شیطان در لغت: در فارسی به شیطان، دیو و اهریمن گویند. در قرآن ابلیس نام شیطان است و شیطان نام کلی برای موجوداتی است که انسانها را اغوا کرده و به بدیها و خواهشهای ناشایست فرا میخوانند تا آنان را از راه خدا بازگردانند.^(۱)

شیطان از ماده «شطن» به معنای "بعد" دوری و مخالفت در نیت میباشد شاطن» به معنای کسی که از حق به دور است و به معنای خبیث و پست نیز آمده است.^(۲)

به عبارت دیگر شیطان به هر موجود مؤذی، منحرف کننده، طاغی و سرکش- اعم از انسان و حیوان گفته میشود.

از اینرو کلمه شیطان در قرآن، به انسان مؤذی نیز اطلاق شده است. ﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ﴾^(۳) و بدین گونه برای هر پیامبری دشمنی از شیطانهای انس و جن برگماشتیم.

شیطان در اصطلاح: و در اصطلاح شیطان بر هر متمرّد و سرکش از جن، انسان و حیوان اطلاق میشود.^(۴)

شیطان دشمن آشکار و قسم خورده انسان، تا قیامت مهلت یافته و رهنز ایمان و اعتقاد معرفی شده است که وسوسه گری (خناس) بوده و به انسان ضربه میزند و بدون از دست دادن فرصت، منتظر فرصت دوباره مینشیند.^(۵)

شیطان از ماده «شطن» و معنای اصلی آن انحراف از حق و راه راست است، این مفهوم در مورد جن، انسان و حیوان و غیر آن تحقق پیدا می کند، اگر به

صورت مطلق به کار رود، شیطان جنی، سپس شیطان انسانی و در مرحله سوم شیطان به معنای حیوانی از آن فهمیده می‌شود. به هر صورت، شیطان جنی که معنای رایج این واژه است و سوگند به گمراه کردن انسان‌ها خورده است، مصداق کامل برای مفهوم انحراف از حق و خارج شدن از مسیر اطاعت پروردگار است.

ابلیس: ابلیس در لغت: ابلیس نام خاص موجودی است زنده و مکلف که به دلیل تمرد از فرمان خداوند، از درگاه الهی رانده شد، برخی آن را واژه‌های عربی و مشتق از ریشه «بلس» به معنای یأس، حزن و درماندگی، و برخی به معنای گریه اعتراض آمیز که از شدت ناامیدی باشد دانسته اند.

به هر حال وجه تسمیه ابلیس، ناامیدی از رحمت خداست.^(۶)
و در اصطلاح: ابلیس» اسم خاص برای موجود فریبکاری است که بر آدم سجده نکرد و رانده شد.

اما شیطان اسم عام است که هم شامل آن شیطان بزرگ (ابلیس) می‌شود و هم شامل همه کسانی که از خداوند دور هستند و انسان‌ها را فریب می‌دهند، خواه از جنیان باشند، یا از انسان‌ها.

ابلیس، شیطان بزرگ و آفریده شده از آتش است که موجب اخراج حضرت آدم علیه السلام و حوا از بهشت گردید.^(۷) از امام رضا رحمه الله علیه روایت شده که فرمود: «شیطان از این جهت ابلیس نامیده شد که از رحمت الله جل جلاله بی نصیب گردید؛ زیرا این کلمه به معنای محروم و مأیوس از رحمت خداست».^(۸)

شیطان به هر موجود طغیانگر و دور از رحمت الله متعال که کارش وسوسه خلق و دعوت آنان به بدیها است اطلاق می‌گردد؛ چنان که بر موجود سرکش و متمرّد معروف، یعنی ابلیس که از سجده بر حضرت آدم علیه السلام سر باز زد و نیز بر فرزندان او که از جنس جن می‌باشند اطلاق می‌شود.^(۹) شیطان در اصل خود، مفهوم گسترده‌ای دارد و به معنای هر موجود سرکش و

طغیان‌گر و مؤذی است، بدین جهت، در قرآن‌کریم به انسان‌های پست و خبیث و طغیان‌گر نیز کلمه شیطان اطلاق می‌شود چنانکه الله متعال می‌فرماید: ﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ﴾^(۱۰) و بدین گونه برای هر پیامبری دشمنی از شیطانهای انس و جن برگماشتیم. در سوره الناس نیز درباره شیطان چنین می‌خوانیم: ﴿الَّذِي يُوسِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ﴾^(۱۱) آن کس که در سینه‌های مردم وسوسه می‌کند.

البته همه جنیان، شیطان نیستند؛ همچنان که همه انسان‌ها نیز شیطان نمی‌باشند، شیطان جنی، جنی است که کافر است و اسلام نیاورده است و کارش خراب کردن و شرارت و شیطنت است، همان‌طور که شیطان بشری، کارش افساد و ضرر رسانیدن به دیگران است، شیطان‌های جنی با شیطان‌های انسانی همکاری و رفاقت دارند، و جن‌های با ایمان در صدد کمک و یاری رساندن به انسان‌های مسلمان هستند، با این تفاوت که شیاطین انسانی از ظاهر و بیرون در انسان وسوسه می‌کنند و با سخنان فریبنده خود، انسان را از راه راست بیرون می‌آورند و به سوی اهداف فاسد خود که نتیجه‌اش خسران و ندامت است، می‌کشانند، ولی شیاطین جنی از باطن و درون در انسان وسوسه می‌کنند و با ایجاد خاطرات پریشان و افکار بی‌مایه و فاسد، او را تحریک و برای انجام کارهایی بی‌اساس و انحرافی، دعوت و تشویق می‌کنند.

روش‌های شیطان برای ایجاد اختلاف:

گناهان متعددی وجود دارد که اثر مهم آنها سلب امنیت اجتماعی، نابودی اعتماد میان افراد جامعه و دوری دل‌ها از همدیگر است، الله متعال از این گناهان به شدت نهی کرده است و شیطان برای ایجاد بی‌اعتمادی و تفرقه در میان مؤمنان، پیگیرانه تلاش می‌کند، تا در میان آنان تفرقه ایجاد نماید، به

عنوان مثال برخی از این گناهان که ابزار شیطان برای تفرقه است، همانند: حسد، بدگمانی، غیبت، سخن چینی و غیره، بیان می‌گردد:

۱- حسد:

حسد" در لغت به معنی بدخواهی و خواستن زوال نعمت و سعادتِ دیگران است^(۱۲) و در اصطلاح نیز به معنی آرزو کردن زوال و نیستی نعمت کسی که استحقاق آن نعمت را دارد.^(۱۳)

شخص حسود در واقع با الله متعال به خاطر اعطا و تدبیرش در نزاع است و راضی به کار الله متعال نیست.^(۱۴)

۲- حسد از منظر آیات قرآن:

یکی از عمده‌ترین عوامل تخریب و فساد در جهان، تخریب و فساد است که از ناحیه افراد حسود نشأت می‌کند، و بدون شک ارتکاب هر گناهی برای تأمین یکی از خواسته‌های نفسانی است.

قرآن حسادت را عامل نخستین قتلی که در روی کره زمین رخ داده است، معرفی کرده و می‌فرماید:

﴿وَتَلَّ عَلَىٰهِمْ نَبَأُ ابْنَيْ آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقْبِلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْآخَرِ قَالَ الْأَقْتُلَنَّكَ قَالَ إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ﴾^(۱۵) داستان دو فرزند آدم را به حق بر آنها بخوان هنگامی که هر کدام عملی برای تقرب به پروردگار انجام دادند، اما از یکی پذیرفته شد و از دیگری قبول نشد و او گفت به خدا سوگند تو را خواهم کشت (دیگری) گفت: به درستی که خداوند از پرهیزکاران می‌پذیرد.

از این آیه استفاده می‌شود که در زمان حضرت آدم علیه السلام مراسم قربانی وجود داشته و هابیل و قابیل که فرزندان حضرت آدم بودند، به دستور پدرشان عبادت قربانی را انجام دادند، ولی تنها، قربانی هابیل پذیرفته شد و برادر دیگر که قربانی اش پذیرفته نشده بود، به شدت خشمگین شد و آتش

حسادت به برادرش هابیل در دل او شعله کشید و سرانجام، او را به قتل رسانید.^(۱۶)

حسدضربه زدن به حیثیت افراد بوده، پیوند و همبستگی اجتماعی را تهدید می کند، مهم ترین عواملی که موجب می شوند انسان شخصیت دیگران را در جامعه تحقیر کند و آبروی شان را بریزد، خودخواهی و حسد است، این دو ارتباط نزدیک به هم دارند و شاید بتوان گفت که اولی، زمینه پیدایش دومی می گردد.^(۱۷)

حسد و رشک بردن به دیگران، گر چه ریشه روانی دارد و ناشی از خودخواهی انسان است، در عین حال، زمینه مناسبی برای وسوسه های شیطان است، شیطان که از این نقطه ضعف انسان ها به خوبی آگاه است، با پاشیدن تخم نفاق و کینه میان شان، از آن بهره می جوید، از امام صادق رحمه الله علیه نقل شده است: يقول ابليس لجنوده: القوا بينهم الحسد و البغى فانهما يعدلان عندالله الشر»،^(۱۸) ابلیس برای لشکر خود دستور می دهد: در میان آنان حسد و سرکشی را ایجاد کنید که این دو نزد الله متعال با شرک هم ترازند.

قرآن کریم نمونه ای از این دام را در مورد برادران یوسف علیه السلام چنین گزارش می دهد: ﴿اَفْتُلُوْا يُوْسُفَ اَوْ اَطْرَحُوْهُ اَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهٌ اَبِيْكُمْ وَتَكُوْنُوْا مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِيْنَ﴾^(۱۹) [یکی گفت] یوسف را بکشید یا او را به سرزمینی بیندازید تا توجه پدرتان معطوف شما گردد و پس از او مردمی شایسته باشید. شیطان شعله حسادت را در سینه های آنها برافروخت تا بدانجا که حاضر شدند به برادرکشی دست زنند یا او را در زمینی دور دست بیفکنند،^(۲۰) ولی یعقوب علیه السلام از قبل، برتوطئه شیطان آگاه بود و هشدار داد و گفت: ﴿اِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ﴾^(۲۱) «شیطان برای آدمی، دشمنی آشکار است.

۳- سوء ظن (بدگمانی):

در لغت به معنای «گمان بد» می‌باشد، و در اصطلاح یعنی تا زمانی که بد یا اشتباه بودن فرد یا کاری مشخص نشده باشد، گمان داشتن بر درستی آن است.

بدگمانی، نوعی بیماری فکری و اخلاقی است که به شکل منفی در فرد، کسی یا چیزی ایجاد می‌شود، فرد بدگمان و بدبین کسی است که برداشتهای ذهنی خود را از دیگران بر وجه زشت و نادرست حمل می‌کند، در حالی که حمل بر وجه شایسته نیز وجود دارد.^(۲۲)

یکی از صفات رذیله و ناپسندی که در انسان‌ها وجود دارد «سوءظن» است، سوءظن یعنی این که انسان نسبت به دیگران به گونه‌ای بدگمانی و بدبینی داشته باشد.

الله متعال می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا﴾^(۲۳) ای کسانی که ایمان آورده‌اید از بسیاری گمان‌ها دوری کنید، زیرا بعضی گمان‌ها گناه است و در کار دیگران تجسس نکنید.

در آیه می‌فرماید از گمان کردن نسبت به دیگران دوری کنید؛ زیرا بعضی از گمان‌ها گناه است.

پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم فرمود: "إِيَّاكُمْ الظَّنُّ، فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ وَ لَا تَحَسَّسُوا وَ لَا تَجَسَّسُوا"^(۲۴) از گمان بپرهیزید، زیرا گمان دروغ‌ترین سخن است و تجسس و کنجکاوی نکنید، راه گفتگو با همه انسان‌ها باز است به شرط اینکه راجع به موضوعاتی گفتگو شود که برای دو طرف مفید باشد، وقتی از موضوعات شخصی و خصوصی سوال شود، مطمئناً یک طرف اذیت می‌شود و فایده ندارد. در آیه شریفه مؤمنان را از این نوع سوالات بر حذر داشته با کلمه "لاتجسسوا" بدگمانی، آثار زیان‌آور اجتماعی زیادی دارد، بدگمانی، نظام اجتماعی، گروهی و خانوادگی را مختل می‌کند و موجب از

بین رفتن امنیت و همکاری اجتماعی می‌گردد، اختلاف‌ها، خیانت‌ها و نزاع‌ها در پی آن گسترش می‌یابد، فضیلت‌ها جای خود را به رذیلت می‌دهند و زمینه هر گونه رشد و تربیت نابود می‌گردد.^(۲۵)

شیطان تلاش می‌کند از ابزار بدگمانی، بهره کافی را ببرد و آن را میان مؤمنان گسترش بدهد. در واقعه حدیبیه، افرادی به پیامبر صلی الله علیه وسلم و مؤمنان بدگمان شدند، قرآن کریم در ضمن بیان اصل ماجرا، به نقش شیطان در ایجاد بدگمانی و زیبا جلوه دادن آن اشاره می‌کند: ﴿وَزَيْنَ ذَلِكَ فِي قُلُوبِكُمْ﴾^(۲۶) این بدگمانی و پندار اشتباه (درباره پیامبر و مؤمنان) در دل‌های آنان تزیین شده بود.

۴- غیبت:

غیبت در لغت: به معنی حضور نداشتن یک فرد در یک مکان خاص است.^(۲۷)

و در اصطلاح: غیبت کردن به معنی گفتن بدی‌های یک فرد در جمعی که او در آن حضور ندارد به کار می‌رود، و همچنان پشت سر کسی بدگویی کردن یا پشت سر کسی حرف زدن را غیبت گویند.^(۲۸) وقتی پشت سر کسی چیزی گفته می‌شود غیبت نامیده می‌شود که: اولاً آن فرد از شنیدنش ناراحت شود، و دوم آن که آن حرف راست باشد، اگر آنچه که پشت سر فردی گفته شده، راست نباشد، بهتان یا تهمت نامیده می‌شود.

اعضای جامعه از گناه معصوم نیستند و خواسته یا ناخواسته در کردارها و زندگی افراد، اشتباهات و عیب‌هایی وجود دارد که اگر فاش شود و برای دیگران بازگو شود، آبرویشان می‌ریزد، از محبت‌ها و عاطفه‌ها کاسته می‌شود، دل‌ها از یکدیگر دور می‌گردند و در نتیجه، بی‌اعتمادی و از هم گسیختگی اجتماعی به وجود می‌آید، الله متعال برای حفظ آبروی مؤمنان و مصالح جامعه اسلامی، از غیبت به شدت نهی کرده و آن را همانند خوردن گوشت

برادر مؤمن دانسته است، ولی شیطان همواره در تلاش است که مؤمنان را به آن آلوده سازد و بدین صورت، دل‌های آنان را از همدیگر دور سازد، از امام صادق رحمة الله علیه نقل شده است: کسی که غیبت برادر مؤمنش را می‌کند، بدون آنکه بینشان دشمنی باشد، پس او شریک شیطان است.^(۲۹)

۵- سخن چینی:

سخن چینی در لغت به معنی خبرکشی است.^(۳۰)

و در اصطلاح آن است که سخن کسی را به دیگری بگوید و موجب اختلاف آن دو گردد و یا راز شخصی را افشاء کردن را گویند.^(۳۱)

یکی از آفات زبان که در اخلاق اسلامی از رذایل اخلاقی به شمار می‌رود، سخن چینی یا نمّامی است، سخن چینی غالباً به این گفته می‌شود که سخن کسی را که پشت سر دیگری گفته به وی باز گوید، مثلاً بگوید فلان درباره تو چنین و چنان گفت! یا نسبت به تو چنین و چنان کرد، و بدین سان نوع خاصی از افشاء سرّ و پرده‌داری و متضمن بدگوئی است.^(۳۲)

قرآن کریم در نکوهش سخن چینی می‌فرماید: ﴿وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ﴾^(۳۳) وای بر هر عیب جوی سخن چین.

قرآن کریم به کسانی که با نمّامی و سخن چینی آتش کینه و عداوت را میان مردم برمی‌افروزند هشدار می‌دهد و آنان را به عذاب دوزخ تهدید می‌کند، چنان که درباره همسر ابولهب می‌فرماید: ﴿وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ﴾^(۳۴) زن او (ابی لهب) هیزم کش آتش افروز نیز اهل جهنم است.

بدون تردید همان گونه که همبستگی در جامعه مؤمنان، آثار مثبت و چشمگیری دارد و زمینه‌ساز ترقی جامعه و عامل رشد خوبی‌ها و کمالات انسانی است، تفرقه و عدم انسجام میان آنان نیز پیامدهای منفی فراوانی دارد و مانع هر گونه پیشرفت و ترقی می‌گردد؛ بنابراین اتحاد مسلمانان، مورد رضایت پروردگار است و الله متعال دستور داده است که مؤمنان «همبستگی» خود را در مسیر حق حفظ کنند، همچنین برنامه‌های دینی را تا آنجا که

امکان داشته است، به گونه‌ای تنظیم کرده که زمینه‌ساز اتحاد بیشتر مؤمنان باشد، حداقل یکی از حکمت‌های نماز جمعه، جماعت، عیدین و صلّه ارحام که از دستورهای مؤکد اسلام است، ایجاد زمینه انسجام میان مؤمنان است. در مقابل، شیطان که به اهمیت این مسئله آگاه است، پیکار بی‌امانی را برای از هم گسیختگی جامعه اسلامی و ایجاد شکاف و اختلاف در صفوف مؤمنان به کار بسته است:

۶- ایجاد اختلاف میان مؤمنان:

اختلاف و تفرقه نیز از دیگر ابزارهای شیطان است، این ابزار که بسیار کارآمد نیز می‌باشد، باعث شکستن صفوف مستحکم مؤمنان شده و شیطان نیز از آن برای انحراف مؤمنین استفاده می‌کند، قرآنکریم درباره چگونگی اختلاف انداختن شیطان، این دشمن قسم خورده انسان، می‌فرماید: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبُغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ﴾^(۳۵) شیطان می‌خواهد در میان شما به وسیله شراب و قمار عداوت ایجاد کند، و شما را از ذکر خدا و از نماز باز دارد. در این آیه به صراحت بیان شده که شیطان در صدد ایجاد دشمنی و کینه‌توزی میان اهل ایمان است و شراب و قمار، از جمله ابزارهای او برای رسیدن به این هدف است، البته شراب و قمار برخی از ابزار آنها هستند، نه تمام آنها.^(۳۶) و یا قرآنکریم درباره تفرقه افگنی کفار می‌فرماید: ﴿إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَجَعَلَ أَهْلَهَا شِيَعًا﴾^(۳۷) فرعون در زمین برتری جویی کرد و اهل آن را به گروه‌های مختلفی تقسیم نمود.

در آیه دیگر، الله متعال می‌فرماید: ﴿وَ قُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُّبِينًا﴾^(۳۸) به بندگانم بگو! سخنی گویند که بهتر باشد؛ چرا که شیطان (به وسیله سخنان ناموزون)، میان آنها فتنه و فساد می‌کند، شیطان همیشه دشمن آشکار انسان بوده است.

نزغ، به معنای وارد شدن در کاری با هدف بر هم زدن و فاسد کردن آن است، در اینجا مراد این است که شیطان همواره در میان انسان‌ها به منظور فتنه‌انگیزی و فساد در کارهای آنان دخالت می‌کند، سخنان ناشایسته و مشاجرات نیز بستر مناسبی را برای این هدف او فراهم می‌کند، همان‌گونه که به کار بردن کلمات نیکو و رفتار شایسته، مانع نفوذ شیطان و عامل از بین بردن اختلاف و دشمنی می‌شود، با توجه به این مطلب، الله متعال در این آیه به مؤمنان دستور داده که با یکدیگر درست و مؤدبانه سخن گویند.^(۳۹)

بنابراین می‌توان گفت یکی از عوامل اساسی اختلاف و جدایی‌ها در جوامع اسلامی و اتحاد در میان اهل باطل، نفوذ و فعالیت شیطان است، زیرا آنچه به نفع شیطان است و با اهداف او سازگاری دارد، این است که با ایجاد تفرقه، جوامع اسلامی را تضعیف کند و جوامع غیر مسلمان را که همسو با سیاست‌های او هستند، با ایجاد انسجام بیشتر در میانشان تقویت کند.

۷- ایجاد اختلاف در خانواده و جامعه:

تفرقه و جدایی را در دو سطح می‌توان مطرح کرد: یعنی در سطح خانواده و جامعه، اتحاد و اختلاف در هر دو سطح اهمیت زیاد دارد و هر دو، مورد توجه و هدف شیطان است، بیشتر آیات و روایات در این زمینه مطلق است و ظاهراً به اختلاف میان افراد جامعه توجه دارد که برخی از آنها ذکر شد، برخی از آیات و روایات به تلاش شیطان در ایجاد اختلاف و جدایی در میان خانواده اشاره دارد، یوسف علیه السلام پس از آنکه از نقشه برادران نجات یافت و در نهایت، عزیز مصر شد و همه برادران در مقابلش خضوع کردند، به پدرش گفت: ﴿ هَذَا تَأْوِيلُ رُءْيَايَ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا وَقَدْ أَحْسَنَ بِي إِذْ أَخْرَجَنِي مِنَ السِّجْنِ وَ جَاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَغَ الشَّيْطَانُ بَيْنِي وَ بَيْنَ إِخْوَتِي ﴾^(۴۰) و [یوسف] گفت ای پدر این است تعبیر خواب پیشین من به یقین پروردگارم آن را راست گردانید و به من احسان کرد آنگاه که مرا از

زندان خارج ساخت و شما را از بیابان [کنعان به مصر] باز آورد پس از آنکه شیطان میان من و برادرانم ایجاد فتنه کرد.

در این آیه اشاره شده است که شیطان با وسوسه‌ها و دسیسه‌های خود، میان یوسف علیه السلام و برادرانش فساد انگیزی کرد و در ضمن، دلالت بر این نکته دارد که ایجاد فساد میان خویشاوندان و واداشتن آدمیان به قطع رحم، کاری شیطانی است.^(۴۱) از رسول گرامی اسلام روایت شده که فرمود: «*إِنَّ إِبْلِيسَ يَضَعُ عَرْشَهُ عَلَى الْمَاءِ ثُمَّ يَبْعَثُ سَرَايَاهُ فَأَدْنَاهُمْ مِنْهُ مَنْرَلَةً أَعْظَمُهُمْ فَتْنَةً يَجِيءُ أَحَدُهُمْ فَيَقُولُ فَعَلْتُ كَذَا وَكَذَا فَيَقُولُ مَا صَنَعْتَ شَيْئًا قَالَ ثُمَّ يَجِيءُ أَحَدُهُمْ فَيَقُولُ مَا تَرَكْتُهُ حَتَّى فَرَّقْتُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ امْرَأَتِهِ قَالَ فَيُدْنِيهِ مِنْهُ وَيَقُولُ نَعِمَ أَنْتَ*».^(۴۲) «ابلیس تختش را روی آب می گذارد، سپس لشکریانش را می فرستد (تا مردم را دچار فتنه کنند، و کسی از میان آنها به او نزدیک تر است که فتنه بزرگتری ایجاد کند، بعد از آن، یکی از لشکریانش می آید و می گوید: فلان و فلان کار را انجام دادم، ابلیس به او می گوید: هیچ کاری انجام نداده ای، سپس یکی دیگر از لشکریانش می آید و می گوید: فلانی را رها نکردم تا اینکه او و همسرش را از یکدیگر جدا ساختم، ابلیس او را به خودش نزدیک می کند و می گوید: چه فرد نیکی هستی.

نتیجه

از لابلای بحث و بررسی که انجام گرفت به این نتیجه رسیدم که شیطان در گناهان و انحرافات فردی و اجتماعی، انسان و خواسته‌های او نقش اساسی دارد و نمی‌توان همه گناهان را به شیطان نسبت داد، ولی از آیات و احادیث به خوبی روشن می‌گردد که «شیطان» یکی از عوامل مهم در انحرافات انسان‌هاست.

و می‌توان برای شیطان در بسیاری از تردیدها، ناامیدی‌ها، اختلاف‌ها، شایعه‌سازی‌ها، تهمت‌ها و غیره در جامعه مؤمنان، نقش مؤثر قائل شد.

نکته مهمی که برخی آیات و روایات بدان اشاره داشت، این بود که شیطان فقط با اهل ایمان دشمنی دارد و در حال پیکار است. لذا افراد و جوامعی که گوهر ایمان را از دست داده‌اند، نه تنها شیطان با آنان دشمنی ندارد، بلکه سرپرستی آنان را به عهده می‌گیرد و از آنان به عنوان ابزار، بهره می‌جوید.

پیشنهاد

به خاطر جلوگیری از اختلاف میان مؤمنان و فروپاشی خانواده‌ها و جامعه اسلامی، به همه مؤمنان پیشنهاد می‌گردد که شکار دسیسه‌های شیطانی نگردند تا دوستی، برادری و همبستگی مسلمانان برهم نخورد.

مآخذ

- ۱- خرمشاهی، بهاء‌الدین، دانشنامه قرآن پژوهی. تهران: نشر دوستان.
- ۲- جوهری، ۱۴۱۹ق، ج ۵: ۱۷۲۵.
- ۳- (الانعام: ۱۱۲) ۳.
- ۴- المفردات، الأصفهانی، ص ۲۶۱.
- ۵- عزیزی، مدبر. «ورطه‌های سقوط، دامها و شگردهای شیطان». نشریه تربیت. سال نهم. شماره ۸۱.
- ۶- محمدی رحیمی، فاطمه، حضور شیطان در زندگی انسان، نشریه قرآن و حدیث بینات، سال چهاردهم، شماره ۵۵، صص ۱۸۳-۱۹۷.
- ۷- حسن مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۵-۶، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۱ ش، ص ۵.
- ۸- طباطبائی محمدحسین، المیزان، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم دفتر انتشارات اسلامی، ج ۸، ص ۷۳۹.
- ۹- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۱۳، ص ۲۳۸.
- ۱۰- (الانعام: ۱۱۲).
- ۱۱- (الناس: ۵-۶).

- ۱۲- قرشی، سید علی اکبر؛ قاموس قرآن، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۷۸، چاپ هشتم، ج ۱، ص ۱۳۱.
- ۱۳- خسروی حسینی، سیدغلام رضا؛ ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، نشر مرتضوی، تهران، ۷۵، چاپ دوم، ج ۱، ص ۴۸۷.
- ۱۴- مصطفوی تبریزی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۷۴، چاپ اول، ص ۲۱۳.
- ۱۵- (المائده: ۲۷).
- ۱۶- مصباح یزدی، محمدتقی، اخلاق در قرآن، ناشر: موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ج ۳، مکان نشر: قم - ایران، سال نشر ۱۳۸۳ ش، چاپ اول، ص ۲۰۲.
- ۱۷- مصباح یزدی، محمدتقی، اخلاق در قرآن، چاپ ۱، ج ۳، ص ۲۳۱.
- ۱۸- محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۲، دارالحدیث، قم، ۱۳۷۱ ش، ص ۴۲۶.
- ۱۹- (یوسف: ۹).
- ۲۰- (یوسف: ۸-۹).
- ۲۱- (یوسف: ۵).
- ۲۲- سیدمحمد شجاعی، بدگمانی ریشه ی فتنه ها و اختلاف ها، ص ۵۴.
- ۲۳- (الحجرات: ۱۲) ۲۳.
- ۲۴- ابو بکر أحمد بن الحسین البیهقی، شعب الإیمان، تحقیق: محمد السعید بسیونی زغلول، الناشر: دار الکتب العلمیة - بیروت، ج ۷، الطبعة الأولى، ۱۴۱۰، ص ۵۰۹، تم استیراده من نسخة shamela
- ۲۵- سید محمد شجاعی، بدگمانی ریشه فتنه ها و اختلاف ها، ناشرمهر امیرالمؤمنین، سال چاپ: ۱۳۸۴، نوبت چاپ ۱، ص ۱۱۰.
- ۲۶- (الفتح: ۱۲).

- ۲۷- عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران: ۱۳۶۳، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ص ۱۷۹۲.
- ۲۸- دهخدا، علی اکبر؛ فرهنگ دهخدا، تهران، سیروس، ۱۳۳۹ مدخل غیبت.
- ۲۹- علی اکبر هاشمی رفسنجانی، تفسیر راهنما، نشر موسسه بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۶ ج ۱۰، ص ۱۷۷.
- ۳۰- دهخدا، علی اکبر، ج ۴، ص ۳۵۸.
- ۳۱- معین، محمد؛ فرهنگ نادری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۰، ج ۴، ص ۲، ۱۸۴۳،
- ۳۲- جامع السعادات، مهدی نراقی، ترجمه سید جلا الدین مجتوی، انتشارات حکمت، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۵۴۴.
- ۳۳ (الهمزه: ۱).
- ۳۴- (المسد: ۴).
- ۳۵- (المائده: ۹۱).
- ۳۶- تفسیر المیزان، مأخذ سابق، ج ۶، ص ۱۷۸.
- ۳۷- تفسیر راهنما، «مأخذ سابق، ج ۱۰، ص ۱۷۴.
- ۳۸- (الاسراء: ۵۳).
- ۳۹- المیزان، ج ۱۳، ص ۱۶۲.
- ۴۰- (یوسف: ۱۰۰).
- ۴۱- تفسیر راهنما، ج ۸، ص ۵۸۲.
- ۴۲- سین القشیری النیسابوری، صحیح مسلم، یق: محمد فؤاد عبد الباقي، الناشر: دار إحياء التراث العربي الاسلامی. <http://www.almeshkat.net>.

سرمحقق عبدالرحمن حکیمزاد

موقف امام بخاری در قبال برخی مسایل علم کلام

ملخص البحث: علم الکلام من أبرز علوم التي يرد شبهات اعداء الإسلام بوسيلة النقل والعقل، هذا العلم من بحوث عصر الإمام بخاری رحمه الله. وإن كان الإمام بخاری رحمه الله اشتهر في علم التفسير و علم الحديث و الفقه إلا أنه كان في مجال علم الکلام صاحب الرأي و ردَّ شبهات و أباطيل أعداء الإسلام بأسلوب حكيمة. و هذا يدل على وسعة نظره و فهمه بالدين. **خلاصه:** علم کلام علمی است که با استفاده از اندوخته های نقلی و عقلی، به رد شبهات دشمنان اسلام می پردازد، از جمله مباحث عمده ای مورد بحث عصر امام بخاری رحمه الله بود.

هرچند ایشان در عرصه ی تفسیر قرآن، علم حدیث و فقه، دست بالایی داشتند ولی با نبوغ خدا دادی اش در میدان علم کلام نیز صاحب نظر بودند و با کمال خونسردی و ادب، با شیوه های مختلفی به اثبات دین و رد شبهات دشمنان اسلام می پرداخت که روش وی درین قضیه نمایانگر دید وسیع و حکیمانه ی ایشان می باشد.

مقدمه: در حالیکه امام بخاری رحمه الله در میدان فقه و حدیث دست بازی داشتند ولی حقیقت اینست که ایشان همانند سایر علمای نخبه، در عرصه ی علم کلام نیز دیدگاه های بخصوصی داشتند که ویرا می توان از جمله ی اهل نظر در علم مذکور نامید.

قبل از اینکه در باره ی نظریات کلامی امام بخاری رحمه الله بپردازیم، بی مناسبت نخواهد بود که در مورد مفهوم علم کلام، بوجود آمدن آن، گسترش آن و انواع آن مکث مختصری داشته باشیم تا باب موضوع باز شود.

مبرمیت: علمای مسلمان در عصور مختلف بنا به مسؤولیت دینی شان به اشاعه ی مفاهیم دین، تربیت شاگردان و مبارزه ی فرهنگی با دشمنان اسلام می پرداختند که یکی از آن علمای مطرح امام بخاری رحمه الله بود که تنها به جمع آوری احادیث نبوی بسنده نکردند بلکه در میدانهای مختلف علمی قلم و قدم برداشتند و خدمات شایانی را تقدیم جامعه ی بشری نمودند.

یکی از موضوعاتی که در دوران امام بخاری رحمه الله مُد روز بود و کشمکشهای زیادی را به دنبال داشت، صحبت در مسایل کلامی بود که سر و صدای زیادی را بلند کرده بود و باعث صف بندیها میان محدثان و علمای دیگر به ویژه اهل رأی، مرجئه، معتزله و خوارج گردید.

درین مقاله عمده ترین مباحث کلامی که در عصر محدثان به ویژه امام بخاری رحمه الله رایج بود، به تحلیل و تجزیه گرفته می شود.

هدف تحقیق: هدف از این تحقیق، آگاهی از مهم ترین مباحث کلامی دوران امام بخاری رحمه الله و نقش وی در خاموش ساختن آتش فتنه های مطرح آن وقت، می باشد تا در مباحث خویش روش حکیمانه ی ایشان را به کار ببریم.

ارزش موضوع: آشنایی با دلایل عقلی و نقلی در مناقشه با دشمنان اسلام و ملحدان تا حین گفتگو با آنها روش سلف صالح را به کار ببریم.

شیوه تحقیق: این مقاله به شیوه استقرائی، تحلیلی و کتابخانه ای نگارش یافته است.

سوال اصلی: علم کلام چیست؟

سوال فرعی: امام بخاری رحمه الله در مباحث علم کلام چی نقشی داشتند؟

فرضیه: با در نظر داشت اینکه در جامعه افراد مختلف و اندیشه های مختلف می باشد که گاهی با مباحث مخصوص خود شان جنجال هایی را به راه می اندازند، چون علماء در جامعه حیثیت چراغ را دارند، ایجاب می نماید که شبهات مخالفان را مطابق فهم آنها رد نمایند و مسلمانان را از شرّ شان حفظ نمایند، یکی از این علوم علم کلام می باشد که علماء از آن بهره ی زیادی برده اند. اگر دانشمندان در مناقشات شان از شیوه های عقلی و نقلانی استفاده نمایند، مباحث شان مثمر واقع شده و زبان دشمنان را در رابطه به اسلام کوتاه می سازد. این مقاله در پی اینست تا نحوه ی استفاده ی علماء از هر دو روش را متبلور سازیم:

تعریف علم کلام : علم کلام یا عقائد، دانشی در محدوده دین اسلام است که به بحث پیرامون اصول اعتقادی و جهان بینی دینی بر مبنای استدلال عقلی و نقلی می پردازد و به شبهه هایی که در این زمینه مطرح می شود، پاسخ می دهد. این امر ناشی از نیاز به ایجاد و دفاع از اصول اعتقادی اسلامی در برابر افراد مشکوک و بدبین و شک گرای دینی است.^(۱)

علت نامگذاری: در مورد علت نامگذاری علم عقاید به علم کلام، نظریات متعددی ارائه شده است: علامه سمعانی درباره ی علت نامیده شدن این علم بدین نام، چنین آورده است: این علم را برای آن علم کلام خوانند که اولین اختلاف در کلام الله را مطرح و مورد مباحثه قرار داده و از مخلوق و غیر مخلوق بودن آن صحبت به میان آورده اند.^(۲) در دائرةالمعارف فارسی در وجه تسمیه کلام آمده است: (در اینجا تأثیر دو زبان یونانی و سریانی را نباید فراموش کرد، زیرا در زبان یونانی واژه ی لوگوس هم به معنای کلمه و هم به معنای کلام می آید و نیز به معنای استدلال و در زبان سریانی واژه ملل (mallal) با مشتقات آن به معنای کلام و استدلال وارد شده. در زبان لاتین نیز واژه ثئولوژی (theology) به معنای بحث در باره ی خداوند است

که احتمال می‌رود در دوران نهضت ترجمه وارد حوزه ی علوم اسلامی شده باشد).^(۳)

علاوه بر آن، دلیل نام‌گذاری این علم به کلام را می‌توان وجوهی از این دست دانست: در نخستین آثاری که در این موضوع نگارش یافته‌اند، بخش‌های مختلف نوشتار با عنوان "الكلام فی ... " از یکدیگر جدا شده‌اند.^(۴) یکی از مسائل بحث‌برانگیز و آغازین این علم، قدیم یا حادث بودن کلام خداوند بوده‌است.^(۵) با فراگیری این علم، آدمی بر سخن گفتن (تکلم) در امور اعتقادی توانا می‌شود.^(۶) قوت استدلال‌های به کار رفته در این علم، به گونه ای است که گویا بر آموزه‌های علوم دیگر، در مقایسه با این علم، نمی‌توان نام سخن (کلام) نهاد.^(۷) چنانکه فیلسوفان از دانشی به نام "منطق" بهره می‌برند، عالمان دینی نیز نامی مشابه برای دانش خود برگزیده‌اند.^(۸) به بیان دیگر، چنانکه منطق آدمی را بر سخن گفتن در عقلیات توانا می‌سازد، کلام، توان گفتگو در باب شرعیات را فزونی می‌بخشد.^(۹)

نشئت و گسترش علم کلام

هرچند میان عامه ی مردم مشهور است که علم کلام در میان مسلمانان بعد از ورود فلسفه ی یونان رایج یافت و در آغوش آن رشد کرد ولی حقایق تاریخی نشان می‌دهد که این علم ده‌ها سال پیش از ترجمه ی فلسفه ی یونان و انتقال آن به جامعه ی اسلامی، بعضی مسایل علم کلام میان مسلمانان وجود داشت؛ زیرا آغاز ترجمه ی فلسفه در عهد خلافت منصور (۱۳۶هـ ق) بود و انتشار آن در زمان خلافت مأمون الرشید (۱۹۸هـ ق) و هویداست که کتب فلسفی قبل از سال ۱۳۶هـ به زبان عربی ترجمه نشده بود.

در قرن دوم هجری، برخی از مکاتب عقلی کلامی، مانند مکتب (معتزله) پدید آمدند. مکتب معتزله، توسط واصل بن عطاء متوفای سال ۱۳۱ هجری بنیان‌گذاری شد. او با حسن بصری معاصر بود و در مجالس درس او شرکت

می‌نمود، ولی از شیوه فکری وی کناره‌گیری کرد و حوزه کلامی دیگری را تأسیس نمود و بدین جهت، مکتب او (معتزله) نامیده شد؛ پیروان این نحله، خود را (اهل التوحید و العدل) می‌نامیدند.

در قرن سوم هجری، مکاتب فکری و کلامی دیگری نیز، مانند مکتب (طحاویة توسط احمد بن محمد بن سلامة الطحاوی، متولد سال ۲۲۹ هجری در مصر، و مکتب (اشعریة) توسط ابو الحسن علی بن اسماعیل ابوالحسن اشعری، متولد سال ۲۶۰ یا ۲۷۰ هجری در منطقه بین‌النهرین، و مکتب (ماتریدیة) توسط ابومنصور ماتریدی، متوفای سال ۳۳۳ هجری در سمرقند به وجود آمدند.

انواع علم کلام : بعد از تحقیق و ارزیابی حوادث، این نکته برملا می‌شود که در واقعیت امر، علم کلام به دو قسم تقسیم می‌شود: علم کلام عقلی و علم کلام نقلی، علم کلام نقلی قبل از دخول فلسفه بوجود آمده ولی اساس علم کلام معقول بعد از ورود فلسفه گذاشته شده است.^(۱۰)

علم کلام معقول را قبلاً تعریف نمودیم اما علم کلام منقول که آنرا بنام علم کلام محدثین نیز می‌توان نامگذاری کرد، عبارت از علمی است که شبهات اهل بدعت و هوا و هوس را با ادله‌ی منقول یا مأثور که برگرفته از قرآن، سنت، اقوال سلف صالح (صحابه، تابعین و سایر علماء) است، رد می‌نماید. امام بخاری درین مورد هنگامی که از خلق أفعال عباد صحبت می‌نماید، به رد طوائف و فرقه‌های باطل می‌پردازد که آنرا علم کلام قدیم نیز می‌گویند.

محدثان این علم را بنام علم کلام یاد نکرده‌اند بلکه تحت عنوان رد، از آن بحث نموده و با دلایل نقلی بالای فرقه‌های گمراه رد نموده‌اند مانند رد بر زنادقه، جهمییه و غیره.^(۱۱)

آغاز ظهور علم کلام و بحث‌های عقلانی در اواخر عصر صحابه بوده است طوری‌که در روایت ذیل یکی از نمونه‌های آنرا می‌خوانیم: *عَنْ يَحْيَى بْنِ يَعْمَرَ، قَالَ: خَرَجْتُ أَنَا وَحُمَيْدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْحَمِيرِيُّ حَاجِّينَ أَوْ مُعْتَمِرِينَ، وَقُلْنَا:*

لَعَلَّنَا لَقِينَا رَجُلًا مِنْ أَصْحَابِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَسَأَلَهُ عَنِ الْقَدْرِ، فَلَقِينَا ابْنَ عُمَرَ، فَظَنَنْتُ أَنَّهُ يَكِلُ الْكَلَامَ إِلَيَّ، فَقُلْنَا: يَا أبا عَبْدِ الرَّحْمَنِ، قَدْ ظَهَرَ عِنْدَنَا أَنَّا يُقْرَأُونَ الْقُرْآنَ يَتَقَفَّرُونَ الْعِلْمَ تَقْفُرًا، يَزْعُمُونَ أَنَّ لَاقَدْرَ، وَأَنَّ الْأَمْرَ أُنْفٌ، قَالَ: فَإِنْ لَقَيْتَهُمْ، فَأَعْلِمُهُمْ أَنِّي مِنْهُمْ بَرِيءٌ، وَهُمْ مِنِّي بَرَاءٌ". (۱۲)

از یحیی بن یعمر روایت است که گفت: من و حمید بن عبدالرحمن حمیری به زیارت خانه خدا رفتیم، گفتیم: ای کاش یکی از اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم را می دیدیم و در مورد قضاء و قدر از او می پرسیدیم، خداوند توفیق داد تا با عبدالله بن عمر بن خطاب در مسجد ملاقات کردیم، من و دوستم دو طرف ایشان نشستیم، گمان کردم که دوستم رشته ی کلام را به من می سپارد، من هم خطاب به ایشان گفتم: میان ما برخی پیدا شده اند که قرآن می خوانند و در مورد علم تحقیق و بررسی می کنند، اما گمان می کنند که قضاء و قدری وجود ندارد و خداوند قبل از وقوع رخدادها آگاه به آنها نیست، عبدالله گفت: اگر به آنها رسیدید از طرف من خطاب به ایشان بگویید: من از آنها بری هستم و آنها نیز از من بری هستند.

این حدیث مبین سه مطلب است:

- ۱- از این روایت بر می آید که اینگونه مسایل در عهد صحابه ظهور کرده بود.
- ۲- صداهای مغایر باورهای مقبول در عقیده از بصره آغار شده است.
- ۳- از محتوای برخی روایات معلوم می شود که مسئله ی قدر برای عده ای از اصحاب مشتبه شده بود ولی رسول الله صلی الله علیه وسلم با زبان مبارک شان آنها را قناعت داد و دلهای شان اطمینان یافت، چنانچه در روایت ذیل یکی از آنها را در می یابیم:

عَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ كُنَّا فِي جَنَازَةٍ فِي بَقِيعِ الْعُرُقَدِ فَأَتَانَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَعَدَ وَقَعَدْنَا حَوْلَهُ وَمَعَهُ مِخْصَرَةٌ فَكَسَسَ فَجَعَلَ يَنْكُتُ بِمِخْصَرَتِهِ ثُمَّ قَالَ مَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ مَا مِنْ نَفْسٍ مَنفُوسَةٍ إِلَّا كَتَبَ مَكَانَهَا مِنَ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ وَإِلَّا قَدْ كُتِبَ شَقِيَّةٌ أَوْ سَعِيدَةٌ فَقَالَ رَجُلٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَفَلَا نَتَكَلَّى عَلَى كِتَابِنَا

وَنَدَعُ الْعَمَلَ فَمَنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ السَّعَادَةِ فَسَيَصِيرُ إِلَى عَمَلِ أَهْلِ السَّعَادَةِ
وَأَمَّا مَنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ الشَّقَاوَةِ فَسَيَصِيرُ إِلَى عَمَلِ أَهْلِ الشَّقَاوَةِ قَالَ أَمَّا أَهْلُ
السَّعَادَةِ فَيُيسَّرُونَ لِعَمَلِ السَّعَادَةِ وَأَمَّا أَهْلُ الشَّقَاوَةِ فَيُيسَّرُونَ لِعَمَلِ الشَّقَاوَةِ ثُمَّ
قَرَأَ (فَأَمَّا مَنْ أُعْطِيَ وَاتَّقَى وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى). (۱۳)

علی رضی الله عنه می فرماید: برای تشییع جنازه ای به قبرستان بقیع غرقد،
رفته بودیم. رسول الله صلی الله علیه وسلم تشریف آورد و نشست. ما نیز
اطراف او نشستیم. رسول خدا صلی الله علیه وسلم که عصایی در دست
داشت و نوک آن را آهسته بر زمین می زد، فرمود: "کسی در میان شما نیست
و اصلاً هیچ انسانی وجود ندارد، مگر اینکه جایگاهش در بهشت و دوزخ،
معین شده و سعادت و شقاوتش، تعیین گردیده است". یکی عرض کرد: ای
رسول خدا! پس چرا عمل را کنار نگذاریم و به تقدیر خود، توکل نکنیم؟ زیرا
هر کدام از ما، اهل سعادت باشد، خود به خود بسوی عمل اهل سعادت، می
رود و اگر، اهل شقاوت باشد، به سوی عمل اهل شقاوت می رود. رسول الله
صلی الله علیه وسلم فرمود: "چنین نیست، برای اهل سعادت، انجام اعمال
نیک، آسان می شود و برای اهل شقاوت، ارتکاب اعمال بد، آسان می گردد".
سپس، آنحضرت صلی الله علیه وسلم این آیه را تلاوت فرمود: (فَأَمَّا مَنْ أُعْطِيَ
وَاتَّقَى وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى).

از برخی روایات بر می آید که در زمان صحابه کسانی ظهور کرده بودند که
عقاید شان بارنگ چیزهای نو آمیخته شده بود که باعث بروز فرقه های شیعه،
خوارج و جریانهای متعدد دیگری شد و شعله های آن در عصر تابعین شعله ور
شد چنانچه معبد جهانی در بصره روی صحنه آمد و از قدر انکار می کرد و
تعدادی مانند غیلان دمشقی و یونس اسواری به نقش قدم وی گام برداشتند
و از وی درین عقیده پیروی کردند.

از قراین معلوم می شود که در عصر تابعین اختلافات عقیدوی به حدی رشد
کرده بود که در مساجد تدریس می شد، حسن بصری علم کلام محدثان را در

حالی تدریس می نمود که شاگردش واصل بن عطاء به علت اینکه مرتکبین کبایر را فاسقی می دانست که نه کافر اند و نه مؤمن (المنزلة بین منزلتین)، از وی عزلت گزید. ^(۱۴)

خوارج به این باور بودند که گنهکاران مسلمان کافرند و برای همیشه در دوزخ می مانند و درین میان فرقه ی دیگری بنام مرجئه در برابر دیدگاه های فوق قرارگرفت و معتقد بودند که گناه های کبیره بالای ایمان اگر در قلب مرتکب آن ایمان وجود داشته باشد، تأثیر نمی کند و می گفتند: ایمان من مانند ایمان جبرئیل و میکائیل است. ^(۱۵)

درین بازار آشفته گروه دیگری بنام قدریه سر برآورد و ادعاء نمود که انسان مُخیر است و در برابر آنها فرقه ی جبریه انسان را مجبور می پنداشت چنانچه جهم بن صفوان در اواخر عصر بنی امیه در خراسان ظهور کرد و از صفات ازلی الله متعال انکار نمود آنان از تمامی صفات الله متعال که با صفات ناقص انسان در نامها مشترک بودند مانند حیات، علم، سمع و بصر، انکار نمودند و می گفتند: علم الله متعال تغییر می کند و جنت و دوزخ بعد از حصول ثواب و عذاب فنا می شوند. ^(۱۶)

جهمیه و معتزله کلام الله متعال را حادث و مخلوق می گفتند، در برابر آنها بعضی از اهل ظاهر اصرار داشتند که نه تنها کلام الله متعال قدیم و غیر مخلوق است بلکه الفاظ و قرائت آن نیز قدیم است و به این اتهام والی بخاری، امام بخاری رحمه الله را از بخاری تبعید نمود. ^(۱۷)

زبانه های آتش اختلاف عقیدوی به ویژه موضوع خَلق قرآن در عصر مأمون و بعد از وی معتصم بالا گرفت و صدها عالم اهل سنت و در رأس آنها احمد بن حنبل رحمه الله شکنجه شدند و کشته شدند ولی از داعیه ی برحق خویش دست برداشتند و اولین کاری را که علمای حدیث بخاطر بستن این فتنه در عصر تابعین و در شرایطی که هر طرف را تاریکی پیچانده بود، انجام دادند، تدوین علوم حدیث براساس اصول صحیح بود. ^(۱۸)

به رغم آنکه منطق و فلسفه در میان صفوف مسلمانان در آن زمان رواج نیافته بود و اگر در جایی انتشار یافته بود بازهم محدثان به آن دست خود را دراز نمی کردند، بلکه به اساس اصول درست با گروه های باطل به مناظره می پرداختند، با دلایل قناعت بخش، آنها را قناعت می دادند و دروغهای شانرا رد می نمودند که به اثر تلاشهای آنها و اخلاص و صداقت شان فرقه های منحرف از روی زمین برچیده شدند.

علت ظهور دیدگاه های انحرافی: اگر علل ظهور اختلافات در آن زمان ریشه یابی شود، به خوبی این نکته واضح می شود که علت اصلی آن، فرو رفتن به جزئیات و کیفیت مسایل اعتقادی بود که قرآن از آنها سکوت کرده و آنها را بطور اجمالی معرفی کرده است. کسانی که خود را در جزئیات موضوعات مصروف ساختند، در حقیقت از بسیاری نصوصی که ما را از پرسیدن و تفحص چیزهای مسکوت عنها منع کرده، چشم پوشی کرده اند. طوریکه رسول الله صلی الله علیه وسلم فرموده اند: "إِنَّ اللَّهَ فَرَضَ فَرَائِضَ فَلَا تُضَيِّعُوهَا وَنَهَى عَنْ أَشْيَاءَ فَلَا تَنْتَهِكُوهَا وَحَدَّ حُدُودًا فَلَا تَعْتَدُوهَا وَعَفَا عَنْ أَشْيَاءَ رَحْمَةً لَكُمْ لَا عَنْ نِسْيَانٍ فَلَا تَبْحَثُوا عَنْهَا"^(۱۹) همانا خداوند احکامی را فرض نموده پس آن را ضایع مکنید و چیزهایی را حرام ساخته حرمت آن را پایمال نکنید و حدودی را وضع نموده، پس از آن تجاوز ننمایید و بواسطه ی مهربانی بر شما بدون اینکه فراموش کرده باشد، از چیزهایی سکوت کرده، پس از آن جستجو و سؤال مکنید.

موقف علمای اهل سنت : در برابر جریانهایی که وقت خود را در فروعات مسایل صرف می کردند، علمای اهل حق موقف روشن و ثابت داشتند چنانچه امام مالک می گفت: الکلام فی الدین أکرهه، ولم یزل أهل بلدنا یکرهونه و ینهون عنه نحو الکلام فی رأی جهنم والقدر، و کل ما أشبهه ذلک، ولا أحب الکلام إلا فیما تحته عمل، فأما الکلام فی دین الله و فی الله عزوجل

فالسكوت أحب إليّ، لأني رأيتُ أهل بلندنا ينهون عن الكلام في الدين إلا فيما تحته عمل.^(۲۰)

سخن گفتن در دین را بد می پندارم، همشریان ما آنرا بد می پنداشتند و طوریکه جهمیّه و اهل قدر و کسانی همانند آنها، به آن می پرداختند، از آن منع می نمودند، من سخنی را که عملی را در پی نداشته باشد، نمی پسندم، اما در مورد سخن گفتن در دین الله و الله عزوجل، خاموش بودن در آن برای من محبوب است؛ زیرا من همشهریانم را دیده ام که از سخن گفتن در دین جز در چیزیکه عملی را در پی داشته باشد، منع می نمودند.

از سخن امام مالک رحمه الله بر می آید که فرو رفتن در چیزهای لایعنی و آنچه عملی را در پی نداشته باشد، بی فایده است، چیزیکه رسول الله صلی الله علیه وسلم به آن اهتمام ننموده است.

در جایی دیگر در پاسخ سوالی گفته است: محال أن نظن بالنبي صلی الله علیه وسلم أنه علم أمته الإستنجاة ولم يُعلمهم التوحيد، والتوحيد ما قاله النبي صلی الله علیه وسلم: أمرت أن أقاتل الناس حتى يقولوا لا إله إلا الله. فما عُصم به الدم والمال حقيقة التوحيد.^(۲۱)

محال است گمان کنیم که پیامبر صلی الله علیه وسلم برای امتش "مسایل" استنجا را تعلیم داده ولی توحید را برایشان تعلیم نداده است، توحید آنست که پیامبر علیه السلام آنرا گفته است: من مأمور شده ام که با مردم تا زمانی بجنگم که لا إله إلا الله بگویند، آنچه باعث صیانت خون و مال می شود، حقیقت توحید است.

از امام مالک رحمه الله در مورد مفهوم استواء پرسیده شد، در جواب گفت: الاستواء غير مجهول، والكيف غير معقول، والإيمان به واجب، والسؤال عنه بدعة.^(۲۲) یعنی استواء نا معلوم نیست بلکه معلوم و ثابت است، سوال از کیفیت و چگونگی آن عقلانی نیست، ایمان داشتن به آن واجب و سوال کردن در باره ی آن بدعت است.

زمانیکه امام بخاری رحمه الله وارد نیشاپور شد از وی در باره ی مخلوق بودن قرآن پرسیدند، از ارائه جواب خوشش نیامد ولی فرمود: لفظی بالقرآن مخلوق. لفظ من به قرآن مخلوق است. (۲۳)

علمای سلف و از جمله امام بخاری رحمه الله از تعمق در مسایل کلامی خود داری می کردند و اگر کسی از ایشان در همچو مواردی سوال می کرد، نا راحت می شدند، این مطلب را از لابلای روایات حدیثی فرا گرفته بودند، چنانچه ابوهیریه رضی الله عنه می گوید: "خَرَجَ عَلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَنَحْنُ نَتَنَازَعُ فِي الْقَدَرِ فَغَضِبَ حَتَّى احْمَرَ وَجْهَهُ، حَتَّى كَأَنَّما فُقِيَ فِي وَجَنَّتِيهِ الرُّمَانُ، فَقَالَ: أَبْهَذَا أُمِرْتُمْ أَمْ بِهَذَا أُرْسِلْتُمْ إِلَيْكُمْ؟ إِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ حِينَ تَنَازَعُوا فِي هَذَا الْأَمْرِ، عَزَمْتُ عَلَيْكُمْ أَلَّا تَتَنَازَعُوا فِيهِ". (۲۴) رسول الله صلی الله علیه وسلم در حالی بسوی ما خارج شدند که ما در مورد قدر باهم منازعه داشتیم، ایشان چنان خشمگین شدند که چهره اش همانند انار سرخ گشت پس فرمود: آیا به این امر شده اید و آیا به این فرستاده شده اید؟ یقیناً کسانی پیش از شما وقتی هلاک شدند که درین مورد باهم منازعه کردند، به تأکید به شما امر می نمایم که درین موارد باهم منازعه نکنید.

از آنچه بیان گردید، موارد ذیل بدست می آید:

۱- مراد از علم کلام منقول، رد بر عقاید باطله توسط آیات قرآن کریم و احادیث صحیح می باشد.

۲- آغاز کار برد این نوع کلام در عصر صحابه بود.

۳- محدثان با این نوع کلام آشنایی داشتند و ذریعه ی آن، دیدگاه های فرقه های گمراه را رد می نمودند.

۴- از علم کلام معقول نفرت داشتند و اگر مخرجی را می یافتند، مردم را از آن برحذر می داشتند.

روزگار زندگی امام بخاری رحمه الله، پر از فتنه ها بود، در آن آوان تدوین کتب حدیث آغاز شده ولی به علت اینکه آغاز کار بود، کتابی که فقط شامل

احادیث صحیح باشد، در دسترس قرار نداشت، آتش عقاید باطله و مناقشات وقت گش در تمام شهرها بلند شده بود و ده ها گروه منحرف قد بر افراشته بودند و کشمکش های بزرگی را در حلقات علمی به راه انداخته بودند مانند منکرین قدر، منکرین صفات الله متعال، منکرین عذاب قبر، منکرین دیدار الله متعال، منکرین ملائکه و جن، گروه مجسمه، مرجئه، جبریه، معتزله، خوارج، روافض وغیره و هر گروهی می کوشید تا صدایش را به گوش مردم برساند و افکار خود را با تمام قوت میان مردم پخش نماید.

در عین حال حاکمان و علمای اهل رأی در رأس شان امام ابو یوسف که قاضی القضاة بود و در رد اندیشه ی جریانهای فوق سهیم بودند، با روش امام بخاری رحمه الله مخالف بودند ولی به رغم تمام این دشواریها و موانعی که سر راه وی وجود داشت ایشان با متانت کامل و حوصله مندی به رد افکار گروه های باطل می پرداخت.

در چنین احوال و اوضاع که عده ای در فکر نجات جانش بود، امام بخاری رحمه الله با قلم، زبان و دروسش به مقابله ی نیروهای باطل پرداخت که این از ممیزات شخصیت آنجناب می باشد.

قابل ذکر است که امام بخاری رحمه الله بدون اینکه از کسی نام ببرد، به اشتباهات شان انگشت انتقاد می نهاد و آنها را متوجه ی اشتباه شان می کرد، اینگونه همت عالی نصیب هر کسی نمی شود بلکه کسانی از آن برخوردار می باشند که عزم قوی داشته باشند، کسیکه کتابهای: الإیمان، الإعتصام بالکتاب والسنة و کتاب توحید را بخواند و در عین زمان کتاب الملل والنحل را مطالعه نماید، محاسن امام بخاری رحمه الله برایش آشکار می شود.

با مطالعه ی عمیق سرگذشت زندگی امام بخاری رحمه الله پی می بریم که ایشان بخاطر تثبیت عقیده ی صحیح خود و رد افکار و باورهای باطل زحمات فراوانی را متحمل شده و فراز و نشیب زیادی را پیمودند که گاهی مورد انتقاد

تعدادی قرار گرفتند و زمانی هم مشکلات زیادی را بدوش کشیدند، که مختصراً به موارد آتی که عمده ترین مباحث روز بود، اکتفا می شود:

الف: آیا اعمال جزء ایمان است؟ این مسئله میان علمای اهل سنت (محدثان و اهل رأی) بحث های طویل و عریضی را به بار آورد که هر کدام آنها جهت اقامه ی دیدگاه خود دلایلی از قرآن و سنت را ارائه کرده اند که نخست دلایل طرفین را می آوریم و سپس نظر خود را می آورم:

اول:- دلایل محدثان: امام بخاری رحمه الله که در رأس محدثان قرار دارد در اول کتاب ایمان دیدگاه خود را مبنی بر اینکه ایمان مرکب از قول و عمل است و کم و زیاد می شود، آورده و در حدود پنجاه دلیل را به تأیید قاعده ی خود آورده است که اینک به عمده ترین آنها بسنده می شود:

۱- "إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ". (۲۵)

مؤمنان همان کسانی اند که چون خدا یاد شود دل‌هایشان بترسد و چون آیات او بر آنان خوانده شود بر ایمانشان بیفزاید و بر پروردگار خود توکل می کنند.

۲- "وَيَزِدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا". (۲۶) و ایمان کسانی که ایمان آورده اند افزون گردد.

۳- "أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فزَادَتْهُمْ إِيمَانًا". (۲۷) این [سوره] ایمان کدام يك از شما را افزود اما کسانی که ایمان آورده اند بر ایمانشان می افزاید.

۴- "الإيمان بضعٌ وسنئونٌ وشعبةٌ والحياة شعبةٌ من الإيمان". (۲۸)

ایمان شصت و اندی شعبه دارد و حیا یکی از آن شعبه ها است.

۵- "بني الإسلام على خمسٍ". (۲۹)

بنای اسلام بر پنج چیز است.

۶- "قد أفلح المؤمنون. الذين هم في صلاتهم خاشعون". (۳۰) به راستی که مؤمنان رستگار شدند. همانان که در نمازشان فروتنند.

۷- "فَاخْشَوْهُمْ فَرَّادَهُمْ إِيْمَانًا".^(۳۱) پس از آن بترسید و [لی این سخن] بر ایمانشان افزود.

۸- "وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ".^(۳۲) و این است همان بهشتی که به [پاداش] آنچه می کردید میراث یافتید.

امام بخاری رحمه الله موضوع مذکور را که از گذشتگان به ارث گرفته بود، به تفصیل در کتاب خود آورده و گفته است: روایات را به جز از کسانی که معتقدند به اینکه: ایمان عبارت از قول و عمل است و کم و زیاد می شود، نوشته نمی کنم.

وی جهت اقامه ی اندیشه ی خود و بیرون نکردن مسلمان، از دایره ی، ایمان قواعدی را وضع نموده است:

قاعده ی اول: گنهکار مادامیکه مرتکب شرک نشود، کافر نمی شود: ابوذر می گوید: "إِنِّي سَابَبْتُ رَجُلًا فَعَيَّرْتَهُ بِأَمِّهِ فَقَالَ لِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَا أَبَا ذَرٍّ أَعَيَّرْتَهُ بِأَمِّهِ إِنَّكَ أَمْرٌ فِيكَ جَاهِلِيَّةٌ إِخْوَانُكُمْ خَوْلُكُمْ جَعَلَهُمُ اللَّهُ تَحْتَ أَيْدِيكُمْ فَمَنْ كَانَ أَخُوهُ تَحْتَ يَدِهِ فَلْيُطْعِمْهُ مِمَّا يَأْكُلُ وَلْيَلْبِسْهُ مِمَّا يَلْبَسُ وَلَا تَكْلُفُوهُمْ مَا يَعْلبَهُمْ فَإِنْ كَلَّفْتُمُوهُمْ فَأَعَيْنُوهُمْ".^(۳۳) وی بعد از روایت فوق آیه ی ذیل را آورده است: "إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ".^(۳۴)

ابوذر غفاری رضي الله عنه مي گوید: روزي با غلامم درگير شدم و او را (بخاطر اينکه مادرش کيزي بود)، تحقير نمودم. رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمود: اي ابوذر! اين غلام را بخاطر مادرش تحقير نمودي؟! معلوم است که هنوز عادات جاهليت در شما وجود دارد. غلامان و زيردستان شما، برادران شما هستند. خداوند آنان را در اختيار شما قرار داده است. هر کسي که غلام يا خدمتگداري دارد، بايد از همان غذا و لباسي که خودش استفاده مي کند به او نيز بدهد و علاوه بر اين، به آنان دستور ندهيد کاري را که از توانشان خارج است، انجام دهند. و اگر چنين دستوري صادر کرديد، با آنان همکاري

کنید. سپس این آیه را خواندند: مسلماً خدا این را که به او شرك ورزیده شود نمی‌بخشاید و غیر از آن را برای هر که بخواهد می‌بخشاید.

قاعده ی دوم: جنگیدن مسلمانان باهم، ایمان را از ایشان بیرون نمی‌کند: مقاتله ی باهمی مسلمانان و کشتن یکدیگر از بزرگترین گناه هان است ولی صاحب آن کافر نمی‌شود طوری‌که الله متعال فرموده اند: "وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا".^(۳۵)

و اگر دو طایفه از مؤمنان با هم بجنگند میان آن دو را اصلاح دهید. درینجا ملاحظه می‌شود که الله متعال مسلمانانی را که باهم می‌جنگند، مسلمان گفته است.^(۳۶)

قاعده ی سوم: ناسپاسی از شوهران، و اینکه ناسپاسی، درجاتی دارد: ناسپاسی اقارب از جمله شوهر که نزدیک ترین فرد برای همسرش می‌باشد؛ کسیکه تمام هست و بود زندگیش در خدمت وی قرار می‌داشته باشد، بدترین کفر و ناسپاسی است که پیامبر اسلام صلی الله علیه وسلم آنرا کفر خوانده است، چنانچه از عبدالله بن عباس رضی الله عنهما روایت است که رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمودند: "أُرِيْتُ النَّارَ فَإِذَا أَكْثَرُ أَهْلِهَا النِّسَاءُ يَكْفُرْنَ قِيلَ أَيْ كَفَرْنَ بِاللَّهِ قَالَ يَكْفُرْنَ الْعَشِيرَ وَيَكْفُرْنَ الْإِحْسَانَ لَوْ أَحْسَنْتَ إِلَى إِحْدَاهُنَّ الدَّهْرَ ثُمَّ رَأَتْ مِنْكَ شَيْئًا قَالَتْ مَا رَأَيْتُ مِنْكَ خَيْرًا قَطُّ".^(۳۷) دوزخ به من نشان داده شد، دیدم که بیشتر اهل دوزخ، زنان هستند. زیرا ناسپاسی می‌کنند. سؤال شد: آیا از خدا ناسپاسی می‌کنند؟ رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمود: خیر. از شوهرانشان ناسپاسی می‌کنند. (یعنی خدمت و محبت شوهران خود را نادیده می‌گیرند). اگر تمام عمر به همسرت خدمت کنی، ولی يك بار از شما، چیزی (خلاف میلش) مشاهده کند، می‌گوید: من هرگز از تو خیري ندیده‌ام.

هدف امام بخاری از وضع قواعد سه گانه ی فوق اینست که بیان می‌دارد: اعمال جزء ایمان است ولی با وصف آنها انسان به سبب ارتکاب گناه ها کافر

نمی شود هرچند در برخی روایات بالای چنین انسانی اطلاق کفر شده است چنانچه در خصوص تارک نماز به قصد، لفظ کفر را به کار برده است ولی مراد از آن کفر حقیقی نیست و بالایش احکام مرتد تطبیق نمی شود و این مرزیست میان روش عقیده ی محدثان و معتزله. (۳۸)

دیدگاه اهل رأی:

امام ابوحنیفه رحمه الله و تعدادی از علماء به این نظر اند که ایمان قابل تجزیه نبوده و کم و زیاد نمی شود.

ایشان با دلایلی که در قرآن و سنت وجود دارد، میان ایمان و اسلام تفاوت قایل شده و مدعی اند که اطلاق ایمان به چیزهای باطنی می شود اما اطلاق اسلام به چیزهای ظاهری. روی این حقیقت است که الله متعال ایمان را پدیده ی قلبی دانسته و کسانی را که مغرور اعمال خود اند، مورد سرزنش قرار دهد، قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا". (۳۹)

حدیثی که بنام حدیث جبرئیل شهرت یافته، نیز مؤید این امر است که اشیای مؤمن به و اسلام باهم متفاوت اند طوریکه می خوانیم که پیامبر علیه السلام در جواب جبرئیل وقتی از وی از ایمان پرسید، فرمودند: "الْإِيمَانُ أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَتُؤْمِنَ بِالْقَدَرِ خَيْرِهِ وَشَرِّهِ" و در باره اسلام فرمود: "الْإِسْلَامُ أَنْ تَشْهَدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَتَقِيمَ الصَّلَاةَ وَتُؤْتِيَ الزَّكَاةَ وَتَصُومَ رَمَضَانَ وَتَحُجَّ الْبَيْتَ إِنْ اسْتَطَعْتَ إِلَيْهِ سَبِيلًا". (۴۰) به تعبیر دیگر، این دو لفظ اگر از یکدیگر جدا شوند هرکدام بر دیگری دلالت می کند و اگر با یکدیگر جمع شوند، اسلام شامل اعمال ظاهری می گردد و ایمان شامل اعمال باطنی. (۴۱)

این دسته از علماء معتقد اند که ایمان عبارت از اقرار به زبان و تصدیق به قلب می باشد در حالیکه طایفه ی اولی ایمان را اینگونه تعریف نموده اند: ایمان اقرار به زبان، تصدیق به قلب و عمل به جوارح است. و قایلند که ایمان

با انجام دادن اعمال نیک زیاد می شود و با ارتکاب گناه و انجام ندادن اعمال حسنه، کم می شود.

هرگاه دلایل طرفین را به دقت پیگیری نماییم و به جزئیات نظریات شان پردازیم می بینیم که طایفه ی نخست در حالیکه قایلند اعمال جزء ایمان است اما اهل قبله را مسلمان و مؤمن می نامند، تا زمانیکه آنان به آنچه پیامبر صلی الله علیه وسلم آورده معترف باشند ، و تمام آنچه را که فرموده و خبر داده باور و تصدیق داشته باشند. مقصود این است که: هرکس ادعای مسلمانی کند و در موقع نماز به قبله روی آورد، و حرام معلومی را حلال نداند، و تمام آنچه را که پیامبر صلی الله علیه وسلم آورده تصدیق کند، و همراه با صدق به عقاید و شریعت و احکام اسلام اعتراف کند، بر وی اسم اسلام و ایمان را اطلاق می کنند، و او را به گناه اگر آن را حلال نداند تکفیر نمی کنند، و تا زمانی که مرتکب شکننده های ایمان و اسلام بطور عمدی و همراه با علم نشود، او را مسلمان می دانند.^(۴۲)

اما امام ابوحنیفه رحمه الله و همفکرانش که اعمال را جزء ایمان نمی دانند، به این نظر نیستند که تنها اقرار به زبان و تصدیق به قلب برای مؤمن شدن، کافیست و گناه با ایمان ضرر ندارد بلکه به گفته ی امام طحاوری امید داریم مؤمنان نیکوکار مورد عفو قرار گیرند. خداوند آنان را به رحمتش به بهشت داخل فرماید. ولی برآنان ایمن نیستیم. و برایشان به بهشت شهادت نمی دهیم. برای گناهکاران استغفار می کنیم و برآنان بیم داریم و آنان را نا امید نمی کنیم.

ایشان می افزایند: ما نمی گوییم که: با وجود ایمان، گناه ضرر ندارد. زیرا که این قول فرقه مرجئه است، و این باور به تکذیب آیات وارده در باب وعید در حق گناهکاران منجر می شود. بلکه معصیت موجب نقص ایمان می شود و بیم داریم که ایمان صاحب گناه در معرض خطر قرارگیرد و از عذاب آخرت بر او می ترسیم. مؤمن نیکوکار ، امید است که به بهشت درآید ، و اگر با ایمان

فوت کند او را به بهشت بشارت می دهیم، ولی با همه اینها بر او از تدبیر خداوند ایمن نیستیم، و بطور قطعی او را بهشتی نمی دانیم. چنانکه بطور قطعی آنان را دوزخی نمی دانند، زیرا که این باور یأس و نا اُمیدی از رحمت خدا است. ^(۴۳)

بنابراین اختلاف محدثان و امام ابوحنیفه در پیوند به اینکه: اعمال جزء ایمان است و یا خیر؟ اختلاف لفظی بوده و برآن چیزی مرتب نمی شود.

ب: تزئید و تنقیص ایمان: یکی از موضوعات مورد اختلاف محدثان و فقهاء، قضیه ی تزئید و تنقیص ایمان می باشد. قبل از تفصیل موضوع، بهتر است این را بدانیم که زیاد شدن و کم شدن ایمان دو بعد دارد: زیاد شدن ایمان و کم شدن آن از جهت کیفیت و از جهت کمیت.

۱- کم شدن و زیاد شدن ایمان از جهت کیفیت: در مورد کم شدن و زیاد شدن ایمان از حیث کیفیت، کمی و زیادت را می پذیرد. به عبارت دیگر، ایمان از حیث کیفیت، قوت و ضعف را می پذیرد به این معنی که: یقین تمام ایمانداران یکسان نیست بلکه متفاوت است؛ زیرا ایمان پیامبران با ایمان سایر مسلمانان یکسان نیست، بگونه ی مثال وقتی ابراهیم علیه السلام از خداوند جل جلاله می خواهد که برایش چگونگی زنده ساختن مرده را برایش نشان بدهد، این پرسش جهت اطمینان قلبش می باشد طوریکه می خوانیم: "وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أُولِمُ تُوْمِنُ قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّيَطْمِئِنَّ قَلْبِي". ^(۴۴) و (یاد کن) آنگاه که ابراهیم گفت: (پروردگارا، به من نشان ده؛ چگونه مردگان را زنده می کنی؟) فرمود: (مگر ایمان نیاورده ای؟) گفت: (چرا، ولی تا دلم آرامش یابد).

درین مورد تمام علماء هم نظرند و هیچ کسی از جمله امام ابوحنیفه رحمه الله این ادعاء را ندارد که ایمان از حیث قوت و ضعف کم و زیاد نمی شود.

۲- کم شدن و زیاد شدن ایمان از جهت کمیت: درین باب علماء به دو نظرند: جمهور محدثان معتقدند که اعمال جزء ایمان محسوب می شود، به این

مفهوم: آنکه اعمال نیک را زیاد انجام می دهد و از انجام اعمال ناروا خود داری می نماید، ایمانش زیادتر است نسبت به کسیکه در انجام اعمال نیک تنبل است و اعمال بد را انجام می دهد. اگر به نصوص قرآن و حدیث مراجعه کنیم موارد زیادی را می یابیم که بیانگر این امر است که ایمان کم و زیاد می شود و در کنار ایمان به قلب و زبان، اعمال به جوارح بالای نوعیت ایمان تأثیر می گذارد. ولی برای تبیین موضوع لازم و توفیق نظریات طرفین، بیجا نخواهد بود که موضوع را بگونه ی دیگری پیگیری نماییم:

تقسیم ایمان به اساس احکام دنیوی و اخروی: امام شاه ولی الله دهلوی رحمه الله درین مورد می گوید: پیامبر علیه السلام ایمان را به دو گونه تقسیم نموده است:

۱- ایمانی که در محور آن احکام دنیا می چرخد: کسیکه به اشیای مؤمن به ایمان می آورد، در حقیقت اولین امتیازی را که بدست می آورد اینست که خون و مالش از تعرض مصوون می شود طوریکه پیامبر علیه السلام فرموده اند: أمرت أن أقاتل الناس

۲- ایمانی که در محور آن احکام آخرت می چرخد: قسمت عمده و اصیل ایمان اینست که باعث نجات انسان از عذاب آخرت می شود که این امتیاز زمانی حاصل می شود که: به اشیای مؤمن به ایمان جازم داشته، اعمال نیک و مورد قبول شارع را انجام دهد و از فضایل اخلاقی برخوردار باشد، به مجموع موارد فوق اطلاق ایمان می شود که دارای شاخه های فراوان می باشد، ایمان به مثابه درخت است، آنگونه که درخت مرکب از تنه، شاخ، برگ، میوه و گلها است و با قطع شدن برخی از آنها، پژمرده شدن برگها و گندیده شدن میوه اش، درخت ناقص می شود و آنگاه که تنه ی درخت از زمین کشیده شود، دیگر نام درخت به آن اطلاق نمی شود، (۴۵) مراتب ایمان همانند درخت می باشد که اشیای مؤمن به و اعمال صالح مُمکِّل ایمان بوده و باعث نجات انسان از آتش دوزخ و مستفید شدنش از نعمتهای الله

متعال می شود. با در نظر داشت اینکه ایمانیات و اعمال یکسان نیستند، پیامبر علیه السلام آنها را به مراتب دوگانه تقسیم نموده است: مرتبه ی نخست: ارکان ایمان که عمده ترین آن: ایمان به الله و رسول، ادای نماز، پرداخت زکات، ادای حج و روزه ی رمضان می باشد و مرتبه دوم آن شاخه های آن می باشد که به هفتاد و چند شاخه می رسد که لا إله إلا الله در حد اعلی قرار دارد و پاک کردن اشیای اذیت کننده از سر راه، در مرتبه ی پایینی قرار دارد.

کسانی که اعمال را جزء ایمان نمی دانند، علاوه بر آنچه بیان گردید به دو مطلب دیگر نیز استدلال می نمایند:

۱- عطف اعمال به ایمان: اگر به نصوص قرآنی و حدیثی متوجه شویم، این نکته بدست می آید که اعمال به ایمان عطف شده و مبرهن است که میان معطوف و معطوف علیه باید تفاوت باشد، لذا اشیای مؤمن به با اعمال یکسان نیستند طوریکه الله متعال فرموده اند: "وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ".^(۴۶)

"وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ".^(۴۷)
در آیات فوق ملاحظه می شود که: اعمال صالح به ایمان معطوف شده است. افزون برین عطف عام بر خاص، قاعده ی مشهور است مانند موارد ذیل:
۱- "مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ".^(۴۸)

۲- "إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصُوا بِالحَقِّ وَتَوَّصُوا بِالصَّبْرِ".^(۴۹)
۳- "إِذَا صَلَّى عَلَيْنَا أَهْلَ البَيْتِ، فَلْيَقُلْ: اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ، وَأَزْوَاجِهِ أُمَّهَاتِ الْمُؤْمِنِينَ، وَذُرِّيَّتِهِ وَأَهْلِ بَيْتِهِ، كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ".^(۵۰) علاوه برآن، گاهی ایمان به معنای لغوی یعنی تصدیق قلبی استعمال می شود، مانند "الصلاة" که از دیدگاه شرع، عبارت از هیکل معروف

نماز می باشد اما بعضاً به معنای لغوی اش نیز استعمال می شود که عبارت از دعاء می باشد:

۱- "وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ".^(۵۱) تا به وسیله آن پاك و پاکیزه‌شان سازی و برایشان دعا کن زیرا دعای تو برای آنان آرامشی است.
۲- "إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ".^(۵۲) خدا و فرشتگانش بر پیامبر درود می‌فرستند ای کسانی که ایمان آورده‌اید بر او درود فرستید.

در آیات متذکره قرینه ای وجود دارد که می‌رساند: اعمال معطوف به ایمان شده اند که عبارت از (علی). و می‌رساند که مراد از آن معنای لغوی است، امام شاه ولی الله دهلودی رحمه الله می‌نویسد: ایمان دارای دو معنای دیگر نیز است: اول: تصدیق به قلب، این سخن پیامبر علیه السلام به آن دلالت دارد: الإیمان أن تؤمن بالله و ملائکته

دوم: به معنای آرامش وجدانی که برای مقربین حاصل می‌شود چنانچه احادیث ذیل به آن دلالت دارد: الطهور شطراالإیمان و إذا زنی العبد خرج منه الإیمان.^(۵۳)

ج:- قضیه ی مخلوق بودن قرآن : یکی از موضوعاتی که در عصر امام بخاری رحمه الله سخن مجالس علماء و حکماء گردیده بود، قضیه ی مخلوق بودن قرآن کریم بود، خلیفه ی وقت مأمون الرشید به علت تأثیر پذیری فلسفه ی یونان و موجودیت گروه معتزله، تحت تأثیر نظریات آنها رفته و معتقد به مخلوق بودن قرآن گردید.

وی به حد افراطی به تبلیغ و نشر مخلوق بودن قرآن پرداخت، در تمام ولایات فرمان صادر نمود که: علماء و عامه ی مردم را به قبول حکم مذکور فرا خوانند و اقرار علماء را در مورد بگیرند، کسیکه آنها را می‌پذیرد ردش را رها کنند اما آنکه با عقیده ی مزبور به مخالفت می‌پردازد، ویرا به دربار خلافت احضار

نموده که دو چیز به استقبالش می آید: بستن در زنجیر و زندانی کردن و کشتن.

مأمون به تمام شهرهای اسلامی نامه نوشت و طی آن از مرسل علیه خواسته بود که: تمام علماء را گرد آورده و از آنها اقرار صریح شان مبنی به مخلوق بودن قرآن را بگیرد، اگر کسی از آن انکار نماید یا به انکار خود استدلال نماید و یا به مناقشه پردازد، ویرا به مقرر خلافت روان کنید و اگر به نظرش زیاد اصرار داشت، در همانجا بکشیدش و سرش را به امیرالمؤمنین بفرستید.^(۵۴)

مأمون به اسحق بن ابراهیم دو بار نامه نوشت و از وی به جدیت خواسته بود که علمای مطرح را جمع نموده نامه ی خلیفه را برایشان به دقت بخواند و نظریات آنها راجع به مخلوق بودن قرآن را جویا شود. اگر کسی به مخلوق بودن قرآن قایل شد ویرا رها کند اما کسیکه نظر مخالف داشت ویرا دست و پا بسته به دربار خلافت روان کند. وی طبق امر مأمون این کار را کرد در مرتبه ی اول هفت عالم ذیل را نزد خود فرا خواند و نظریات هرکدام شان را شنید: محمد بن سعد کاتب الواقدي وأبو مسلم مستملي یزید بن هارون و یحیی بن معین و زهیر بن حرب أبو خيثمة و إسماعیل بن داود و إسماعیل بن أبي مسعود وأحمد بن الدورقي، و در مرتبه ی بعدی جمعی از فقهاء و محدثان را جمع نمود: دو بار نامه ی خلیفه را برایشان خواند تا محتوای آنرا خواب بفهمند و سپس از فرد فرد شان نظرشان را در قبال مخلوق بودن قرآن پرسید. از میان آنها امام احمد بن حنبل رحمه الله در جواب سوال وی فرمود: قرآن کلام الله متعال است، پرسید: آیا قرآن مخلوق است؟ جواب داد: آن کلام الله است، در آن چیزی را زیاد نمی کنم. ویرا مورد آزمایش قرار داد و وقتی آیه ی: (لیس کمثله شیء) را خواند فرمود: هیچ چیزی شبیه وی نیست و شنوا و بینا است و از چیزیکه به نحوی از انحاء ذات الهی با وی شباهت پیدا نماید، دست بر می دارم. ابن البکاء بالای وی اعتراض نموده و گفت: خداوند ترا اصلاح نماید وی می گوید: از گوش شنوا و از چشم بیناست. اسحق بن

ابراهیم به احمد بن حنبل گفت: مفهوم سمیع بصیر چیست؟ جواب داد: وی چنانچه خود را توصیف نموده است شنوا و بیناست. پرسید: معنای آن چیست؟ جواب داد: مفهوم چنانچه خود را توصیف نموده است، برایم معلوم نیست. (۵۵)

باری اسحق بن ابراهیم پیام مأمون را که حاوی این متن بود در حضور علماء و محدثان خواند که در آن آمده بود: اگر آنان از عقیده ی شان برنگشتند و توبه نکردند، تمام شان را به شمشیر بیند. وقتی این نامه خوانده شد، تعداد زیادی از حاضرین متزلزل شدند، طبری می گوید: تمام حاضران وانمود نمودند که قرآن مخلوق است مگر چهار نفر: احمد بن حنبل، حسن بن حماد بن کسب مشهور به سجاده، عبیدالله بن عمرو بن میسره مشهور به قواریری و محمد بن نوح مضروب، درین اثنا اسحق بن ابراهیم امر نمود که آنها را با آهن بسته نمایند، فردا آنها را فرا خواند که با پاهای بسته با آهن آمدند تعذیب را بالایشان تجدید نمود، سجاده گفت: قرآن مخلوق است، پس پاهایش را باز نمودند و رهایش کردند، چون اسحق بن ابراهیم سخنش را تکرار نمود، این بار قواریری از عزم و استقامتش برگشت و گمان برد که نظرش صحیح نیست، پس وی نیز آزاد شد.

ولی احمد بن حنبل و محمد بن نوح مضروب رحمهما الله به قول خود ثابت ماندند و مقابلاً با آهن بسته شدند و به طرسوس فرستاده شدند.

وقتی مأمون خبر شد کسانی که به اندیشه ی وی برگشته اند خود را به اساس آیه ی: "إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ"، (۵۶) نجات داده اند: خشمگین شد و امر نمود که آنها را به مقر خلافت احضار نمایند، هر دو عالم تحت تدابیر امنیتی کامل به شام فرستاده شدند وقتی به رقه رسیدند، خبر وفات مأمون پخش شد که خبر خوشی برای این مظلومان بود. (۵۷)

اسحق بن ابراهیم کسانی را که مخالف اندیشه ی خلیفه بودند، دست و پا بسته به طرسوس فرستاد که پاهایشان به علت زنجیرها صدمه دید ولی

ابرویی خم نکردند و به عقیده شان استوار ماندند که در آنجا خبر وفات مأمون رسید. آتش فتنه خاموش شد و علماء مدتی نفس راحت کشیدند تا اینکه معتصم امر خلافت را بدوش گرفت و راه سلفش را پیمود.

در کنار فتنه ی فوق، نظریه ی دیگری درین آوان سر و صدایی را بلند کرد که می گفتند: قرآن غیر مخلوق است ولی در آن مبالغه نموده و گفتند: تلفظ ما به قرآن قدیم است. این فرقه در مقابل فرقه ی پیشین راه افراط را گرفت. قریب بود که امام بخاری رحمه الله در دام این فتنه بیفتد که از طرف حکومت نبود بلکه تعدادی از علمای مخالفش این توطیه را به راه انداختند ولی الله متعال ویرا نجات داد. امام بخاری رحمه الله راه و روش محکم را با استناد قوی حفظ نمود و از بلای مذکور نجات یافت.

شهرت نیک امام بخاری رحمه الله شهره ی آفاق شده بود و هر جایی که می رفت مورد استقبال قرار می گرفت، زمانیکه به نیشاپور تشریف بردند به گرمی استقبال شدند و علمای آن دیار از ایشان خواستند که مجالس دروس را در نیشاپور باز نماید، آنرا قبول کرد و برای تدریس در حلقه تدریس نشست، تمام شهر بسوی وی روی آوردند بگونه ای که حلقات درسی سابق ارزش شانرا از دست دادند.

درین آوان امام ذهلی که از جمله اساتید امام مسلم رحمه الله و از معاصران وی بود، روزی در مجلس درسش خطاب به شاگردانش گفت: فردا به دیدار امام بخاری می رویم، کسیکه تصمیم رفتن را دارد همراه ما برود، گویا وی احساس کرده بود مجلس درس وی رونق سابقش را از دست داده و شاگردانش متأثر از وی شده اند پس ترسید که مبادا از میان شاگردان کسی سوالی را مطرح نماید که باعث سوء تفاهم میان وی و امام بخاری گردد و باعث شود که تعدادی به بدگویی وی بپردازند، لذا به آنها تأکیداً فرمود که: از وی سوال اختلافی را نپرسند.

در روز دوم امام ذهلی با جمعی از یارانش به دیدار امام بخاری شتافت که حادثه ای رخ داد که از آن می ترسید؛ زیرا شخصی برخاست و چنین سوال نمود: ای ابو عبدالله چه می گویی درباره ی لفظ به قرآن که مخلوق است یا خیر؟

امام بخاری جوابش را نداد تا اینکه سه بار به تأکید سوالش را تکرار نمود، امام بخاری چنین جواب داد: القرآن کلام الله غیر مخلوق و أفعال العباد مخلوقة والإمتحان بدعة. ^(۵۸)

قرآن، کلام الهی و غیر مخلوق است، و افعال بندگان مخلوق است و امتحان از آن بدعت است.

از این پاسخ سائل جیغ کشیده و گفت: امام بخاری قایل به اینست که لفظ من به قرآن مخلوق است. در حالیکه ابوعمر و احمد بن نصر می گوید: من از امام بخاری شنیدم که فرمود: من زعم أنى قلت أن لفظى بالقرآن مخلوق، فهو كذاب، فإنى لم أقله إلا أنى قلت: أفعال العباد مخلوقة. هرکه گمان کند که من گفته ام: لفظم به قرآن مخلوق است، پس دروغگوست، من چنین نگفته ام بلکه چنین گفته ام: افعال بندگان مخلوق هستند.

حقیقت اینست که امام بخاری رحمه الله در پیوند به قضیه، به کلمات موجز جواب داد، و جای شک نیست که اگر مراد از قرآن کلام باشد، پس کلام یکی از صفات الله متعال است، و صفت الله متعال ناممکن است که مخلوق باشد و اگر مراد از آن الفاظی باشد که از زبانهای نوپیدای ما بیرون می شود، پس آن فعلی است که از انسان صادر شده است و در مخلوق بودن آن تردیدی نیست.

خلاصه اینکه مشهور گردید که امام بخاری قایل به خلق قرآن است و این خبر به امام ذهلی رسید و او خشم کرده به شاگردانش گفت: یا پیش من درس بخوانید یا پیش بخاری.

بر اثر این گفته‌ی او بسیاری از طلاب از رفتن به حلقه درس امام بخاری باز آمدند، ولی امام مسلم درس بخاری را رها ننمود؛ بلکه چادرش را بالای عمامه اش گذاشت و در محضر مردم تمام یادداشت‌هایی را که از محمد بن یحیی ذهلی داشت، بالای شتر بار نمود و به او پس داد و حتی در کتاب خود صحیح مسلم يك حدیث هم از او درج ننمود. علامه ابن حجر می‌فرماید: (أنصف مسلم فلم یحدث فی کتابه عن هذا ولا عن هذا).^(۵۹) امام مسلم از انصاف کار گرفت نه از ذهلی روایت نمود و نه از بخاری.

اما لطف این است که امام بخاری در کتاب خودش از امام ذهلی روایت دارد ولی نام او را مبهم یاد می‌کند، جایی می‌گوید: محمد و جایی او را به پدر بزرگش نسبت داده و می‌گوید: محمد بن خالد، و گاهی او را به طرف جدش منسوب کرده می‌گوید: محمد بن عبدالله. کسی از امام بخاری پرسید چرا اسم او را صراحتاً نمی‌بری؟ فرمود: اگر نام او را به صراحت ذکر کنم، این توثیقی می‌شود برای کسیکه مرا جرح کرده است و اگر احادیث او را روایت نکنم، کتمان علم پیش می‌آید.

یحیی بن سعید می‌گوید: مردم نزد امام بخاری رحمه الله رفتند و از وی خواستند که از نظرش برگردد؛ زیرا تمام باشندگان شهر در مخالفت وی قرار گرفته‌اند، امام فرمود: این کار را تا زمانی که در باره‌ی قول خود دلیل نیاورند که دلیل آنها نسبت به دلیل من قوی است، نمی‌کنم.^(۶۰) وقتی مردم ثبات و استقامت ویرا در پیوند به عقیده اش دیدند، شرمنده و خجالت برگشتند.^(۶۱)

نتیجه‌گیری: از خلال مطالب فوق چنین نتیجه می‌گیریم:

۱- علم کلام یکی از علومی است که بخاطر تثبیت حقانیت دین اسلام و زدودن شبهات دشمنان اسلام، از آن بهره‌گیری می‌شود.

۲- امام بخاری رحمه الله هرچند در زمینه‌های تفسیر، حدیث و فقه مهارت زیاد داشتند ولی در مباحث کلامی نیز نظریاتی داشتند که داشته‌های علمی اش را در وقتش به مردم می‌رساند.

۳- امام بخاری رحمه الله در یک وقت با دو جریان فکری، مناقشه داشتند، معتزله و سایر گروه های گمراه و امام ابوحنیفه و مکتب اهل رأی.
۴- امام بخاری رحمه الله با تمام مخالفان خود از راه مسالمت آمیز رفت و آمد می کرد و اندیشه ی خود را به نرمی و آرامی به مردم می رساند.
۵- امام بخاری رحمه الله با دلایل نقلی و گاهی دلایل عقلی به قناعت مردم می پرداخت.

پیشنهادات: جهت تحقق داشته های این مقاله، به نهادهای آتی پیشنهاد می نمایم:

۱- به مقام محترم اکادمی علوم پیشنهاد می نمایم تا در رابطه به اندیشه های امام بخاری رحمه پروژه های علمی، سیمینارها و کنفرانس های متعدد را روی دست بگیرد تا هموطنان ما از شخصیت علمی آن بزرگوار واقف شوند.
۲- به مقام محترم وزارت ارشاد - حج و اوقاف پیشنهاد می گردد تا خطبای مساجد را توظیف نمایند تا راجع به سیرت محدثان و خدمات شان، در روزهای جمعه به مردم معلومات دقیق بدهند.
۳- به وزارت اطلاعات و فرهنگ پیشنهاد می گردد تا مواردی را که در رابطه به امام بخاری رحمه الله بیان می شود، آنرا از طریق رسانه های چاپی، تصویری و دیداری به نشر برسانند تا مردم متدین کشور از زوایای شخصیت آن بزرگوار آگاهی یابند.

مآخذ

۱- سایت پژوهه، مقاله علم کلام، سایت اندیشه قم، تاریخ نشر: ۱۳۹۶ / ۱۰ / ۱۰
۲- السمعانی، عبد الکریم بن محمد بن منصور التمیمی السمعانی المروزی، أبو سعد، الأنساب، تحقیق: عبد الرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی وغیره، مجلس دائرة المعارف العثمانیة، حیدر آباد، چاپ: اول، ۱۳۸۲ هـ ق، ج: ۱۲، ص: ۷۵.

- ٣- مصاحب، غلام حسين، دائرة المعارف فارسى، جلد دوم، مدخل كلام.
- ٤- الأشعري، أبو الحسن علي بن إسماعيل بن إسحاق بن سالم بن إسماعيل بن عبد الله بن موسى بن أبي بردة بن أبي موسى الأشعري، الإبانة عن أصول الديانة، تحقيق: دكتور فوقية حسين محمود، دار الأنصار - القاهرة، چاپ: اول، ١٣٩٧هـ ق، ج: ١، ٢٥١.
- ٥- الشهرستاني، أبو الفتح محمد بن عبد الكريم بن أبي بكر أحمد، الملل والنحل، الحلبي، المكتبة الشاملة، قسم العقيدة، ٣٠.
- ٦- اشكوري، محمد فنايي، درآمدى بر تاريخ فلسفه اسلامى، ١٣٩٦هـ ش، سازمان مطالعه و تدوين كتب علوم انسانى دانشگاه ها (سمت)، ص: ٢١٠.
- ٧- الملل والنحل، ص: ٣٠٠.
- ٨- الإيجي، عضد الدين عبد الرحمن بن أحمد، كتاب المواقف، تحقيق: د. عبد الرحمن عميرة، دار الجيل - بيروت، چاپ: اول، ١٩٩٧م، ج: ١، ص: ١٦٤.
- ٩- التفتازاني، سعد الدين مسعود بن عمر بن عبد الله، شرح المقاصد في علم الكلام، دار المعارف النعمانية، ١٤٠١هـ ق، باكستان، ١٦٤.
- ١٠- التفتازاني، سعد الدين مسعود بن عمر بن عبد الله، شرح العقائد النسفية، چاپ: اول، قاهره، مصر، ١٤٠٧هـ ق، ص: ١٥٠.
- ١١- عبدالسلام مباركفوري، سيرة الإمام بخارى (سيدالفقهاء و إمام المحدثين)، مترجم: دكتور عبدالعليم بن عبدالعظيم البستوى، دار علم الفوائد للنشر والتوزيع، چاپ: اول، ١٤٢٢هـ ق، ج: ٢، ص:
- ١٢- همان اثر، ج: ٢، ص:
- ١٣- محمد بن حبان بن أحمد أبو حاتم التميمي البستي، صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان، مؤسسة الرسالة - بيروت، چاپ: دوم، ١٤١٤هـ ق، تحقيق: شعيب الأرناؤوط، باب فرض الإيمان، ج: ١، ص: ٣٨٩.

- ١٤- أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة الجعفي البخاري، صحيح البخارى، تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة، ١٤٢٢ هـ ق، ج: ٣، ص: ٣٤٦.
- ١٥- شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، سير أعلام النبلاء، دار الحديث- القاهرة، ١٤٢٧ هـ ق، ج: ٥، ص: ٤٦٤.
- ١٦- عبد الرزاق بن عبد المحسن البدر، زيادة الإيمان ونقصانه وحكم الاستثناء فيه، مكتبة دار القلم والكتاب، الرياض، المملكة العربية السعودية، چاپ: اول، ١٤١٦ هـ ق، ج: ١، ص: ٣٤٦.
- ١٧- سيرة الإمام بخارى، ج: ٢، ص: ٤٩٥.
- ١٨- همان اثر، ج: ٢، ص: ٤٩٥.
- ١٩- شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، چاپ: اول، ١٤١٩ هـ ق، بيروت - لبنان، ج: ١، ص: ١٦٠.
- ٢٠- أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر بن عاصم النمري القرطبي، جامع بيان العلم وفضله، تحقيق: أبي الأشبال الزهيري، دار ابن الجوزي، المملكة العربية السعودية، چاپ: اول، ١٤١٤ هـ ق، ج: ٢، ص: ١٠٤٥.
- ٢١- همان اثر، ج: ٢، ص: ٩٣٨.
- ٢٢- سير أعلام النبلاء، ج: ٨، ص: ٢٤٤.
- ٢٣- عبد الرزاق بن عبد المحسن البدر، الأثر المشهور عن الإمام مالك رحمه الله في صفة الاستواء دراسة تحليلية، الجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة، الطبعة: السنة الثالثة والثلاثون، العدد الحادي عشر بعد المائة، ١٤٢١ هـ ق، ص: ١٧.
- ٢٤- أحمد بن علي بن حجر أبو الفضل العسقلاني الشافعي، فتح الباري شرح صحيح البخاري، دار المعرفة - بيروت، ١٣٧٩ هـ ق، ج: ١، ص: ٤٩٠.

- ۲۵- محمد بن عیسی بن سَوْرَة بن موسی بن الضحاک، الترمذی، أبو عیسی، سنن الترمذی، تحقیق: بشار عواد معروف دار الغرب الإسلامی - بیروت، ۱۹۹۸ م، ج: ۴، ص: ۱۱.
- ۲۶- الانفال / ۲.
- ۲۷- المدثر / ۳۱.
- ۲۸- التوبة / ۱۲۴.
- ۲۹- صحیح البخاری، بابُ أُمُورِ الْإِيْمَانِ، ج: ۱، ص: ۱۲.
- ۳۰- همان اثر، باب دُعَاؤُكُمْ إِيْمَانُكُمْ، ج: ۱، ص: ۱۱.
- ۳۱- المؤمنون / ۱-۲.
- ۳۲- آل عمران / ۱۷۳.
- ۳۳- الزخرف / ۷۲.
- ۳۴- صحیح البخاری، ج: ۱، ص: ۳۴.
- ۳۵- النساء / ۴۸.
- ۳۶- الحجرات / ۹.
- ۳۷- صحیح البخاری، ج: ۱، ص: ۳۴.
- ۳۸- صحیح البخاری، ج: ۱، ص: ۳۳.
- ۳۹- سیرة الامام البخاری، ج: ۲، ص: ۵۰۶.
- ۴۰- الحجرات / ۱۴.
- ۴۱- مسلم بن الحجاج أبو الحسین القشیری النیسابوری، صحیح مسلم، تحقیق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي - بیروت، ج: ۱، ص: ۲۸.
- ۴۲- محمد بن عبدالرحمن الخمیس، شرح أسان عقیده ی طحاوی، مترجم: مصطفی خیرخواه، المكتبة الشاملة، ج: ۱، ص: ۵۱.
- ۴۳- همانجا.
- ۴۴- شرح أسان عقیده ی طحاوی، ج: ۱، ص: ۵۳.

- ٤٥- البقرة/ ٢٦٠
- ٤٦- أحمد المعروف بشاه ولي الله ابن عبدالرحيم الدهلوي، حجة الله البالغة، تعليق و مراجعه: شيخ محمد شريف سكر، دار إحياء العلوم - بيروت لبنان، چاپ: دوم، ١٤١٣ هـ ق، ص: ٣٥٠.
- ٤٧- البقرة/ ٢٥.
- ٤٨- البقرة/ ٨٢.
- ٤٩- البقرة/ ٩٨.
- ٥٠- العصر/ ٣.
- ٥١- سنن أبي داود، ج: ١، ص: ٢٥٨.
- ٥٢- التوبة/ ١٠٣.
- ٥٣- الاحزاب/ ٥٦.
- ٥٤- حجة الله البالغة، ص: ٢٧٨.
- ٥٥- محمد بن جرير الطبري أبو جعفر، تاريخ الأمم والرسل والملوك، دار الكتب العلمية - بيروت تاريخ الأمم والرسل والملوك، ج: ٥، ص: ١٨٨.
- ٥٦- سيرة الإمام بخارى، ج: ٢، ص: ٥١٩ - ٥٢١.
- ٥٧- النحل/ ١٠٦.
- ٥٨- فتح الباري شرح صحيح البخاري، ج: ١، ص: ٤٩٠.
- ٥٩- همان اثر، ج: ١، ص: ٤٩١.
- ٦٠- أحمد بن علي أبو بكر الخطيب البغدادي، تاريخ بغداد، دار الكتب العلمية - بيروت، ج: ٢، ص: ٣٠.
- ٦١- سيرة الإمام بخارى، ج: ٢، ص: ٢٢٥.
- ٦٢- همان اثر، ج: ١، ص: ٤٩١.

معاون سرمحقق عبدالناصر باهر

شیوه امام بخاری در روند تعلیم و تربیه

ملخص البحث: تعتبر التعليم والتربية احدى المسائل الحية فى حياة الانسان حيث اهتم الاسلام لهذا الموضوع بصورة خاصة و عمل لنهوضها بوضع طرق و اساليب خاصة و التى يناسبها.

ان الامام بخارى رحمه الله تعالى تعتبر من الذين تربو فى مدرسة الاسلام حيث استطاع كشخصية مثالية و قدوة ان يختار طرقا و اساليب خاصة فى عملية التعليم والتربية و يتركها للذين يعملون فى هذا الحقل دستورا يعمل بها لتحقيق اهداف التعليم والتربية المرجوة.

سعى الكاتب فى هذا المقال ان تبين طرق الامام البخارى و يعرضها للذين يعملون فى حقل التعليم والتربية لكى يستفيدوا منها. وهى عبارة عن: ايجاد الدافع، الهدف، القصد الحازم، عزة نفس، الدقة فى الامور، تحمل الصعاب، عدم كتمان العلم، الطهارة، كثرة طرق الرواية، الاختصار و السير العلمى.

خلاصه: يكي از مسایل عمده و حیاتی در زندگی بشر موضوع تعلیم و تربیه بوده که اسلام نسبت به این موضوع توجه خاصی خودش را داشته و برای بهبود وضعیت آن شیوه ها و روش های دقیق و مناسب را انتخاب نموده است.

امام بخاری به حیث یکی از تربیت یافتگان مکتب اسلام از جمله کسانی محسوب می شود که توانست با انتخاب شیوه های دقیق و سنجیده شده در روند تعلیمی و تربیتی شخصیت الگو و مثالی باشد. ایشان با انتخاب شیوه های مناسب در روند تعلیمی و تربیتی دستورالعمل های از خود به جا گذاشت که شاغلین عرصه تعلیمی و تربیتی در زمینه به اهداف تعلیمی و

تربیتی شان می‌توانند از آن استمداد گرفته برای رسیدن به اهداف موردنظر، فعالیت‌هایی شان را مطابق به آن انجام دهند.

در این مقاله کوشیده شده شیوه‌های امام بخاری را در روند تعلیمی و تربیتی بررسی و برای دست‌اندرکاران امور تعلیمی و تربیتی که عبارتند از: ایجاد انگیزه، هدف، تصمیم قاطع، عزت نفس، دقت و باریک بینی، تحمل مشقت و سختی‌ها، عدم کتمان علم، پاک بودن، کثرت طرق روایت، اختصار و سیر علمی می‌باشد، جهت استفاده‌خوبتر و بهترارایه‌گردد.

مقدمه

امروزه در جامعه انسانی، تعلیم و تربیت از جمله اساسی‌ترین و بنیادی‌ترین کارها و یکی از نیازهای ضروری انسان‌ها برای قرارگرفتن در مسیر صحیح زندگی است. چون تحقق هدف آفرینش انسان از دیدگاه اسلام تنها در پرتو تعلیم و تربیت میسر است. زیرا اهمیت هر کاری با نقش و ارزش آن سنجید می‌شود. اهمیت کار تعلیم و تربیت و معلمی از دیدگاه اسلام به اندازه‌ی است که ساختن و هدایت نمودن یک فرد مساوی زنده کردن همه افراد جامعه است. الله (جل جلاله) در آیه ۳۲ از سوره مائده می‌فرماید: « وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا ».^(۱) و هر که کسی را زنده بدارد چنان است که گویی تمام مردم را زنده داشته است.

به همین علت بوده که در اسلام برای تعلیم و تربیت، جایگاه ویژه، روشن و قاطعی توسط آیات قرآنی و احادیث نبوی تعیین شده، و در سرلوحه برنامه هایش قرار گرفته، به گونه‌ی بی‌شک و تردید که از نظر نیازمندی به آن اسلام مرز نمی‌شناسد، چرا که حکمت گمشده مؤمن است، نزد هر کس بیابد آن را باید بیگیرد.^(۲) و اگر گوهری از دهان ناپاکی هم بیفتد آن را باید بردارد. چون تعلیم و تربیت عبارتست از فرآیند مستمر و تدریجی شناسایی و رشد و شکوفایی و اعتدال همه جانبه قوا، استعدادها و ظرفیتهای بالقوه، طبیعی، درونی، بیرونی، مادی و معنوی فراگیر متناسب با شرایط و موقعیت فردی و

اجتماعی او آنگونه که حق طبیعی و الله (جل جلاله) دادی اوست و باید باشد، نه آنکه می‌خواهند باشد

مبرمیت: الگو‌گیری و الگو‌پذیری در اسلام یک امر حتمی و ارزشی بوده که عامه مردم باید از شخصیت‌های عالی مقام الگو گرفته رفتار و گفتار شان را در زندگی سر مشق قرار دهند. امام بخاری یکی از اینگونه شخصیت‌ها است که تاکنون مطالعات جدی و قابل توجهی در زمینه شیوه‌های تعلیمی و تربیتی ایشان جهت الگو‌گیری انجام نشده است. بنابراین، انجام تحقیقات روشمند در حوزه شخصیت، شیوه و تعلیم و تربیه، امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است.

هدف: از نگارش مقاله حاضر بر ملا سازی نقش شیوه‌های امام بخاری در روند تعلیم و تربیه بوده است.

شیوه تحقیق: در تهیه این مقاله از شیوه استقرائی - تحلیلی استفاده به عمل آمده است.

سوال اصلی: امام بخاری در روند تعلیمی و تربیتی دارای چه شیوه‌های بوده است؟

فرضیه: هر کس در زندگی، چه در عرصه تعلیمی و تربیتی و چه در عرصه‌های دیگر زندگی دارای یک سلسله شیوه‌ها و روش‌های خاصی است که زندگی او را از دیگران متمایز می‌سازد. امام بخاری نیز در زندگی تعلیمی و تربیتی خویش دارای شیوه‌های خاص و منحصر به فردش می‌باشد. که تنها زندگی او را از دیگران متمایز ساخته بلکه می‌تواند برای دیگران الگو نیز باشد.

در این راستا یکی از عناصر اصلی در برنامه تعلیم و تربیت، موضوع شیوه‌های یاددهی، یادگیری است که کلیه اقدامات، تصمیمات، بر مبنای شیوه تطبیق و یادگیری اتفاق می‌افتد. لذا شناخت و آگاهی مدرسان و مسئولین امور

تعلیم و تربیت از شیوه‌ها و الگوهای تعلیم و تربیت اهمیت ویژه‌ی دارد؛ بنابراین معلم افزون بر آگاهی‌های لازم در زمینه مضمون درسی، باید درباره شیوه‌های تعلیمی و تربیتی و ارزشیابی آن نیز دانش و مهارت کافی داشته باشد.

شیوه عبارت از راه و روش، طریقه، خوی، عادت، قاعده و قانون^(۳) در ضمن یک جریان منظم و پیشبینی شده منطقی که غرض رشد و انکشاف تربیتی و حصول اهداف تعلیمی شاگردان تعقیب می‌گردد،^(۴) است.

اما در نظام تعلیمی و تربیتی اسلام، شیوه متضمن تبیین‌ها و تجویزهایی است که علاوه بر مومنان، برای تعلیم و تربیت همه انسان‌ها کمک‌کننده است و می‌تواند تعیین اهداف، سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و اقدامات آموزشی را در جوامع گوناگون جهت‌دهی کند. چون دین مبین اسلام هدف تعلیم و تربیت را راه رسیدن به سعادت که همان قرب الهی است می‌داند. به این سبب روش تربیتی اسلام در میان تمام روش‌های تربیتی دنیا، یگانه و بی‌نظیر است. یگانگی به این دلیل که تمام دقائق نفس بشری را فراگرفته و نسبت به هر حرکت و جنبش و فکر و ادراکی که از اندرون سرچشمه می‌گیرد توجه می‌کند. به همین علت بوده که در شیوه امام بخاری هدف و شیوه یکی است.

امام بخاری: امام بخاری شخصیتی است که در بین مسلمین، به خصوص به جهت کتاب «جامع الصحیح» اش مورد توجه فراوان قرار گرفته است. این توجه تا حدی است که امام بخاری و کتاب و عملکردش میزان شناخت حدیث صحیح از غیر صحیح و رجال و محدثین نیز قرار گرفته است. بنابراین لازم است مختصر شناختی از او داشته باشیم:

امام بخاری، محمد بن اسماعیل بن ابراهیم بن مغیره، در ماه شوال سال ۱۹۴ ه. ق. در بخارا متولد شده است. و در سال ۲۵۶ هجری در قریه خرتنگ، در ۶۲ کیلو متری سمرقند درگذشته و در همانجا مدفون است.^(۵) و در ده

سالگی حفظ حدیث بر او الهام شده^(۶) و از همان زمان شروع به حفظ نموده و برای طلب حدیث به حجاز، شام، مصر، الجزیره، بصره، کوفه، بغداد و نیشاپور سفر کرده در حالیکه به کوفه و بغداد بسیار رفت و آمد داشته است. او از جهت مذهب و فقه، مباحث فقهی خود را بنابر گفته ابن حجر از امام شافعی و ابو عبید گرفته است. و لذا سبکی او را در طبقات شافعی ها ذکر کرده است،^(۷) ولی ابن قیم امام بخاری و برخی محدثین دیگر را مقلد محض احمد بن حنبل دانسته است و ابن ابویعلی نیز او را در طبقات حنبله آورده است.^(۸)

حضرت امام محمد بن اسماعیل بخاری، یکی از بزرگترین شخصیت های علمی تاریخ اسلام است که در پرتو اسلام، قرآن و سنت به چنان مقام علمی والایی دست یافته است. که می توان گفت:

امام بخاری اسوه یی است برای طالبان علم و چشمه یی شیرین برای تشنه گانی که می خواهند از جویبار سرچشمه نبوت سیراب شوند و راهنمای راست قامت برای کسانی که می خواهند به امام و محدثی کنند که سیرت زندگیش در آسمان تاریخ محدثان درخشان است، اقتدا و بر نقش شیوه هایش عمل کنند. زیرا امام بخاری در روند تعلیمی و تربیتی شیوه های خاص خودش را داشت که او را در زمینه شخصیت منحصر به فردش ساخت، که اینک می پردازیم به ذکر برخی از این شیوه ها:

۱- انگیزه: یکی از شیوه های امام بخاری در روند تعلیمی و تربیتی شیوه ایجاد انگیزه بوده که برای انجام هر کار خورد و بزرگ انگیزه را لازم دانسته است، و وجود انگیزه را عامل اصلی در انجام بهتر کار دانسته به این باور بوده که باید انسان در انجام صحیح هر کار انگیزه انجام همان کار را داشته باشد تا او را برای پایان بخشیدن به آن کار یاری نماید. بخاطر اینکه هرگاه باعث درونی نباشد که انسان را برای انجام یک کاری تشویق نماید عوامل بیرونی کمتر اثر گذار می باشد؛ لذا ایجاد انگیزه و وجود درونی آن برای هر کاری

لازم است طوریکه در زمینه انگیزه نوشتن صحیح بخاری امام محمد بخاری می فرماید ایامی طفولیت که نزد استاد اسحاق فرزند راهویه بودیم بما گفت:

ای کاش کتاب مختصر وصحیحی را در حدیث پیغمبر (صلی الله علیه و آله وسلم) تألیف کنید، سخن او بدلم نشست، و باعث انگیزه نوشتن شد؛ لذا از همان روز به تألیف جامع صحیح عزم نمودم.^(۹)

در اینجا سخن اسحق فرزند راهویه باعث ایجاد انگیزه برای نوشتن صحیح بخاری می گردد و در نتیجه امام بخاری برای تألیف چنین یک کتابی اقدام می نماید. به همین علت بوده که امام بخاری هدف از تألیف صحیحش را چنین ابراز می دارد: ایامی که در نزد اسحاق فرزند راهویه بودیم بما گفت: ای کاش کتاب مختصر وصحیحی را در حدیث پیغمبر (صلی الله علیه و آله و سلم) تألیف کنید، سخن او بدلم نشست، و از همان روز به تألیف "جامع صحیح" عزم نمودم.

دوم: در خواب دیدم پیغمبر (صلی الله علیه و آله و سلم) را که: گویا من پیش روی ایشان ایستاده ام، و در دستم بادبانی است که مگس ها از ایشان می رانم. پس در باره این رؤیا از برخی کسانی که به تعبیر آشنائی داشتند جويا شدم، پس این امر سبب شد تا برایم گفتند: تو دروغ را از حدیث رسول الله (جل جلاله) دور می کنی، همین دو انگیزه بود که به تألیف کتاب: "جامع صحیح" پردازم^(۱۰)

۲-د ف: شیوه دیگر امام بخاری در روند تعلیمی و تربیتی تثبیت هدف بوده که نقطه اساسی و لازم در انجام هر کار می دانست؛ زیرا هدف، مهم ترین مفهوم در انجام هر امری و خاصتا امور تعلیمی و تربیتی است. چون تحقیق اهداف تعلیم و تربیه رسالت اصلی هر نظام تعلیمی است. دست اند کاران امور تعلیمی و تربیتی باید بدانند که تعلیم و تربیه اکنون در چه موقعیتی قرار دارد و می خواهد به چه سمتی حرکت کند؛ زیرا از طریق مطالعه اهداف

مصوب و رسمی نظام تعلیمی می توان به میزان مترقی و متعالی بودن اهداف نظام تعلیمی یک کشور پی برد. سیاست گذاران و برنامه ریزان امور تعلیمی می کوشند از طریق تأمین و تخصیص منابع مادی، مالی و انسانی مورد نیاز و با انجام همه فعالیت های تعلیمی و تربیتی، اهداف تصویب شده در برنامه های توسعه تعلیم و تربیه را محقق سازند.

امام بخاری به صراحت هدفش را بیان میدارد که همانا تفکیک بین صحیح و سقیم بوده که باید جلو دروغ پردازان را گرفته احادیث پیامبر (صلی الله علیه وآله و سلم) را از دستبرد دروغ پردازان و فتنه انگیزان مصئون نماید. و این هدف قاطع باعث می شود تا ایشان دست به تالیف کتاب صحیح بخاری بزند.

بنابراین باید گفت که هر کشوری جهت تعالی و ترقی خویش باید متناسب با نظام ارزشی، عقیدتی، سیاسی و چشم اندازی که برای آینده خود ترسیم کرده است به تدوین و تصویب اهداف تعلیمی و تربیتی خود بپردازد

۳- تصمیم قاطع: یکی دیگر از شیوه های امام بخاری در روند تعلیمی و تربیتی همانا تصمیم قاطع بوده که از لحاظ صوری سومین مرحله در انجام بهتر و خوبتر هر کاری مهم شمرده می شود؛ زیرا تصمیم گیری از اجزای جدایی ناپذیر انجام موفقانه کارها به شمار آمده و به نحوی جلوه گر است؛ چنانچه می بینیم که در تعیین خط مشی ها، در تدوین هدفها، طراحی، انتخاب، ارزیابی و در تمامی اعمال و کردارهای با هدف، تصمیم گیری جزء اصلی و رکن اساسی است. چون «تصمیم گیری طریقه عمل یا حرکت در مسیر خاصی است که آگاهانه و با تأمل از میان روش های مختلف، برای نیل به يك هدف مطلوب انتخاب می شود».^(۱۱)

از این جهت برای انجام بهتر یک کار و کامیابی یک کارگر باید هر صاحب برنامه و هدف مجهز به این مهارت باشد تا بتواند در مسیر دستیابی به اهدافش، اقدام و بر مبنای آن حرکت نماید.

امام بخاری نیز تصمیم‌گیری را در انجام هر کاری مهم دانسته برایش حدود و مراحل تعیین نموده است که هر تصمیم‌گیرنده جهت کامیابی و پیشرفت کارش باید این حدود و مراحل را بداند، که قرار ذیل می‌باشد:

اول: تصمیم‌گیری باید مبتنی بر یافته‌های دقیق و همه‌جانبه از موضوع باشد به گونه‌ی که همه‌زوایایی یک موضوع را بررسی و تحت پوشش قرار داده و معلومات همه‌جانبه در زمینه حاصل گردد. چنانچه ابومظفر محمد بن احمد بن حامد بن فضل بخاری می‌گوید:

وقتیکه ابو عباس ولید فرزند ابراهیم فرزند زید همدانی از منصب قضاء شهر ری عزل شد، در سال ۳۱۸ هجری قمری جهت تجدید پیوند دوستی که بین او و ابو فضل بلعمی بود وارد بخاری شده نزد ما سکنت گزید. سپس معلم ابو ابراهیم إسحق فرزند ابراهیم ختلی مرا به سوی او رهنمون شده فرمودند: امید از اساتید گرامی ات برای این کودک سخن بگویی. ایشان فرمودند: من از کسی نشنیده‌ام. گفت: پس چگونه فقیه هستی و این چیست؟ گفت: به خاطر آنکه وقتی من بالغ شدم اشتیاق معرفت حدیث، روایت اخبار و شنیدن آن بر دلم زد؛ لذا محمد فرزند اسماعیل بخاری مولف کتاب تاریخ در بخاری را به قصد فراگیری حدیث انتخاب نموده ایشان را از تصمیم‌م مطلع ساخته تقاضای تدریس نمودم. ایشان برایم فرمودند: ای فرزند هیچگاه بدون معرفت حدود و اندازه یک کار اقدام به انجام آن نکن. (۱۲)

دوم: تصمیم‌گیری باید بر اساس شناخت از مشکلات موجود بر سر راه تصمیم‌گیرنده صورت گیرد، زیرا اگر تصمیم مطابق به معلومات دقیق و شناخت همه‌جانبه از مشکلات فرا راه موضوع مورد نظر بود همان است که تصمیم‌گیرنده را در زمینه پیشبرد کار یاری می‌نماید اما اگر تصمیم بدون در نظر داشت معلومات مربوط به موضوع و بر مبنای معلومات واهی و بی پایه بود اینجاست که تصمیم‌گیرنده در نیمه راه مانده و به نسبت وجود مشکلات که قبلاً پیش بین نبوده از دوام کارش منصرف خواهد شد.

چنانچه باز هم ابومظفر محمد بن أحمد روایت می نماید که سپس عرض نمودم رحمت الله بر شما باد مرا به حدود و اندازه آنچه اقدام نموده ام آگاه سازید. برایم فرمودند: بدان که انسان محدث کامل نمی شود مگر اینکه چهار چیز را همراه چهار چیز، مانند چهار چیز مثل چهار چیز بنویسد..... برایش گفتم: رحمت الله تعالی بر شما باد برایم این رباعیات را از صمیم و صفای قلب با بیان شیوا و به خاطر اجر کامل شرح کنید. سپس فرمودند: آری، چهار چیز که احتیاج به نوشتن دارد عبارتند از: سنت رسول الله (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) و شریعتش، صحابه (رضی الله عنهم) و جایگاه شان، تابعین و احوال شان، وسایر علماء به همراه تاریخ شان و اسماء رجال و کنیه شان با ذکر زمان و مکان شان، که همه ممکن نیست مگر با چهار چیز از کسب فرد که عبارت از معرفت کتابت، زبان، صرف و نحو با چهار چیز دیگر خدادادی است که عبارتند از: توانایی، صحت مندی، توجه و حفظ، و هرگاه این همه میسر گردید باید چهار چیز دیگر که عبارت از اهل، مال، اولاد و وطن است، نزدش بی اهمیت گردد، و اینجاست که مورد دشنام دشمنان، ملامتگری دوستان، طعن جاهلان و حسادت علماء قرار می گیرد. هرگاه بر این چهار چیز صبر نمود الله تعالی او را کامیاب می گرداند. (۱۳)

بنابراین گفته می توانیم که هرگاه تصمیم گیری بر مبنای معلومات همه جانبه، و آمادگی در تحمل مشکلات صورت گیرد باعث می شود که تصمیم گیرنده با تمام توان در زمینه اجرای تصمیمش کار نموده و هیچ نوع مشکلات مانع رسیدن به هدفش نمی شود.

چنانچه باز هم ابومظفر محمد بن أحمد در ادامه روایت می گوید: سخنانش مرا به حیرت انداخت، پیشیمان گونه در حالی که سکوت بر من حاکم بود به فکر فرو رفتم. وقتی حالت را دید برایم فرمودند: اگر طاقت تحمل این همه سختی ها را نداری می توانی فقه را در خانه ات بیاموزی بدون اینکه احتیاج به سفر و قطع مسافت داشته باشی.

بنابراین گفته می‌توانیم که معرفت کامل در قبال سختی‌ها و دشواریهای یک موضوع انسان را قادر می‌سازد تا مطابق به توانش تصمیم‌گیری نماید چون هر کس مطابق به قدرت خویش اقدام به انجام کاری می‌نماید که از عهده آن برآمده بتواند لذا گفته می‌توانیم که اگر مقایسه بین روزهای سخت و انسان‌های با عزم صورت گیرد و میزان کامیابی این دو در برابر هم سنجیده شود در می‌یابیم که، این انسان‌های سخت‌کوش هستند که بر مبنای تصمیم قاطع‌شان که در روشنائی معلومات همه جانبه نسبت به تحمل رنج و درد در مسیر رسیدن به هدف مقصود اخذ نموده‌اند می‌مانند نه روزهای سخت.

۴- عزت نفس: یکی از شیوه‌های امام محمد بخاری در روند تعلیم و تربیه شیوه عزت نفس بود. که باید معلم در راه پخش و نشر علم از عزت نفس برخوردار بوده و هیچگاه ذلت را نپذیرد. زیرا در آموزه‌های دینی، انسان مؤمن عزیز و ارزشمند است. چون اسلام بر عزیز بودن انسان در کل و انسان مسلمان به طور خاص و بالاخص انسان مسلمان عالم تأکید نموده برایش عزت و مقام می‌بخشد. و آن را یکی از پایه‌های اساسی شخصیت آدمی و باعث رسیدن انسان به افتخار و سربلندی می‌داند. چون عزت نفس مایه آزادی و والایی همت است. عزتمندان هرگز به ذلت و بندگی دیگران تن نمی‌دهند و سرمایه شرافت و آزادی خود را با هیچ قیمتی معامله نمی‌کنند، طوریکه امام بخاری «با کنه ذاتی اش که او به غایت اهل عزت نفس بود، و هرگز در مقابل زر و زور سر فرود نیاورد، از جمله خالد فرزند احمد ذهلی فرماندار شهر بخارا و نماینده تام‌الاختیار خلیفه عباسی توسط شخصی از امام بخاری دعوت کرد تا در قصر او به فرزندانش کتابهای "جامع صحیح، و تاریخ کبیر" را تدریس کند، بخاری دعوت او را نپذیرفت، و برای آن کس گفت: به فرماندار شهر بگو: من علم را خوار و ذلیل نمی‌کنم، و نه آنرا به

دروازه‌های سلاطین حمل می‌کنم، اگر والی نیازی به علم داشته باشد، باید به مسجد و یا به خانه ام حاضر شود.^(۱۴)

بر مبنای ارشاد امام بخاری گفته می‌توانیم که: عزت، از ایمان قوی، علم و قدرت اراده سرچشمه می‌گیرد و کسانی که ایمان شان ضعیف و قدرت اراده و علمشان ناچیز است، نمی‌توانند منشأ عزت باشند؛ زیرا بررسی و تحقیق دقیق در محتوای عزت، نشان می‌دهد که یکی از مسائل بنیادین تربیتی اسلام و از اصول عمده تربیتی قرآن می‌باشد. بنیادی‌ترین رهنمودها و فرمایشات درباره‌ی عزت نفس و چگونگی فراهم آوردن آن، در قرآن کریم و سخنان پیامبر(علیه السلام) است و در مرحله عمل، تبلور و تجسم این رهنمودها در وجود صحابه و علماء دین و پیروان راستین آنان مشهود و زندگی شان مملو از عزت نفس است. لذا باید گفت اگر برای برآوردن نیازها، قرار باشد عزت نفس انسان خدشه دار شود، برآورده نشدن آن برای آدمی بهتر و تحمل پذیرتر است. چه رسد به اینکه عزت نفس انسان به خاطر آرزوی دیگران خدشه دار شود.

۵- دقت و باریک بینی: یکی دیگر از شیوه‌های امام محمد بخاری در روند تعلیمی و تربیتی دقت و باریک بینی بوده؛ زیرا دقت و باریک بینی یک عملکرد تشخیصی آگاهانه بوده که اساس همه فعالیت‌های تشخیصی به شمار می‌رود. به گونه‌ی که هر چه دقت در مورد یک موضوع بیشتر باشد به همان اندازه توانایی در انجام آن کار بیشتر می‌شود. و حاصل کار آن خالصتر می‌باشد. باید اذعان نمود که دقت بودن امری ذاتی یا مادر ذاتی نبوده بلکه مهارتی اکتسابی و قابل پرورش است که می‌توان با تمرین آن را بهبود داد. و به همین علت بوده که امام بخاری آن را به حیث یکی از شیوه‌های معتمدش در روند تعلیم و تربیه انتخاب نموده است. چون دقت و هوشیاری از صفات بارز او بوده، به طوری که دقت ظریف و دورنگری و توجه دقیق او به

امور، زمینه کمال او را فراهم ساخت، و بدیهی است که انسان های کم دقت در زندگی کمتر موفق می شوند.^(۱۵)

در زمینه دقت علمی امام بخاری، عبد الرحمن فرزند رساس بخاری می گوید: از محمد بن اسماعیل بخاری شنیدم که می گفت: کتاب جامع صحیح را در طول شانزده سال تالیف نمودم که احادیث آن را از بین شش صد هزار حدیث بر گزیده آن را سند و حجتی بین خود و الله تعالی قرار دادم.^(۱۶) و هیچگاه به جز احادیث صحیح را در آن شامل نساختم، بلکه گاهی احادیث صحیح را نیز بخاطر عدم تطویل ترک نمودم. مهمتر از همه اینکه کتاب جامع صحیح را در مسجد حرام تالیف نمودم و هیچ حدیث را بر نه گزیدم مگر بعد از استخاره و خواندن دو رکعت نماز و اطمینان کامل به صحت همان حدیث.^(۱۷)

در همین رابطه گفته اند: «يك مرتبه حدیثی از او پرسیده شد به سوال کننده گفت: ای ابو فلانی آیا گمان می کنی تدلیس می کنم؟ من ده هزار حدیث را از شخصی که در روایت حدیث مورد تایید و وثوق نبود ترك کردم و همین طور به همین تعداد یا بیشتر از شخص دیگر».^(۱۸)

امام بخاری آنچه را که شبهه ناک بود ترك می کرد هزاران حدیث را به مجرد شبهه ای ترك کرده و به خاطر همین دقت و باریک بینی اش بود که با صدها نفر از محدثین و حفاظ در سرزمینهای مختلف دیدار کرد او می گوید: بیش از هزار شیخ، از هر کدام بیشتر از ده هزار حدیث نوشتم. حدیثی در نزد من وجود ندارد که سندش را ذکر نکرده باشم. سپس سرزمین هایی را که با این افراد دیدار کرده است ذکر می کند و می گوید: با بیش از هزار نفر از اهل حجاز، عراق، شام و مصر دیدار کرده ام.^(۱۹)

درباره تالیف کتاب تاریخ می گوید: در هجده سالگی در زمان حکمرانی عبیدالله بن موسی به جمع آوری زندگی نامه و سخنان صحابه و تابعین مشغول شدم کمتر اسمی در تاریخ وجود دارد که از سرنوشت آن مطلع نباشم که به علت بزرگ شدن حجم کتاب، از ذکر آن خودداری کردم. این کتاب را

سه بار بازنویسی کردم.^(۲۰) چون بر اثر تجربیات فراوان و مطالعات محققانه برای او مشخص بود که راوی در روایت حدیث حجیت دارد یا ندارد، و چه بسا با افرادی مواجه می شد که هزاران حدیث در نزد آنان بود ولی از ذکر احادیث آنان در «الجامع الصحیح» خودداری می کرد.^(۲۱) که این همه دلیل بر دقت و باریک بینی ایشان نسبت به مسایل بوده است.

بنابر این باید از امام بخاری در این زمینه الگو گیری نمود؛ زیرا او ششصد هزار حدیث جمع، آوری کرد ولی از میان آنان هفت هزار و دوصد و هفتاد و پنج حدیث را برگزید. او به کمیت نگاه نمی کرد بلکه کیفیت و چگونگی را مد نظر قرار می داد.

۶- تحمل مشقت و سختی: یکی از شیوه های امام بخاری در روند تعلیمی و تربیتی شیوه تحمل مشقت و سختی ها است که مسئولین امور تعلیمی و تربیتی باید در زمینه تحمل هر گونه رنج و مشقت آمادگی داشته باشند؛ زیرا از دیدگاه ایشان انسان موجودی است که با جبرهای گوناگونی همراه است؛ یعنی رفتارهایی که از خود بروز می دهد تحت تأثیر عواملی است که پیش از تولد و دوران انعقاد نطفه تا محیط، تغذیه و وراثت، در او موثر بوده اند. هر چه آدمی بتواند بر این جبرها فایق آید، تربیت او بهتر و صحیح تر است. چون مطابق به سنت الهی انسان های عالیمقام در مسیر تکامل زندگی بارها و بارها باید با موانع و دشواری هایی روبه رو شوند. بخاطر این که الله (جل جلاله) زندگی چنین انسان ها را توأم با رنج و مشقت قرار داده تا ایشان را تربیت نموده و استعدادهای شان را شکوفا نماید. چون شداید و ناملازمات برای چنین شخصیت ها جنبه سازندگی دارند؛ زیرا بسیاری از کمالات و رشدها است که جز در روبرو شدن با سختی ها و گرفتاری ها، جز در نتیجه برخوردها، جز در میدان مبارزه و پنجه نرم کردن با حوادث به دست نمی آید.

امام بخاری از جمله شخصیت های بود که سختی ها در زندگی اش گوهر واقعی او را آشکار نموده تکامل بخشید، و چنان برده بار و سنگین بود که

هرگاه با کسی که صلاحیت روایت حدیث را نداشت دیدار می نمود احساس خستگی و ناراحتی نمی کرد زیرا عزم راسخی که الله (جل جلاله) به او عنایت کرده بود سختیها و مشقات را بر او هموار می ساخت.^(۲۲) چون بلاها و سختی‌ها برای چنین شخصیت‌ها اثر کیمیایی دارند و سازنده‌اند. از موجودی، موجود دیگر، از ضعیف، قوی، از پست، عالی، از خام، پخته به وجود می‌آورند. به خاطر اینکه ایشان ایمان کامل دارند به اینکه: «فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا».^(۲۳) پس بدان که به لطف الله (جل جلاله) با هر سختی البته آسانی هست.

البته این بدان معنی نیست که انسان در حل مشکلات زندگی خود دست روی دست گذاشته و هیچ تلاش و کوششی ننماید، بلکه در عین حال که می‌پذیرد زندگی خالی از رنج و درد نیست بایستی در راستای حل و درمان مشکلات و دردهای خود نیز تلاش و کوشش نماید؛ زیرا تحمل سختی‌ها برای رسیدن به هدف بزرگی همچون تعلیم و تربیه هرگز بی‌نتیجه نمی‌ماند، چون یکی از سنت‌های اجتماعی الله (جل جلاله) این است که در درون هر سختی، گشایشی قرار داده است؛ به این معنا که وقتی انسان به خاطر هدف مقدسی خود را به زحمت و مشقت می‌اندازد، همین سختی‌ها باعث می‌شود که زمینه‌ها و امکانات جدیدی برای رشد و پیشرفت انسان به وجود آید که پیش از آن وجود نداشته است. از این رو نه تنها نباید از مشکلات هراسید، بلکه باید به استقبال آن‌ها رفت. چون مشکلات و رنجهای هدفدار انسان را به کمال و رشد و بالندگی می‌رساند، و باعث عزت و کرامت انسان‌ها می‌گردد، چرا که الله (جل جلاله) در این خصوص می‌فرماید:

«وَلَنُذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ».^(۲۴) به آنان از عذاب نزدیک (عذاب این دنیا) پیش از عذاب بزرگ (آخرت) می‌چشانیم، شاید بازگردند.

بنابر این شخصیت های عالی مقام سختی های دنیایی را برای بازگشت در مسیر اصلی - که حرکت به سوی کمال مطلق است - تحمل می کنند. چرا که رنجهای بزرگ باعث پختگی و آبدیدگی انسان گردیده و آدمی را به کمالات بیشتری رهنمون می سازد؛ لذا در عرصه تعلیم و تربیه همه مردم باید دست و پنجه نرم کنند تا تربیت یافته و ساخته شده، شایستگی دریافت پاداش های عظیم الهی را کسب کنند؛ زیرا تحمل مشکلات و سختی ها در مجموع بخشی از زندگی و خاصاً عرصه تعلیمی و تربیتی هستند. چون صیقل دهنده یا خالص کننده انسانهاست که موجب ساختن شخصیت می شوند. چنانچه قرآن کریم می فرماید: «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ»^(۲۵). راستی که ما انسان را در سختی و رنج و مشکل آفریدیم.

امام بخاری از جمله کسانی است که در تالیف کتاب جامع صحیحش که شانزده سال را در بر گرفت در پشت میز کتابخانه یی که دارای کتاب های مرجع و هوای مناسب و امکانات رفاهی دیگر باشد سپری نکرد، بلکه در مهاجرت های مداوم در راههای کوهستانی و سخت و بیابانهای بی آب و علف در میان طوفان های مهیب و آب و هوای سرد و گرم روزها و شب های مهتابی از عمر خود را سپری نمود نه رختخوابی می یافت که بخوابد و نه غذایی مناسب تا رفع گرسنگی کند و نه آبی گوارا تا تشنگی را بر طرف کند. اما با تمام این سختی ها و مشکلات در طلب حدیث احساس خستگی، کسالت، ناراحتی و ضعف نمی کرد، بلکه در حرکتی دائمی بود که سکون و آرامش نداشت.^(۲۶)

انسان سعی کند با آن سختیها و انحراف ها و هر چه که او را تهدید می کند مقابله و مبارزه کند. مثلاً در صورت بیماری، آن را درمان نماید و نیز تلاش کند که بر آن مشکلات پیروز شود و از قوه و اختیار خود برای بیرون رفتن از آن مشکلات بهره جوید، و لحظه ای از مقابله با آن کوتاه نیاید. البته الله (جل جلاله) هم وعده داده افرادی که برای سازندگی خود قدم بر می دارند، و

برای اصلاح خود تلاش می کنند، به آنها کمک کند و از آنها دستگیری نماید. به گونه ای که هیچگاه احساس تنهائی و دلتنگی نکند و شیطان بر آنها مسلط نشود. چرا که آنها در حقیقت با توجه و بازگشت حقیقی به سوی الله (جل جلاله) و آشتی با او، راه را برای خود هموار می سازند تا بار دیگر در مسیر رشد و ترقی و تعالی قرار گیرند،

۷- عدم کتمان علم: یکی از شیوه های معتمد امام بخاری در روند تعلیم و تربیه عدم کتمان علم بود. چون کتمان علم را عامل همه بدبختی ها و بدعت هایی می دانست که در طول تاریخ به وجود آمده و عرصه علمی را خدشه دار نموده است. لذا از دیدگاه ایشان صاحبان علم باید آنچه را که می دانستند باید برای مردم ابراز نموده هرگز در زمینه سکوت نکنند. اما با تأسف که هر گاه به نام دین مطلبی عرضه شده، هرچند که از مسایل دین نبوده در مقابل سکوت اختیار شده و به دین نسبت داده شده و در نتیجه فاجعه آفریده است.

این در حالی است که اسلام بیان حقایق را یکی از وجایب دینی دانسته و کتمان حقایق را عامل اصلی همه بدبختی های حاکم در جامعه؛ لذا باید گفت: هر گاه مطلبی بر بنیاد حقیقت استوار و مفید به حال مردم باشد به گونه یی که با عدم بیان آن زندگی مردم دچار اختلال گردد و یا امر از امور دین متروک شود بیان آن واجب است و دلایل فراوانی بر این مطلب دلالت

دارند، طوریکه الله متعال در قرآن میفرماید: ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا

فَبئسَ مَا يَشْتَرُونَ﴾^(۲۷) و یاد کن هنگامی را که خداوند از کسانی که به آنان کتاب داده شده (یعنی: از یهود و نصاری) پیمان گرفت، که حتما باید آن را

برای مردم بیان نمایید و کتمانش نکنید، پس آن عهد را پشت سر خود انداختند و آن را به بهای ناچیزی فروختند، چه بد است آنچه خریدند!

این آیه کریمه متضمن هشداری سخت برای علماء است تا چیزی از حقایق را پنهان نکنند. در حدیث شریف آمده است که پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) در این باره فرمودند: «مَنْ كَتَمَ عِلْمًا يَعْلَمُهُ، جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مُلْجَمًا بِلِجَامٍ مِنْ نَارٍ».^(۲۸) هر کسی علمی را کتمان نماید که در زمینه چیزی می داند روز قیامت در حالتی می آید که افساری از آتش بر دهان اوست.

وهمچنان پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) می فرماید: «مَنْ سُئِلَ عَنْ عِلْمٍ يَعْلَمُهُ فَكَتَمَهُ أُلْجِمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِلِجَامٍ مِنْ نَارٍ».^(۲۹) هر گاه از دانشمندی چیزی را که می داند سؤال کنند و او کتمان نماید روز قیامت افساری از آتش بر دهان او می زنند.

به همین علت بوده امام بخاری حامدان و حاسدان خویش را به یک نظر دیده هرگز حاسدان خویش را بد ندیده بلکه در روند تعلیمی و تربیتی برای شان جایگاه قابل بوده و روایات شان را ذکر نموده است که از جمله می توان گفت که روایات ذهلی را با آن که اذیت های زیادی را از دستش کشید از کتاب جامعش حذف نکرد بلکه روایات او را به یکی از دو روش ذکر نموده است.

اول: ممکن اکتفا به ذکر محمد نماید. ثانیاً: ممکن بگوید: برایم محمد فرزند خالد گفت و او را منسوب به جد پدرش نماید. و در زمینه علت این کار فرمودند: ممکن تحقیق ایجاب می نمود تا روایت او باقی بماند و بیم دارم از این که آنچه را آموخته ام، کتمان علم صورت گیرد.^(۳۰)

این در حالی است که از دیدگاه امام بخاری زکات علم نشر و آموزش آن به دیگران است، انسان به شکرانه آنکه الله تعالی موهبت یادگیری علم و داشتن حافظه و فکر را به او ارزانی داشته، باید آن را در اختیار سایرین قرار داده گروهی را بر گروهی دیگر تخصیص ندهد. اگر چنین کرد خداوند سایر ابواب علمی را بر او بسته نموده دیگر دریچه علم را به رویش باز نمی کند. اما اگر

نشر علم برای همه بود دروازه های علوم به رویش گشایش می یابد چنانچه از سر گذشت امام بخاری این موضوع آشکار می گردد که چگونه الله تعالی برای وی علم جامع و کامل نصیب گردانیده است.

امام بخاری در مرحله پس از آموختن نیز مغرور نشد، تا خود را برتر از دیگران بداند و مردم را به چشم حقارت بنگرد و فخر فروخته خود را دانای کل پنداشته و گرفتار غرور علمی گردد. بلکه بر عکس در واقع، تهذیب نفس، جایگاهی بالاتر و مقدم تر در روند تعلیم و تربیه داشت. و خود را از آلودگی های نفس دور داشته، علم و دانشش را در اختیار همگان قرار داده بود نه در اختیار افراد خاص.

۸- عدم تکبر و خجالت: یکی از شیوه های امام بخاری در روند تعلیمی و تربیتی عدم تکبر و حالت تواضع بوده چون از دیدگاه ایشان انسان وقتی به حقیقت علم و دانش می رسد که آن را در هر جا و نزد هر کس که یافت بیاموزد و همچون گوهر گمشده بی برآید، حال آنکه اشخاص متکبر به آسانی حاضر نمی شوند بهترین علوم و دانش ها و برترین و والاترین حکمت ها را از افراد زبردست و یا همردیف خود بپذیرند. و این حالت نفسانی است که تکبر نامیده می شود چون انسان در مواجهه با دیگران، خود را دارای کمال و دیگران را فاقد کمال می پندارد و شاید آنها را تحقیر کند.

از دیدگاه امام بخاری غرور و تکبر در مرحله پیش از تعلیم، مانع فهمیدن می شود. چون فرد مغرور و متکبر، خود را برتر از دیگران می پندارد. از این رو، پرسیدن که اعتراف ضمنی به ندانستن است، برای او دشوار می باشد در حالیکه پرسش، کلید گنجینه تعلیم است.

چنانچه از دیدگاه ایشان تواضع در روند تعلیمی و تربیتی سبب می شود تا از یک سو شاگرد از نعمت پرسیدن در راه کسب علم بی بهره نماند و از سوی دیگر مانع از آن می شود که اندوخته های علمی او عاملی برای برتری طلبی و فخرفروشی به دیگران شود.

بنابراین باید گفت: مسأله انتخاب معلم و استاد در روند تعلیمی و تربیتی به حدی اهمیت دارد که گاه انبیای الهی، در مقطع خاصی نیز مأمور به این انتخاب می شدند. داستان خضر و موسی علیه السلام در سوره کهف در قرآن مجید که داستانی بسیار پر معنی و پرمحتوا است، نقش این شیوه را تبارز داده بیان می دارد که چگونه موسی علیه السلام مأمور می شود برای فرا گرفتن علومی که جنبه نظری نداشت، بلکه بیشتر جنبه عملی و اخلاقی داشت نزد شخص بزرگ زمانش که قرآن از او به عنوان: «عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا».^(۳۱) بنده ای از بندگان ما که او را مشمول رحمت خود ساخته و از سوی خود علم فراوانی به او تعلیم داده بودیم. یاد کرده، حاضر شود.

امام بخاری نیز بر این باور است که انسان هیچگاه در روند تعلیمی و تربیتی کامل نمی گردد مگر اینکه از کسانی که از لحاظ علمی و سنی از او بالاتر، هم سویه و پائین تر است بدون غرور و تکبر و خجالت زدگی کسب علم نماید.^(۳۲) به طوری که او خودش عدد استادانش را بیش از یک هزار و هشتاد نفر گفته است.^(۳۳) که همه آنها سکان حجاز، عراق، شام، مصر و خراسان بوده اند.^(۳۴)

از آنچه در بالا گفته شد به این نتیجه دست می یابیم که امام بخاری عملاً در روند تعلیمی و تربیتی تکبر و غرور را زیر پا نموده و در راه کسب علم و به دست آوردن احادیث صحیح هیچگاه خجالت نورزیده است، بلکه با تمام قوت در این مسیر حرکت نموده و از هر کس احادیث شنیده، در زمینه بحث و تبادل نظر نموده خویشتن را شریک پروسه تعلیمی و تربیتی دانسته به این باور بوده که در روند تعلیمی و تربیتی نقش نیروی انسانی بسیار با اهمیت است و معلم از مهمترین عوامل موثر در رشد و توسعه کیفی و محتوایی روند تعلیمی و تربیتی به شمار می رود.

۹- پاک بودن: یکی از شیوه های امام بخاری در روند تعلیمی و تربیتی پاکی و عدم آلودگی به نجاست های ظاهری و معنوی بوده که همواره می کوشیده تا قلم را جز در پاکی و طهارت بدست نگیرد زیرا کلام پاکی را می نویسد. از اینجاست که وضعیت روحی او را در روند تعلیمی و تربیتی به خوبی درک می کنیم. امام بخاری قبل از تالیف کتاب جامع صحیح مراحل گوناگونی را پشت سر گذاشت هجرت ها، سفرهای مداومی در گوشه و کنار جهان اسلام انجام داد تا راویان ثقه و مورد اعتماد را دریافته از پاکی سند و متن حدیث اطمینان حاصل نموده و بعد از آن نیز به نظافت و پاکی جسمی خویش توجه نموده هرگاه حدیثی را می نوشت قبل از نوشتن غسل نموده و دو رکعت نماز می گذارد.^(۳۵)

از دیدگاه امام بخاری شایستگی معلم باید در تمام مظاهر وجودش پدیدار باشد یعنی سیما، طرز سخن گفتن و گفتارش نمایانگر اهلیت او باشد، تناسب بدنی، سلامتی فیزیکی و روانی، پاکی، نظافت و طهارت ظاهری بر عملکردش و رابطه مستقیم او با شاگردانش اثر گذار باشد به این علت باید از لحاظ درونی و بیرونی پاک باشد؛ زیرا این پاکی ماموریتی است که الله تعالی برای پیامبرش ارشاد فرموده است: « وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ ».^(۳۶) و لباس خویشتن را پاک کن.

لذا هر معلم و متعلم در روند تعلیمی و تربیتی باید پاک و عاری از هر گونه نجاست ظاهری و باطنی باشد خاصتا اینکه اگر روند تعلیمی و تربیتی در زمینه فراگیری حدیثی باشد این پاکی لازم است؛ چون وقتی معلم و شاگرد در مورد حدیث سخن می گویند از دهان شان نور خارج می شود لذا معلم و شاگردی که با خودسازی و پاکی درونی و بیرونی به تحصیل حدیث پرداخته است، خود به خود بیشترین وظیفه خویش را در الگو دهی و شاگرد پروری باید اختصاص داده ظاهر و باطنش را پاک و تمیز نماید. چنانچه این پاکی در شیوه امام بخاری از لحاظ ظاهری و باطنی آشکار بوده است.^(۳۷)

۱۰- کثرت طرق روایت: یکی از شیوه های امام بخاری در روند تعلیمی و تربیتی شیوه کثرت راه های روایت بوده، به گونه یی که یک متن را از طریق چند سند روایت نموده است؛ زیرا طبق قاعده پذیرفته شده نزد محدثان اگر احادیثی به صورت متعدد نقل شده باشد، هر چند بررسی تک تک آنها اطمینان آور نباشد اما این کثرت طرق جبران ضعف سند آنها را کرده و آن روایت در ردیف روایات صحیح یا حسن قرار می گیرد. این قاعده با عنوان «یقوی بعضها بعضا» شناخته می شود.

به همین علت بوده که امام بخاری یک حدیث را در چند جا با سند جداگانه ذکر نموده با استخراج معنای مقصود و مورد نظرش استدلال می نمود، به طوری که گاهی حدیث را در یک باب از یک صحابی و در باب دیگر از صحابی دیگر روایت می نمود تا آنرا از حد غرابت بکشد، و به همین شیوه در طبقه دوم و سوم نیز عمل می نمود تا اینکه به استادانش می رسید. (۳۸)

وبسیار کم واقع می شد که ایشان یک حدیث را در دو جای با یک سند نقل نماید. چون بعضی از روایات را راویان حدیث مکمل و بعضی روایات را مختصر روایت نموده و ایشان این روایات را مطابق به اصل جهت دور نمودن شبهه از راویان نقل نموده است. و یا این که احادیثی وجود داشته که در وصل وارسالش تعارض بوده، در حالیکه در نزد امام بخاری وصلش ارجحیت داشته لذا ارسال را ذکر نموده با اشاره بر اینکه کدام تاثیر در ارسال بر وصل ندارد. (۳۹)

۱۱- اختصار: امام بخاری در برخی موارد حدیث را از اول یا آخر و گاهی از وسطش برش نموده فقط به قدر ضرورت از آن استناد می نماید. چنانچه جمله «فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ، فَهِيَ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ» را در حدیث و باب اول کتاب صحیح خود حذف نموده (۴۰) اما همه این حدیث را «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّةِ، وَإِنَّمَا لِأَمْرٍ مَا نَوَى، فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ، فَهِيَ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ، وَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى دُنْيَا يَصِيْبُهَا أَوْ امْرَأَةٍ يَتَرَوَّجُهَا،

فَهَجْرَتُهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ^(۴۱) زیرا این شیوه امام بخاری در حقیقت رساندن مقصود برای مخاطب بوده تا از خستگی پیگیر و کوتاهی در ارائه معلومات جلوگیری نماید.

این برش بخاطر آن است که از اطالت کلام جلوگیری نموده و هدف را به صورت واضح برساند چنانچه امام بخاری خود می گوید: «ما أدخلت فی کتابی الجامع الا ما صح وترکت من الصحیح حتی لا یطول».^(۴۲) در کتاب جامع الصحیحم جز احادیث صحیح را ننوشتیم در حالیکه احادیث صحیحی را بخاطر عدم اطالت ترک کردم و ننوشتیم.

این سخن دلیل بر این مدعاست که تنها روایت مد نظر امام نمی باشد؛ بلکه علاوه بر آن، برداشت از آن برایش مهم بوده است.^(۴۳) زیرا «منظورش از تقطیع و تکرار استنباط و استدلال بر ابواب دیگر از اصول وفروع و زهد و آداب و امثال اینها بوده..... و در نقل هر کدام یک فایده و معنی دیگری را در نظر داشته است».^(۴۴) لذا ایشان تنها بیست و سه حدیث را در دو جای با سند و متن واحد ذکر نموده است و بس.^(۴۵) در حالیکه در بسیاری از موارد از این کار اجتناب نموده و حتی گوشه های از حدیث را جهت استدلال بر یک موضوع مستقل به قصد فرار از درازی سخن ذکر نموده است.^(۴۶)

۱۲- سیر علمی: یکی دیگر از شیوه های امام بخاری در روند تعلیمی و تربیتی شیوه سیر علمی و سیاحت به خاطر کسب علم بود. چون او همه دنیا را به مثابه يك دانشگاه تصور کرده و در جستجوی حدیث به هر کجا که لازم بود سفر می نمود. اگر چه در این راه متحمل سختی ها و مشقات زیاد شده و همه آنها را با کمال میل تحمل می نمود.^(۴۷) زمانی که اولین سفر امام بخاری به مکه سپس به مدینه سپس به بصره شروع می شود گویا او به مثابه زنبور عسلی است که در حرکت دائمی خود به شیره گل‌های يك باغ بسنده نمی کند و می خواهد از يك باغ به باغ دیگر جهت مکیدن و استفاده از شیره ی گلها در حرکت باشد.^(۴۸)

از دیدگاه امام بخاری سودمندی و فایده مسافرت تنها کسب معیشت نیست، بلکه هدف اصلی مسافرت کسب علم، آگاهی و تجربه اندوزی است. زیرا تجارب و انباشته های علمی هر عالم متفاوت از عالم دیگر، و تجربه های هر شهر غیر از تجارب مردم شهر دیگر است. به گونه ای که در یک شهر ممکن است دانشمندان، محدثان و فقیهان بزرگ و درجه اولی باشند؛ ولی هر گلی یک بویی دارد. محدث، فقیه و عالمی که در این شهر است، ممکن است از يك نقطه نظر نسبت به علماء دیگر شهرها برتری داشته باشد اما نه در تمامی جنبه ها. چون او تجاربی از دنیایی دارد در حالی که با جنبه های دیگر این دنیا اصلاً شاید روبرو نشده باشد. اما وقتی با دنیای دیگر روبرو شود، غیر از دنیایی که آن را می شناسد در حقیقت با دنیای دیگری آشنا شده و علوم دیگری به دست آورده که در نزد عالم شهرش نبوده و در حقیقت گنجینه جدید را در یافته است.

به همین علت بوده امام بخاری مبنای تعلیمی و تربیتی خویش را بر اساس سیر و سفر استوار نموده می گوید: به شام، مصر و جزیره دوبار و به سوی بصره چهار مرتبه سفر نمودم و در حجاز شش سال تمام سکونت نمودم در حالی که نمی دانم در کوفه و بغداد با محدثین چقدر وقت را سپری نموده ام. (۴۹)

نتیجه

بر مبنای آنچه گذشت به این نتیجه دست می یابیم که امام بخاری تنها علامه، فقیه، محدث، حجت، ثقه و حافظ نبود بلکه یک روند کامل تعلیمی و تربیتی بود که باید در تمامی امور تعلیمی و تربیتی مورد توجه قرار گیرد. زیرا ایشان از روش پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) در تمامی موارد زندگی اش و خصوصاً در روند تعلیمی و تربیتی پیروی کامل می نمود طوری که اشتغال او به تدوین حدیث باعث می گردید که خوابی منقطع داشته باشد. در يك شب چندین مرتبه چراغ را روشن و تعدادی از احادیث را مرور می کرد.

بنابراین او هم معلم و هم شاگرد است. هم در سلوک و رفتارش و هم در مجالس علمش، دانش آموزش از او استقامت، تلاش و پایداری را می آموزد. امام بخاری سرا پا اراده آهنین و تصمیمی قاطع بود که در طلب علم خستگی نداشت و هیچ چیز او را از طلب دانش باز نمی داشت. حتی در هنگام بیماری، آنچه را که نوشته بود مرور می کرد. تمامی تالیفاتش را سه بار بازنویسی کرد. معلم از او اطلاعات زیاد، و حرص و اشتیاق به فراگیری، دانش و معرفت را می آموزد تا جایی که شایسته است لقب آموزگار و معلم را به او اطلاق کنیم. او در حرکتی دائم، در سرزمینها بود. تا آنچه که در نزد شیوخ از علم و معرفت وجود دارد فراگیرد و تعداد مشایخ او بالغ بر هزار نفر بود و بهترینها را انتخاب می کرد و هر قطره بی از علم آنها را در نهرها نوشید.

از امام بخاری احترام به حدیث نبوی را می آموزیم. او حدیثی را تدوین نمی کرد. مگر اینکه غسل می کرد وضو می گرفت و دو رکعت نماز بجا می آورد. گویا خود را برای نشستن در نزد پیامبر ﷺ آماده می کرد.

امید وارم با الگو گیری از امام بخاری همه شاگردان و معلمین در برابر هم احترام متقابلی داشته. به گونه ای که هر معلم نیاز شاگرد را برآورده سازد و هر شاگرد احترام استادش را بجای آورده و منزلت و قدر او را درک کند.

روشن تر بگوییم، مشکل امروز ما ضعف دانش مذهبی و آگاهی های دینی نیست و آنچه خطر ساز گشته، ضعف ایمان است، نه ضعف علم. با سست شدن ایمان مذهبی و بی توجهی به آخرت و حساب و کتاب، بشر به راحتی به وجدان خود پشت می کند و از دید او جز منافع شخصی و سود مادی، چیز دیگری ارزش ندارد.

پیشنهادها: بر مبنای آنچه تذکر رفت پیشنهاد می گردد:

به وزارت محترم تحصیلات عالی و معارف کشور پیشنهاد می گردد تا در روند تحصیلی و تعلیمی کشور از شیوه های امام بخاری استفاده بهینه صورت گیرد.

به اکادمی علوم پیشنهاد می گردد که دیپارتمنت مشاهیر شناسی را در چوکات ریاست عقیده و ثقافت ایجاد و زمینه تحقیق بیشتر را مهیا نماید.

مآخذ

- ۱- (المائدة: ۳۲).
- ۲- «الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ، حَيْثُمَا وَجَدَ الْمُؤْمِنُ ضَالَّتَهُ فَلْيَجْمَعْهَا إِلَيْهِ» - أبو عبد الله محمد بن سلامة بن جعفر بن علي بن حكيمون القضاعي، مسند الشهاب، تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، الناشر: مؤسسة الرسالة - بيروت، الطبعة: الثانية، ۱۴۰۷ - ۱۹۸۶ م، ج ۱، ص ۱۱۸.
- ۳- حسن عميد، فرهنگ فارسی عميد، (انتشارات امير كبير، تهران، سال: ۱۳۷۹ هـ ش)، ج: ۲، ص: ۱۳۴۶.
- ۴- روزگل و حدتی، اثر فوق، ص: ۲۲.
- ۵- برهان الدين، إبراهيم بن محمد بن عبد الله بن محمد بن مفلح، المقصد الأرشدي في ذكر أصحاب الإمام أحمد، تحقيق: د عبد الرحمن بن سليمان العثيمين، الناشر: مكتبة الرشد، الرياض - السعودية: ۱۴۱۰ هـ - ۱۹۹۰ م، ج ۲، ص ۳۷۷. و حمزة محمد قاسم، منار القاري شرح مختصر صحيح البخاري، راجعه: الشيخ عبد القادر الأرناؤوط، الناشر: مكتبة دار البيان، دمشق - الجمهورية العربية السورية، مكتبة المؤيد، الطائف - المملكة العربية السعودية، عام النشر: ۱۴۱۰ هـ - ۱۹۹۰ م، ج ۱، ص ۱۷.
- ۶- تاج الدين بن علي بن عبد الكافي، السبكي، طبقات الشافعية الكبرى - موافق للمطبوع، تحقيق: د. محمود محمد الطناحي و د. عبد الفتاح محمد الحلو، الطبعة: الثانية، ناشر: هجر للطباعة والنشر والتوزيع - ۱۴۱۳ هـ، ج ۲، ص ۲۱۶.
- ۷- همان، ج ۲، ص ۲۱۲.
- ۸- ابن أبي يعلى، محمد بن محمد، طبقات الحنابلة، تحقيق: محمد حامد الفقي، الناشر: دار المعرفة - بيروت، بی تا، ج ۱، ص ۲۷۱.

۹- أحمد بن محمد بن أبي بكر بن عبد الملك القسطلاني، إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري، الناشر: المطبعة الكبرى الأميرية، مصر، الطبعة: السابعة، ١٣٢٣ هـ، ج ١، ص ٢٩.

١٠- أحمد بن علي بن حجر أبو الفضل العسقلاني الشافعي، فتح الباري شرح صحيح البخاري، الناشر: دار المعرفة - بيروت، ١٣٧٩، ج ١، ص ٧. و أحمد بن محمد بن أبي بكر بن عبد الملك القسطلاني، إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري، الناشر: المطبعة الكبرى الأميرية، مصر، الطبعة: السابعة، ١٣٢٣ هـ، ج ١، ص ٢٩.

١١- حسن زارعي متين، و ظاهر اكبري، تكبر و بررسي آثار آن در وظائف اساسي مديريت، سال اول، شماره چهارم، بهار ١٣٩١، صفحه ٨١ - ١٠٤، ناشر: <http://modiriyati.nashriyat.ir/node>، تاريخ مراجعه: ١٤٠٠/٣/١٥ خورشیدی.

١٢- يوسف بن الزكي عبدالرحمن أبو الحجاج، المزي، تهذيب الكمال مع حواشيه، تحقيق: د. بشار عواد معروف، الناشر: مؤسسة الرسالة - بيروت، الطبعة: الأولى، ١٤٠٠ - ١٩٨٠، ج ٢٤، ص ٤٦٢-٤٦٤. و أحمد بن محمد بن أبي بكر بن عبد الملك القسطلاني، إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري، الناشر: المطبعة الكبرى الأميرية، مصر، الطبعة: السابعة، ١٣٢٣ هـ، ج ١، ص ١٨-١٩.

١٣- همانجاها.

١٤- شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان، الذهبي، سير أعلام النبلاء، تحقيق: شعيب الانزوط، الناشر: مؤسسة الرسالة، بی تا، ج ١٢، ص ٤٦٥ و تاج الدين بن علي بن عبد الكافي، السبكي، طبقات الشافعية الكبرى - موافق للمطبوع، تحقيق: د. محمود محمد الطناحي و د. عبد الفتاح محمد الحلو، الطبعة: الثانية، ناشر: هجر للطباعة والنشر والتوزيع - ١٤١٣ هـ، ج ٢، ص ٢٣٢.

- ۱۵- عبدالمنعم، قنديل، زندگي نامه امام بخاري، ترجمه: محمد صديق دهواری، ناشر: www.aqeedeh.com، ص ۶.
- ۱۶- ابن أبي يعلى ، محمد بن محمد، طبقات الحنابلة، تحقيق : محمد حامد الفقي، الناشر : دار المعرفة - بيروت، بی تا، ج ۱، ص ۲۷۱.
- ۱۷- احمد بن محمد بن أبي بكر بن عبد الملك القسطلاني، إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري، الناشر: المطبعة الكبرى الأميرية، مصر، الطبعة: السابعة، ۱۳۲۳ هـ، ج ۱، ص ۲۹.
- ۱۸- عبدالمنعم، قنديل، زندگي نامه امام بخاري، ص ۳۵.
- ۱۹- همان، ص ۳۶.
- ۲۰- همان، ، ص ۲۰.
- ۲۱- همان، ص ۳۵.
- ۲۲- همان، ص ۳۵.
- ۲۳- (الشرح: ۵).
- ۲۴- (السجده: ۲۱).
- ۲۵- (البلد: ۴).
- ۲۶- عبدالمنعم، قنديل، زندگي نامه امام بخاري، ص ۳۵.
- ۲۷- (آل عمران: ۱۸۷).
- ۲۸- أحمد بن محمد بن حنبل، مسند أحمد بن حنبل، تحقيق : السيد أبو المعاطي النوري، الناشر : عالم الكتب - بيروت، الطبعة : الأولى ، ۱۴۱۹ هـ - ۱۹۹۸ م، ج ۲، ص ۵۰۸.
- ۲۹- الحسين بن مسعود البغوي، شرح السنة، تحقيق : شعيب الأرنؤوط - محمد زهير الشاويش، الناشر : المكتب الإسلامي - دمشق - بيروت، الطبعة : الثانية ، ۱۴۰۳ هـ - ۱۹۸۳ م، ج ۱، ص ۳۰۱.

- ٣٠- أحمد بن محمد بن أبي بكر بن عبد الملك القسطلاني، إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري، الناشر: المطبعة الكبرى الأميرية، مصر، الطبعة: السابعة، ١٣٢٣ هـ، ج ١، ص ٣٨.
- ٣١- (الكهف: ٦٥).
- ٣٢- أحمد بن محمد بن أبي بكر بن عبد الملك القسطلاني، إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري، ج ١، ص ٣٣.
- ٣٣- أحمد بن علي بن حجر أبو الفضل العسقلاني الشافعي، فتح الباري شرح صحيح البخاري، الناشر: دار المعرفة - بيروت، ١٣٧٩، ج ١، ص ٤٧٩.
- ٣٤- تاج الدين بن علي بن عبد الكافي، السبكي، طبقات الشافعية الكبرى - موافق للمطبوع، تحقيق: د. محمود محمد الطناحي و د. عبد الفتاح محمد الحلو، الطبعة: الثانية، ناشر: هجر للطباعة والنشر والتوزيع - ١٤١٣ هـ، ج ٢، ص ٢١٢.
- ٣٥- ابن أبي يعلى، محمد بن محمد، طبقات الحنابلة، تحقيق: محمد حامد الفقي، الناشر: دار المعرفة - بيروت، بي تا، ج ١، ص ٢٧٤.
- ٣٦- (المدثر: ٤).
- ٣٧- أحمد بن محمد بن أبي بكر بن عبد الملك القسطلاني، إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري، ج ١، ص ٢٩.
- ٣٨- همان، ج ١، ص ٢٥ و محمد جمال الدين بن محمد سعيد بن قاسم الحلاق القاسمي، قواعد التحديث من فنون مصطلح الحديث، الناشر: دار الكتب العلمية - بيروت - لبنان، ص ١٠٩.
- ٣٩- محمد جمال الدين بن محمد سعيد بن قاسم الحلاق القاسمي، قواعد التحديث من فنون مصطلح الحديث، الناشر: دار الكتب العلمية - بيروت - لبنان، ص ٢٢٧.
- ٤٠- محمد بن إسماعيل أبو عبدالله البخاري، صحيح البخاري، تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر، الناشر: دار طوق النجاة (مصورة عن السلطانية

۶. إضافة ترقیم ترقیم محمد فؤاد عبد الباقي، الطبعة: الأولى، ۱۴۲۲هـ، ج ۱، ص ۶.
- ۴۱- همان، ج ۸، ص ۱۴۰ و ج ۹، ص ۲۲.
- ۴۲- أحمد بن علي بن حجر أبو الفضل العسقلاني الشافعي، فتح الباري شرح صحيح البخاري، ج ۱، ص ۷.
- ۴۳- عبدالغفار جاويد، عبدالقادر اكرامی، روش استنباط امام بخاری از آیات قرآنی در پرتو عناوين ابواب صحيح بخاری، ناشر: javid-kanakh@yahoo.com، پژوهش های دینی، سال اول، بهار و تابستان: ۱۳۹۴ خورشیدی، شماره اول، ص ۵۶.
- ۴۴- محیی الدین، صالحی، شرح حال و زندگی اصحاب صحاح سته، ناشر: انتشارات مستقبل، کابل، بی تا، ص ۶۹.
- ۴۵- الطيب السيد صديق حسن، القنوجي، الحطة في ذكر الصحاح الستة، الطبعة: الأولى، دار النشر: دار الكتب التعليمية - بيروت، ۱۴۰۵هـ/ ۱۹۸۵م، ص ۱۶۱.
- ۴۶- محمد جمال الدين بن محمد سعيد بن قاسم الحلاق القاسمي، قواعد التحديث من فنون مصطلح الحديث، ص ۲۲۷.
- ۴۷- عبدالمنعم، قنديل، زندگی نامه امام بخاری، ص ۴۴.
- ۴۸- همان، ص ۲۶.
- ۴۹- أحمد بن علي بن حجر أبو الفضل العسقلاني الشافعي، فتح الباري شرح صحيح البخاري، ج ۱، ص ۴۷۸ و شمس الدين، السفيري، شرح صحيح البخاري، ناشر: مكتبة الشاملة، بی تا، ج ۲، ص ۵.

سرمحقق محمد کبیر مشفق

چیستی و چرایی عبادت در اسلام

ملخص البحث : ان الله تعالى قد خلق الجن و الانس لعبادته كما قال عزوجل «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ». بناء على ذلك؛ جميع المكلفين من الجن والانس مأمورون بأداء العبادة من جانب الله تعالى، من اجل ذلك كل من علم مقصد خلقتة تجاه الله و ترك ماسوى الله و وجه الي عبادة الله الواحد الصمد الذي لاشريك له و باداء الاوامر و اجتناب نواهيه خوفا من عقاب الله و غضبه و راجيا بفضل الله و رحمته فأولئك هم المفلحون فى الدنيا والآخرة و لكن من لم يعرف مقصد خلقتة و ينحرف عن مسير الحق و وجه الى مهلكة الكفر، والشرك والضلال و بعبادة الله غير الله و لم يتجه الي اوامر الله و نواهيه؛ لقد فشل فى الدنيا والآخرة وصار من حطب جهنم.

خلاصه: خداوند(ج) جن و انس را برای عبادت خود آفریده؛ چنانچه فرموده است: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِّن رِّزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَنْ يُطْعَمُونَ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ».^(۱) و جن و انس را نیا فریدم مگر برای آنکه مرا عبادت کنند، از آنان هیچ روزی نمی خواهم و خوراک نمی طلبم همانا خداوند، روزی دهنده نیرومند [و] استوار است.

بناءً عبادت چیزی است که هر فرد مکلف، اعم از جن و انس از طرف خداوند به انجام دادن آن مأمور گردیده است؛ لذا کسانی که هدف اصلی از خلقت و آفرینش خود را در برابر الله تعالى درک نموده و ماسوی الله را ترک و به عبادت الله واحد و لاشریک رو آوردند و در ضمن انجام دادن اوامر و اجتناب از نواهی الله تعالى از قهر و خشم او تعالی در هراس و به فضل و رحمت او امیدوار بودند، ایشان رستگاران دنیا و آخرت اند و اما کسانی که هدف اصلی از خلقت و آفرینش خود را درک نکردند و از مسیر حق و حقیقت

منحرف شده و به مهلکه یی کفر و ضلالت رو آورده اند و عبادت غیر الله تعالی نمودند و به اوامر و نواهی او تعالی توجه ننمودند، به یقین که ایشان ناکامان دنیا و آخرت و آتشگیره یی جهنم اند.

مقدمه

هرگاه به اطراف و ماحول خود نظر کنیم در می یابیم، که تعداد زیادی از باشندگان جوامع اعم از اسلامی و غیر اسلامی در یک پریشانی و سر درگمی بی پایان به زندگی خود ادامه می دهند، چنانچه تعدادی از انسانها خالق و آفریدگار حقیقی خویش را نشناختند و به کفر و الحاد رو آوردند و بر این عقیده شدند، که انسان همچون نباتی است که خود می روید و خود فنا می شود، نه خالق وجود دارد و نه هم مربی و پرورش دهنده یی و نه هم آخرت و حساب و کتابی؛ بناءً هر ظلمی را انجام داده و هرگناهی را که بخواهند مرتکب می شوند و تعدادی به بت پرستی و شرک رو آوردند و بر این عقیده شده اند، که هر چیز قابلیت پرستش و معبودیت را دارد و بت های را که از سنگ و چوب به دست خود می تراشند، به الله واحد و لاشریک که خالق و آفریدگار حقیقی همه موجودات است، شریک می آورند و تعدادی هم با آن که ادعای مسلمان بودن را دارند و خود را موحد و یکتاپرست قلمداد می کنند، مگر به اساس برداشت نادرست شان از دین، عبادات خویش را برای غیر اوتعالی انجام می دهند و به علت تقلید از کفار و مشرکین اعمالی را انجام می دهند، سخنانی را می گویند و شعرهای را می سرایند که شباهت شان به کفار و مشرکین به مراتب زیادتر از شباهت شان به مؤمنان است.

بناءً لازم بود تامقاله پیرامون معبود حقیقی آن ذات واحد و لاشریکی که باید همه عبادات خاص برای او و مطابق به فرمان او باشد تحریر گردد؛ لذا بنده بر آن شدم تا در این راستا مطابق به توان خود مقاله را تحریر نمایم تا باشد سبب حل برخی مشکلات عملی و اعتقادی در جامعه ما گردد.

مبرمیت: چون تعدادی از مردم ما طاعات و عبادات را به شکل عادتی و بدون اخلاص انجام می دهند، لذا لازم بود تا مقاله تحت عنوان فوق الذکر نوشته شده و افراد متذکره را به این نکته متوجه سازد، که شرط اصلی قبول عبادات؛ صواب و اخلاص است و بدون این دو؛ هیچ عمل و عبادتی در نزد الله تعالی قابل قبول نمی باشد.

هدف: از نوشتن این مقاله سمت و سو دادن مردم به انجام دادن عبادات بانهایت خضوع، تضرع، عاجزی و اخلاص می باشد.

روش تحقیق: در این مقاله از روش تحلیلی و توصیفی استفاده شده است.

سوال اصلی: چرا خداوند را عبادت می کنیم؟

سوالات فرعی:

۱- عبادت چیست؟

۲- عبادت چه نفعی دارد؟

۳- ترک عبادت چه عواقبی دارد؟

۴- آیا تارک عبادت مؤمن است؟

تعریف عبادت: عبادت در لغت عبارت است از انجام دادن طاعات باکمال عاجزی و فروتنی به نحوی که جز الله تعالی دیگری مستحق آن نباشد.^(۲)

به عباره یی دیگر عبادت در لغت عبارت است از انجام دادن طاعت به نیت تقرب و نزدیکی به الله تعالی و البته تقرب حاصل نمی شود مگر به چیزی که در نزد شارع مبعوض و منهی عنه نباشد.^(۳)

عبادت اسم جامع است برای هر آن چیزی که الله تعالی آن را دوست دارد و از آن راضی می شود اعم از گفتار و کردار ظاهری و باطنی.^(۴)

حقیقت عبادت از نظر اسلام: عبادت از نظر اسلام مفهومی است ترکیب یافته از دو عنصر: یکی نهایت درجه خضوع در برابر خداوند و دیگری نهایت درجه محبت نسبت به او تعالی.^(۵)

عبادت اسلامی همانگونه که در بر گیرنده تمامی هستی می باشد، به همین ترتیب سراسر موجودیت انسان را نیز تحت پوشش قرار می دهد. مسلمان خداوند را با اندیشه؛ قلب، گوش، چشم و سایر نیروهای جسمی خود می پرستد و او را با همه بدن و دارائی و جان خود و با جدائی و دوری از میهن و اطرافیان خویش عبادت می کند.

پرستش خداوند بوسیله اندیشه، از راه دقت در عالم داخل وجود انسان و دنیای خارج او و تفکر در باره

ملکوت آسمان و زمین و همه آفریده های خدا و بررسی آیات نازل شده از سوی پروردگار و رهنمودها و حکمتهای موجود در آنها و توجه به سرانجام جوامع و پیشامدهای تاریخ و عبرت گرفتن از آنها؛ تحقق پیدا می کند و همه اینها عامل نزدیکی فرد مسلمان به خداوند می شوند.^(۶)

یگانه معبود بر حق

خداوند در آیات متعدد قرآن کریم مؤمنان را به عبادت خود مأمور گردانیده؛ چنانچه در سوره فاتحه برای مؤمنان تعلیم داده است اینکه بگویند: «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ».^(۷) [بار الها] تنها تو را می پرستیم و تنها از تو یاری می جوییم.

همچنان الله تعالی فرموده است: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ».^(۸) ای مردم پروردگارتان را که شما و کسانی را که پیش از شما بوده اند آفریده است پرستش کنید باشد که به تقوا گرایید.

و نیز فرموده است: «ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ».^(۹) این است خدا پروردگار شما هیچ معبودی جز او

نیست آفریننده هر چیزی است پس او را بپرستید و او بر هر چیزی نگهبان است.

معبودیت الله تعالی یک موضوع فرعی و حاشیه ای زندگی نبوده بلکه اولین اصلی است که بخاطرش انبیاء فرستاده و کتابها نازل شده اند چنانچه خداوند خطاب به آخرین پیامبر خود حضرت محمد مصطفی فرموده است: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ».^(۱۰) و پیش از تو هیچ پیامبری نفرستادیم مگر اینکه به او وحی کردیم که خدایی جز من نیست پس فقط مرا عبادت کنید.

بناءً مسلمانها الله واحد ولا شریکی را عبادت می کنند که در ذات و صفات اش بی همتا و بی نظیر بوده وهست و همه بی انبیاء و پیروان شان به عبادت او مأمور گردیده اند بر مبنای همین دلیل نخستین شعار و پیام هر پیامبر و دعوتگر الی الله این بوده است: «أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ».^(۱۱) خدا را عبادت کنید و از طاغوت دوری گزینید.

چنانچه خداوند سخن هود بطور نقل قول برای ما بیان داشته و فرموده است: «اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ أَفَلَا تَتَّقُونَ».^(۱۲) خدا را عبادت کنید که جز او معبودی برای شما نیست.

همچنان خداوند سخن یعقوب (ع) را برای ما بطور نقل قول بیان نموده و فرموده است: «أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهَا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ».^(۱۳) آیا وقتی که یعقوب را مرگ فرا رسید حاضر بودید هنگامی که به پسران خود گفت: پس از من چه را خواهید پرستید گفتند: معبود تو و معبود پدرانت ابراهیم و اسماعیل و اسحاق؛ معبودی یگانه را می پرستیم و در برابر او تسلیم هستیم.

خداوند متعال این حقیقت را در آخرین کتاب خود (قرآن کریم) در آخرین دعوت خود (اسلام) به وسیله بی آخرین فرستاده اش محمد صلی الله علیه

وسلم نیز مورد تأکید قرار داده و واضح اعلان نموده که مقصد نهایی از آفرینش انسانهای مکلف، شناخت و عبادت خداوند متعال پروردگار جهانیان است و این راز آفرینش انسان، موجود ناطق، اندیشمند و انتخابگر می باشد، چنانچه فرموده است: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ».^(۱۴) و جن و انس را نیافریدم مگر برای آنکه مرا عبادت کنند.

اما مردم حتی بعضی مسلمانها هم نحوه یی انجام دادن عبادت را بصورت واقعی آن نشناخته اند چنانچه آن را در برداشت، نگرش، ارزیابی و عمل از چهره و محتوای حقیقی اش خارج نمودند.

بنا بر این می بینیم که گروهی از مردم به عبادت؛ همچون یک هدف قابل توجه نمی نگرند، بلکه آن را صرفاً ابزاری برای اصلاح نفس و پیرایش و پرورش درونی تلقی می کنند، و نه تنها به عنوان وسیله و بالاترین ابزار اصلاح و تربیت، بلکه در سطحی که در صورت امکان قابل جایگزینی به وسیله روشها و عواملی که از سوی برخی ملتتها یا دولتتهای غیر مسلمان مطرح و معمول گردیده است، بدان اهمیت می دهند.

عده ای دیگری که به ارزش و منزلت عبادت معترف و معتقد هستند، آن را در جهتی نادرست قرار داده و برای کسی غیر از پروردگار و آفریننده و نظام دهنده و هدایت کننده جهان انجام می دهند و یا غیر از خداوند متعال معبودهای دیگری می گیرند یا اینکه گروهائی از مردم، یکدیگر را پروردگار و معبود خویش تصور می کنند تا آن جا که در میان مسلمانان این روزگار هم آلودگی به این گمراهی را می بینیم. بعضی از آنان برای غیر خدا تعظیم می کنند یا غیر او را تقدیس می نمایند و یا از غیر خدا می هراسند و برای او قربانی می کنند و به فرمانش گردن می نهند.

گروه دیگری از مردم، به منزلت و نقش عبادت ایمان داشته آن را در جهتی که شایسته است قرار می دهند اما خداوند متعال را از طریقی که خود فرمان داده و مقرر نموده است، عبادت نمی کنند و به روشها و شکلتهای

عبادی تعیین شده پایبند نمی باشند. در نتیجه راهی غیر از راه خدا و شیوه پیامبرش در پیش گرفته خود را به سختی افکنده از راه راست منحرف شده، عبادات را در نتیجه بی پیروی از مسلکهای ناصحیح، در میان بدعتها و انحرافات موروثی فروبرده و چهره بی آنها را دگرگون ساختند و از روش اصلاحی و سامان بخشی دین خود در زمینه عبادات غفلت ورزیدند. زیرا اسلام کجرویها و انحرافات تحمیل شده بر عبادت را اصلاح نموده پیرایه ها و اضافات نادرست آن را از میان برده و برای آن اصول و پایه هایی بر اساس میانه روی و درست اندیشی قرار داده است.

دسته دیگری را می بینیم که معنی عبادت را که خداوند متعال آن را مقصود آفرینش محسوب نموده است؛ ناقص و نارسا فهمیده اند، در نظر این عده دایره بی شمول عبادت، از شعائر و آیین های معروفی چون نماز، روزه، زکات، حج، ذکر، تلاوت و دعاها،ی مربوطه فراتر نمی رود و به دلیل همین برداشت ناقص، کوتاهیهای خود نسبت به دیگر اوامر و نواهی و احکام اسلامی را که تمام عرصه های زندگی را در بر گرفته اند، بگردن نمی گیرند. باوجود آن که عبادت بگونه بی که قرآن و سنت مطرح نموده و سرآمدان اُمّت دریافته اند؛ تمامی دین و زندگی را شامل می شود.^(۱۵)

چرای عبادت برای الله متعال: یعنی چرا مسلمانها الله تعالی را عبادت می کنند و دلیل آنها در این راستا چیست؟ مسلمانها بخاطری خداوند متعال را عبادت می کنند که او خلق کننده، روزی دهنده و پروردگار ما و همه موجودات بوده و هست و ما را برای عبادت خود خلق و امر نموده چنانچه فرموده است: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ».^(۱۶) و جن و انس را نیافریدم مگر برای آن که مرا عبادت کنند.

همچنان خداوند متعال بیان داشته است که جن و انس را برای این نیافریده تا او را طعام و خوراک دهند و یا تقویت اش نمایند چنانچه فرموده

است: «مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَنْ يُطْعَمُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ».^(۱۷) و از آنها روزی [و استفاده] نمی‌خواهم و خوراک نمی‌طلبم؛ همانا خداوند، روزی دهنده نیرومند استوار است.

و نیز الله تعالی فرموده است: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أُندَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ».^(۱۸) ای مردم پروردگارتان را که شما و کسانی را که پیش از شما بوده‌اند آفریده است پرستش کنید باشد که به تقوا گرایید همان [خدایی] که زمین را برای شما فرشی [گسترده] و آسمان را بنایی [افراشته] قرار داد و از آسمان آبی فرود آورد و بدان از میوه‌ها رزقی برای شما بیرون آورد پس برای خدا همتیانی قرار ندهید در حالی که خود می‌دانید.

انحصار عبادت به الله تعالی تعهد دیرینه است که خداوند متعال از نوع انسان گرفته است، از هنگامی که در سر انسان، عقل و در سینه اش قلب طپنده قرار داده شده است، این پیمان هم با قلم قدرت خداوندی در فطرت بشری نقش بسته و در طبع اصیل انسان کاشته شده است.

بدین سبب، عبادت انسان برای نیروها و مظاهر کوچک و بزرگ و پست و عالی طبیعت مانند: خورشید، ماه، ستارگان، رود خانه ها، گاوها، درختان و غیره برخلاف جریان طبیعی بوده و سقوط بزرگی برای او محسوب می‌گردد. پس آدمی بنا بر حکم فطرت و منطق آفرینش فقط به خدا تعلق دارد و نه به غیر او، و برای پرستش انحصاری او پدید آمده است نه پرستش انسان، سنگ، گاو، درخت، خورشید یا ماه و هر عبادتی برای غیر خدا صرفاً از فریب شیطانی که دشمن انسان است ناشی می‌شود.^(۱۹)

البته اینکه خداوند ما را آفریده و به عبادت خود مأمور گردانیده برای حاجت خود نکرده است چون او ذاتی است، که از همه موجودات بی نیاز است، مگر بندگان خود را امر نموده که او را عبادت کنند و به او شریک

نیاورند و خاص او و پیامبرش را اطاعت کنند، مگر منفعت عبادت و نیز ضرر ترک آن به خود بندگان راجع می شود و بندگان برای الله تعالی نفع و ضرری را رسانده نمی توانند.

در حدیث قدسی آمده که الله تعالی فرموده است: « يَا عِبَادِي إِنَّكُمْ لَنْ تَبْلُغُوا ضَرِّي فَتَضُرُّونِي وَلَنْ تَبْلُغُوا نَفْعِي، فَتَنْفَعُونِي ».^(۲۰) ای بندگان من هرگز شما به آن حدی نیستید که برایم ضرر و یا نفعی برسانید.

بناءً مقصد نهایی که جن و انس برای آن آفریده شده اند، عبادت است؛ چنانچه خداوند متعال همه انبیاء علیه السلام را فرستاده تا مردم را بسوی عبادت اوتعالی دعوت دهند البته چنان عبادتی که متضمن معرفت، محبت، رجوع و رو آوردن به جانب الله تعالی و برگشت از ماسوی اوتعالی باشد و چنین عبادتی متضمن معرفت و شناخت الله تعالی می باشد چون تمام عبادات بر معرفت الله تعالی متوقف اند و به هر اندازه که معرفت بنده به الله تعالی زیاد تر گردد عبادت آن کامل تر می شود و این همان چیزی است که الله تعالی بندگان را برای آن خلق کرده است نه برای آنکه به ایشان ضرورت و حاجتی داشته باشد.

الله تعالی اراده نکرده است از آنها روزی را و نه هم طعامی را برای خود، الله والا مقام، مالدار و بی نیاز از حاجت به کسی است و به هیچ و جهی از وجوه محتاج کسی نمی باشد در حالیکه همه مخلوق محتاج و نیازمند او در همه حوائج و مطالب ضروری و غیر ضروری خود می باشند و اوتعالی چنان صاحب رزق وسیع است که هیچ جنبنده‌ای در زمین و آسمانها نیست مگر [اینکه] روزی او بر خداست و می داند قرارگاه و آرامگاه آن را.

همه قوت و قدرت از آن او تعالی است؛ چنانچه به وسیله آن همه موجودات بزرگ زمینی و آسمانی را آفریده است و بر ظاهر و باطن اشیاء تصرف مطلق داشته و دارد و مشیئت اوتعالی بر همه برها نافذ است پس آنچه را بخواهد انجام می دهد و آنچه را نخواهد نمی کند، هیچ فراری بی او را

عاجز ساخته نمی تواند و هیچ فردی از ساحة سلطنت او خارج شده نمی تواند و از آثار قدرت اوتعالی این است، که روزی اش را به تمام عالم و عالمیان می رساند و مرده گان را بعد از اینکه پرندگان و درندگان آنها را می بلعند و جسد شان خاک می شود و خاک آنها به گرد و غبار تبدیل و در دشتهای بی پایان و امواج بحرها پراکنده و متلاشی می شود همه آنها را واپس چنان زنده می سازد که حتی ذره از آنها از نزد او تعالی ناپدید و گم نمی شود پس پاک است خدای قادر و توانا. (۲۱)

نظر علماء پیرامون آیه: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» ابن جریج در تفسیر آیه فوق گفته است: إِلَّا لِيَعْرِفُونِ یعنی: تا که ایشان خداوند را بشناسند.

ربیع بن انس گفته است: إِلَّا لِيَعْبُدُونِ یعنی: تا که ایشان خداوند را عبادت کنند.

ضَحَّاك گفته است: الْمُرَادُ بِذَلِكَ الْمُؤْمِنُونَ. مراد به این آیه مؤمنان می باشند.

سُدِّي گفته است: مِنَ الْعِبَادَةِ مَا يَنْفَعُ وَمِنْهَا مَا لَا يَنْفَعُ. بعضی از عبادتها مفید می باشند و بعضی بی فائده اند. (۲۲)

مجاهد گفته است: لَأمرهم وأنهاهم. یعنی: تا که آنها را امر ونهی کنم. بعضی علماء گفته اند: أَي: لِيُنْقَادُوا وَيَخْضَعُوا لِي. یعنی: تا که تابع و فرمانبردار من شوند.

البته تابع داری و فرمانبرداری بندگان از الله تعالی همیشه بودن آنها بر مشیئت و حکم اوتعالی می باشد. (۲۳)

شاذلی در تفسیر آیه فوق گفته خداوند ﷻ فرموده است: من جن و انس را نیافریدم مگر برای اینکه ایشان را به عبادت و تابع داری خود امر کنم، نه برای اینکه از ایشان در امری از امور طالب کمک شوم چنانچه عادت باداران از کسب غلامان چنین می باشد تا از آنها در امر رزق و معاش کمک طلبند و

منبع تأویل شاذلی این قول خداوند است که فرموده است: «مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَنْ يُطْعَمُونَ...»^(۲۴) و از آنها روزی [واستفاده] نمی‌خواهم و خوراک نمی‌طلبم.

ابن منیر در تفسیر آیه فوق گفته: خداوند فرموده است: من جن و انس را نیافریدم مگر برای امر نمودن آنها به عبادت خود نه برای طلب رزق برای خودشان و نه هم برای طعام برای من؛ چنانچه حالت باداران با غلامان شان چنین می‌باشد؛ بلکه الله تعالی ذاتی است که روزی می‌دهد و بر بندگان عبادت اوتعالی لازم است چون ایشان جهت ابتلاء و امتحان به انجام دادن عبادات مکلف شده‌اند.^(۲۵)

ابن قیم گفته است: چونکه عبادت الله تعالی تابع محبت و بزرگی او تعالی می‌باشد لذا محبت دونوع است

نخست محبتی که تابع انعام و احسان پروردگار می‌باشد، که آن واجب کننده شکر به اعتبار کمی و زیادت نعمت است دوم محبتی که منشأ اش جمال و کمال محبوب است، که واجب کننده عبودیت و طاعت بصورت کامل تر از

حالت اولی می‌باشد.^(۲۶)

همچنان ابن قیم گفته است: در این شکی نیست که کمال عبودیت تابع کمال محبت است و کمال محبت تابع کمال محبوب در نفس خود اوست و الله سبحانه و تعالی صاحب کمال مطلق تام از هر جهت است؛ چنان کمالی که هرگز گمان عارضه نقص به او نمی‌شود و این کاملترین و قوی‌ترین باعث بر عبودیت بنده برای الله تعالی می‌باشد؛ چون ذاتی که دارای چنین صفاتی باشد هیچ چیزی از او محبوبتر در قلبها و فطرت های سلیم نمی‌باشد و چون ذات الله تعالی محبوب ترین اشیاء شد، پس به یقین که محبت او تعالی واجب کننده عبودیت، طاعت و جستجوی مرضات اوتعالی و نهایت

کوشش در عبادت برای آن ذات و رجوع و بازگشت بسوی او تعالی می باشد.^(۲۷)

علت اصلی بی معبودیت الله تعالی: علت اصلی بی که مسلمانها تنها خداوند را عبادت می کنند دو چیز است:

نخست کمال الله تعالی در اسماء، صفات و افعالش.

دوم ربوبیت، فضل و رحمت الله تعالی نسبت به بندگان.

چون فطرتاً بندگان به حب کمال؛ علاقمند و مایل اند و بدون شک که از هر نگاه کمال مطلق خاصه الله تعالی می باشد و این ویژگی تقاضای این را می کند که توجه، شوق و میل بندگان خاص؛ به جانب الله تعالی باشد و سوره اخلاص که معادل ثلث قرآن است در همین رابطه نازل شده است چنانچه این قول خداوند که فرموده است: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» مستلزم این قول خداوند است که: «اللَّهُ الصَّمَدُ».^(۲۸) و صمد در لغت به معنای مقصد و مراد است؛ پس در آیه نخست اثبات توحید و تفرد او تعالی به صفات کمال می باشد و در آیه دوم اثبات این است که او تعالی ذات مستحقی است که باید مخلوقات او را قصد نموده و به سوی او میل کنند.^(۲۹)

نظر علماء در مورد آیه فوق الذکر

۱- ابن کثیر در تفسیر آیه: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» گفته است: خداوند ذاتی است تک و تنها که نظیر، وزیر، سیال، شبیه و مساوی ندارد و صفت یکتای جز به الله تعالی بر کسی دیگر اطلاق نمی شود؛ چون او تعالی یگانه ذاتی است که همه صفات و افعالش کامل می باشند.^(۳۰)

۲- خطابی گفته است: صمد به معنای سرور و باداری است که کارها به او مربوط شده و جهت روا شدن حاجات و دفع مشکلات به او رجوع می شود و در اصل صمد به معنای قصد می باشد و یا ذاتی، است که سیادت او به انتها رسیده است و گفته شده است که: صمد به معنای دایم می باشد و نیز به معنای باقی بعد از فنای خلق است.^(۳۱)

۳- أبو بکر بن أنباري گفته است: در بین اهل لغت اختلافی نیست در اینکه صمد به معنای سرور و باداری است که بالاتر از او کسی نیست و مردم جهت روا شدن حاجات و دفع مشکلات خود به او رجوع می کنند.^(۳۲) بعضی علماء گفته اند: صمد به معنای سردار، آقا و باداری است که سیادت او به انتهای رسیده و بالاتر از آن کسی نباشد.

بعضی گفته اند: صمد ذاتی است که هیچ فردی از مخلوقات کفو آن نباشد.

بعضی گفته اند: صمد ذاتی است که در وقت رغبت مقصود و در هنگام مصیبت فریاد رس می باشد.

بعضی گفته اند: صمد ذاتی است که از همه بی نیاز و همه نیازمند او می باشند.

بعضی گفته اند: صمد ذاتی است که هیچ فردی موصوف به صفات او نمی شود.

به همین قسم نظریات دیگری هم در مورد صمد گفته شده است که معنای شان یکی می باشد.^(۳۳)

جواب سوالات وارده پیرامون عبادت الله تعالی: بدون شک که عبادت الله تعالی اصل بزرگی از اصول ملت حنیفی و اساس دعوت همه انبیاء[ؑ] بوده است، و به یقین که معرفت الله تعالی و صفات کمال او دو اصل مهم اند جهت ازدیاد محبت و عبادت بندگان برای الله تعالی و به هر اندازه که معرفت بنده به الله تعالی بیشتر شود به همان اندازه محبت و شوق او نسبت به ذات الله تعالی زیاد تر می گردد و به خاطر جلب رضایت اوتعالی و نجات از عذاب او زیاد تر سعی و کوشش می ورزد و همیشه به یاد و ذکر اوتعالی مشغول بوده و بر این امید است که از دیدار اوتعالی در آخرت لذت ببرد چنانچه در دنیا از انجام عبادت او لذت می برد.

مگر سوالی که از صدر اسلام تا فعلاً از طرف بعضی کسان مطرح شده و می شود این است، که چرا خداوند را عبادت کنیم در حالیکه عبادت ما مفید برای الله تعالی نبوده و نیز عبادت ما چیزی را در ملک و پادشاهی او نمی افزاید؛ چون او مالک مطلق و ذات بی نیازی است، که به هیچ چیزی ضرورت ندارد و همه موجودات نیازمند او می باشند و اینهم در نزد او ثبت شده است، که چه کسی اهل بهشت و چه کسی اهل دوزخ می باشد و حتی این سخن از رسول الله هم سوال شده است؛ چنانچه عَمْرَانِ بْنِ حُصَيْنٍ رضی الله عنه روایت نموده که شخصی از رسول الله سوال نموده و گفت: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَعْلِمَ أَهْلُ الْجَنَّةِ مِنَ النَّارِ؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: فَفِيمَ يَعْمَلُ الْعَامِلُونَ؟ قَالَ: كُلُّ مُيَسَّرٍ لِمَا خُلِقَ لَهُ. ^(۳۴)

ای رسول خدا آیا اهل بهشت از اهل دوزخ تفکیک و شناخته شده اند؟ رسول الله رضی الله عنه در جواب او فرمودند: بلی او گفت: پس برای چه مردم عمل می کنند (زحمت می کشند) رسول الله فرمودند: چون برای هر کس توفیق آن چیزی داده می شود که برای آن آفریده شده است.

أبو منصور ماتریدی مطابق حدیث فوق الذکر در تفسیر آیه «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» گفته است: خداوند بخشی از انسانها را برای عبادت خود آفریده است البته آنها کسانی اند، که خداوند در علم ازلی خود دانسته است، که آنها عبادت الله تعالی را انجام داده و فرمانبردار وی می باشند و اما کسانی را که خداوند دانسته است، که آنها کفر نموده و مرتکب گناه و معصیت می شوند آنها را به همان راه آفریده است؛ پس کسی را که خداوند در ازل دانسته است که اهل عبادت است او را برای عبادت آفریده است و کسی را که در ازل دانسته است که از اهل کفر و معصیت است او را برای کفر و معصیت آفریده است، چون جایز نیست که الله تعالی از کسی کفر و معصیت را بداند و او را به خلاف آن بیافریند [و یا بر عکس الله تعالی از کسی ایمان و اطاعت را بداند و او را بر کفر و معصیت بیافریند]. ^(۳۵)

بناءً بر بندگان لازم است که عمل کنند و به قدر اتکاء نکنند چون کسیکه از اهل سعادت است؛ عمل اهل سعادت برایش آسان ساخته شده است و کسیکه از اهل شقاوت است عمل اهل شقاوت برایش آسان ساخته شده است البته این موضوع بطور صریح در نصوص شرعی بیان شده چنانچه خداوند فرموده است: «فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى فَسَنِيْسِرُهُ لِلْيُسْرَى وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنَى وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَى فَسَنِيْسِرُهُ لِلْعُسْرَى».^(۳۶) پس کسیکه [حق خدا را] داد و پروا داشت و تصدیق کرد امر خوبی را پس بزودی می رسانیم او را به آسانی و اما آنکه بخل ورزید و بی پروایی کرد و دروغ دانست امر خوبی را پس بزودی می رسانیم او را به سختی.

البته مطلب از این آسانی و سختی برای اهل سعادت و شقاوت هدایت و ضلالت است، یعنی هرگاه خداوند کسی را بخواهد هدایت کند او را مطابق به فضل و انعام خود به انجام دادن اعمال شایسته توفیق می دهد. و هرگاه بخواهد کسی را گمراه سازد او را مطابق به عدل خود به انجام دادن اعمال شایسته توفیق نمی دهد. یعنی هدایت به فضل و حکمت الله تعالی و ضلالت به عدل و حکمت او تعالی مربوط است.

پس بر بندگان واجب است که به شرع و قدر الله تعالی ایمان بیاورند و از امر و نهی او تعالی اطاعت کنند و اسباب سعادت را اختیار نموده و از اسباب شقاوت بپرهیزند و این چیزی است که خداوند فطرتاً انسان را بر آن آفریده است که: گیرنده اسباب مفید و ترک کننده اشیا مضر می باشد گر چه همه اینها در نزد الله تعالی مقدر می باشند؛ مگر باید انسان در طلب رزق، طلب علم و طلب اولاد سعی و کوشش نماید و چنانچه هیچگاه انسان عاقل نمی گوید اگر خداوند برایم عالم بودن را مقدر کرده باشد، یا روزی بی را مقدر کرده باشد یا فرزندی را مقدر کرده باشد حتماً این مقدرات بدون سعی و عمل من برایم حاصل می شوند.

همچنان سعادت و نیک بختی آخرت موقوف بر اسباب است و آن عبارت از ایمان و عمل صالح می باشد و هرگز این سعادت متحقق نمی شود مگر به اسبابی که خداوند آن اسباب را مقدر و مشروع گردانیده است لذا از خداوند می طلبیم که ما را به راه راست رهنمایی نماید؛ راه کسانی که بر آنها احسان نموده از نبیین، صدیقین، شهداء و صالحین^(۳۷).

سوال دومی که در طول تاریخ از جانب مشرکین مطرح شده و می شود این است که چرا مسلمانها فقط الله تعالی را عبادت می کنند، در حالیکه می شود هر چیز دیگر را عوض الله تعالی عبادت نمود؛ علماء در جواب ایشان فرمودند: مبنای اینکه مسلمانها فقط الله تعالی را عبادت می کنند و تنها او تعالی را مستحق عبادت می دانند سه چیز است: نخست اینکه: الله تعالی خالق، رازق و هست کننده انسان از عدم و اعطاء کننده همه نعمتها برای اوست پس چنین ذاتی مستحق عبادت می باشد و بس و این عقیده بی هر فرد مسلمان است که می گوید: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ. هیچ معبود بر حقی جز الله تعالی نیست. یعنی او ذات یگانه و برحقی است که مستحق عبادت است. پس وقتی الله تعالی ذات یگانه و برحق است ماسواه او باطل و مستحق عبادت نمی باشند و این نظر علماء بر مبنای این قول خداوند است که فرموده است: «ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ».^(۳۸) [آری] این بدان سبب است که خدا خود حق است و آنچه به جای او می خوانند آن باطل است و این خداست که والا و بزرگ است.

دوم اینکه: خداوند ما را خلق نکرده است مگر برای عبادت خود. چنانچه فرموده است: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ».^(۳۹) و من جن و انس را نیافریدم جز برای آنکه مرا عبادت کنند.

سوم اینکه: در روز قیامت هنگامی که خداوند بندگان را برای محاسبه بر می انگیزد تا آنها را مطابق به اعمال و کردار شان مورد مکافات یا مجازات قرار

دهد، فقط تنها کسانی نجات می یابند که الله تعالی را عبادت کرده باشند و بقیه مردم بسوی دوزخ حشر می شوند و بد جایگاهی است دوزخ.^(۴۰)

بناءً دلایل اصلی اینکه مسلمانها تنها خداوند عبادت می کنند سه چیز است. نخست: کمال الله تعالی در اسماء، صفات و افعالش.

دوم: ربوبیت، فضل و رحمت الله تعالی نسبت به مخلوق و از جمله بزرگترین فضل و رحمت پروردگار بر بندگانش این است که ایشان را از عدم به وجود آورده و از نیست هست کرده است.

سوم امید مسلمانها به رحمت پروردگار و ترس از عذاب او تعالی است. **حکمت در امر خداوند به عبادت** : به یقین که خداوند به طاعت و عبادت بندگان خود ضرورت ندارد چنانچه اگر همه انسان طاعت و عبادت الله تعالی را به وجه احسن، طریقه نیک و پسندیده و مطابق فرمان اوتعالی انجام دهند هیچ چیزی در حکومت و سلطنت اوتعالی افزود نمی شود و اگر همه انسانها از اوامر و نواهی اوتعالی سرباز زده و مرتکب گناه و معصیت شوند در حکومت الله تعالی به اندازه ذره کمی و کاستی به وجود نمی آید؛ مگر خداوند به اساس علم و حکمت ازلی خود انسانها را به یکتا پرستی و انجام عبادات مأمور گردانیده و این دنیا را محل ابتلاء و آزمایش برای بندگان خود قرار داده است: تا به علم ظهور معلوم گرداند، که چه کسانی به راه راست و مستقیم روان می شوند و چه کسانی بر مسیر کج و منحرف؛ تا هر دو گروه مطابق به اعمال و کردار خود مکافات و یا مجازات شوند و برای هیچ فردی جای چون و چرا باقی نماند؛ چنانچه خداوند فرموده است: «الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ». (۴۱) همانکه مرگ و زندگی را پدید آورد تا شما را بیازماید که کدامتان نیکوکارترید و اوست ارجمند آمرزنده.

چه خوش گفته است: شیخ عطار رحمه الله.

کرد ایزد مر ترا از نیست هست- از برای آنکه باشی حق پرست. تا توانی

بنده معبود باش- باحیاء و باسحا و جود باشد.^(۴۲)

دلیل دعوت مسلمانها به عبادت الله

مسلمانها افزون بر اینکه الله واحد ولا شریک را عبادت می کنند از جمله وظایف خود میدانند تا دیگران را نیز به راه توحید و عبادت الله تعالی فرا خوانند؛ چون خداوند پیغمبر را به دعوت و تبلیغ در میان ملل مختلف مأمور نموده و فرموده است: «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَا مُسْلِمُونَ».^(۴۳)

بگو ای اهل کتاب بیایید بر سر سخنی که میان ما و شما یکسان است او اینکه جز خدا را نپرستیم و چیزی را شریک او نگردانیم و بعضی از ما بعضی دیگر را به جای خدا به خدایی نگیرد پس اگر [از این پیشنهاد] اعراض کردند بگویید شاهد باشید که ما مسلمانیم.

همچنان خداوند همه انبیاء گذشته و پیروان شان را به عبادت خود مأمور گردانیده و چون بحث تفصیلی آنها در این مقاله نمی گنجد لذا جهت جلوگیری از اطاله بی کلام از بیان و توضیح آنها صرف نظر شد.

بدون شک که عبادت بر اساس محبت، دوستی و طلب قرب و نزدیکی بنده با معبود حقیقی اش صورت می گیرد و مؤمنان چون خداوند را دوست دارند عبادت او را انجام داده و سعی می ورزند تا دیگران نیز از این نعمت بزرگ الهی مستفید گردانند روی همین علت دیگران را به عبادت الله تعالی تشویق و ترغیب نموده و از مخالفت امر اوتعالی بر حذر می دارند البته محبت مؤمنان نسبت به خداوند بی دلیل نیست.

واضح است که اساس محبت خداوند را آگاهی از فضل، نعمت، نیکی، رحمت و احساس جمال و کمالش تشکیل می دهد. اگر کسی احسان را دوست دارد، صاحب و بخشنده آن اوست و اگر زیبایی را دوست دارد، مصدر زیبایی اوست و اگر کسی طالب کمال است، کمال حقیقی جز در خداوند متصور نیست و اگر کسی خود را دوست می دارد، بداند که آفریننده

و پدید آورنده اش خداوند می باشد. کسیکه خداوند را بشناسد، دوستش می دارد و باندازهٔ درجهٔ شناخت خویش محبت پیدا می کند^(۴۴)

عبادت وظیفهٔ همه گانی: همه ادیان آسمانی به عبادت خداوند یکتا فرا خوانده و بر این موضوع تصریح نموده اند که همه مکلفین اعم از جن و انس مأمور به انجام دادن عبادت اند و هیچ فردی مستثنی از عبادت نبوده و نمی باشد، نه تنها افراد عادی حتی کسانی که در مقام عالی و قرب خداوند قرار داشتند به مراتب زیاده‌تر عبادت الله تعالی را انجام می دادند؛ چنانچه جملگی پیامبران در عبادت اوتعالی پیشقدم بوده و هیچگاه از عبادت معاف نشده اند؛ چنانچه خداوند خطاب به حبیب خود محمد مصطفی فرموده است: «وَأَعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ»^(۴۵) و پروردگارت را عبادت کن تا به یقین دست یابی. یعنی تا زمان مرگ.

روی همین دلیل رسول الله تا آخرین لحظات زندگی به انجام دادن عبادات به ویژه ادای نماز ادامه دادند.

لزوم ثبات و استقامت در عبادت: بدون شک که ایمان به الله تعالی مستلزم طاعت و التزام به شریعت اوتعالی می باشد؛ بناءً افراد مؤمن و خدا پرست سعی می ورزند تا هرچه بهتر، کامل تر و به طریق پسندیده تری، طاعات و عبادات خویش را انجام دهند و جهت نیل به این هدف لذائذ ناروا و خواهشات نفسانی را زیر پا نموده؛ و نمی گذارند که امور متذکره سدّ راه شان واقع شوند و چنانچه مال و منال دنیوی و خواهشات نفسانی نمی توانند مانع و سدّ راه ایمان آوردن آنها به الله تعالی شوند همچنان رعب و ترس به هیچ صورت مانع ایمان آوردن شان به الله تعالی و محبت شان به دین اسلام شده نمی توانند گر چه به انواع مختلف عذابها اعم از شتم، ضرب، جرح، قتل و حتی سوختاندن به آتش تهدید و شکنجه شوند چنانچه راد مردان تاریخ بلال گونه ثبات و استقامت خویش را در این راستا به اثبات رسانده اند.

البته التزام و پابندی به عبادت الله تعالی از دلی سرشار و مملو از محبت بر می خیزد: زیرا که در هستی چیزی دوست داشتنی تر از خداوند وجود ندارد، برای اینکه او صاحب فضل و احسان است و انسان را که چیزی نبود، آفرید و همه پدیده های زمین را بخاطر او ایجاد نمود، نعمتهای ظاهری و باطنی خود را برایش کامل گردانید و او را در بهترین شکل و ترکیب و توازن پدید آورد و بر بسیاری از مخلوقات خود بزرگی و برتری بخشید. از طیبات و نعمتهای پاکیزه به او روزی داد، او را سخن گفتن آموخت و در زمین جانشین ساخت و از روح خویش در او دمید و فرشتگان را به سجده اش واداشت. با این همه چه کسی از خدا دوست داشتنی تر است؟ و اگر انسان خدا را دوست ندارد، پس چه کسی را دوست بدارد؟^(۴۶)

شرط اصلی قبول عبادات: فضیل ابن عیاض گفته است: عمل ناخالص و ناصواب ارزش قبولیت در نزد الله تعالی را ندارد یعنی اگر عمل خالص باشد مگر صواب نباشد و یا بر عکس صواب باشد و خالص نباشد در نزد الله تعالی قبول نمی شود کسی گفت: ای ابوعلی چه چیز عمل را خالص و صواب می سازد او گفت: خالص بودن عمل این است که خاص برای الله تعالی انجام داده شود و صواب این است که مطابق شریعت و سنت رسول الله باشد.^(۴۷)

ابن کثیر در تفسیر آیه: «الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْعَفُورُ».^(۴۸) همانکه مرگ و زندگی را پدید آورد تا شما را بیازماید که کدامتان نیکوکارترید و اوست ارجمند آمرزنده.

گفته است: هیچ عملی نیکو نمی شود مگر زمانی که خالص برای الله تعالی و مطابق شریعت رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صورت گیرد و هرگاه یکی از این دو شرط در عملی نباشد آن عمل ضایع و باطل است.^(۴۹)

انواع عبادت در اسلام: عبادت در اسلام انواع مختلفی دارد که عبارتند از عبادت مالی محض، عبادت بدنی محض و عبادت مرکبه از

مالی و بدنی که هر یک از عبادات متذکره قرار شرح ذیل توضیح و بیان می گردند.

الف- عبادت مالی : عبادت مالی به دونوع می باشد؛ زکات و صدقات.

۱- زکات: رکنی از ارکان دین مقدس اسلام می باشد که در سال دوم هجری از طرف خداوند بر ثروتمندان فرض گردیده تا بخشی از اموال خود را مطابق حکم الله تعالی برای نیازمندان بدهند. البته شروط، مقدار و کیفیت اداء آن در کتب فقه مفصلاً توضیح و بیان گردیده است.

تعریف زکات: زکات در لغت: به معنای طهارت، نمو، برکت و مدح است. (۵۰)

وجه تسمیه زکات: به علت اینکه زکات؛ سبب پاکی و زیادت مال زکات دهنده می گردد زکات گفته می شود

یعنی خداوند مال زکات دهنده را در دنیا با برکت می سازد و یا اینکه در آخرت برای او چند برابر مالی که زکات داده است ثواب و پاداش می دهد. چنانچه برای عمل صالح زکات گفته می شود چون صاحب خود را از گناه و معصیت پاک ساخته و سبب رفع درجات او می گردد. (۵۱)

به عباره دیگر زکات به معنای نماء و پاکی می باشد و چنانچه زکات وسیله پاکی مال، نمو، زیادت و برکت آن می گردد همچنان زکات دهنده را به وسیله آمرزش از گناه پاک می سازد لذا به این نام مسمی شده است. (۵۲)

در اصطلاح شریعت: زکات عبارت از مقدار مال معینی بوده که بر مالک نصاب فرض می گردد تا بعد از گذشت یکسال از وجود نصاب؛ مقدار تعیین شده را برای مستحقین بپردازد. (۵۳)

همانطور که قبلاً اشاره شد زکات یکی از منابع مهم تأمین بیت المال مسلمانان و جزئی از احکام تکلیفی است که بر ثروتمندان فرض گردیده چنانچه خداوند حبیب خود حضرت محمد مصطفی را مورد خطاب قرار داده

و فرموده است: (خُدْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ).^(۵۴)

از اموال آنان صدقه ای بگیر تا به وسیله آن پاک و پاکیزه شان سازی و برایشان دعا کن زیرا دعای تو برای آنان آرامش است و خدا شنوای داناست.

۲- صدقات واجبی

صدقات واجبی آن صدقاتی می باشند که از طرف شارع بر مؤمنان واجب گردیده مانند صدقه فطر؛ چنانچه پیغمبر در مورد آن فرمودند: «أَدُّوا صَدَقَةَ الْفِطْرِ صَاعًا مِنْ تَمْرٍ أَوْ صَاعًا مِنْ شَعِيرٍ أَوْ نِصْفَ صَاعٍ مِنْ بُرٍّ عَنْ كُلِّ صَغِيرٍ أَوْ كَبِيرٍ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى حُرٌّ أَوْ عَبْدٌ».^(۵۵)

ادا کنید صدقه فطر را یک پیمانۀ از خرما، یا یک پیمانۀ از جو، یا نصف پیمانۀ از گندم؛ از عوض هر طفل صغیر یا کبیر (فرق نمی کند که آن صغیر یا کبیر) مرد باشد یا زن، آزاد باشد یا غلام.

۳- صدقات نافله

صدقات نافله عبارت از آن صدقاتی می باشند، که نه بحیث فرض بلکه بحیث نفل بر ذمه مسلمانان لازم می باشد تا علاوه از زکات فرضی؛ مقداری از اموال خویش را برای رفع حاجت نیازمندان و محتاجان صدقه نمایند تا از یک جهت مال زکات دهنده پاک گردد و از جانب دیگر مشکلات اقتصادی نیازمندان تا حدی مرفوع گردد به ویژه در عصر حاضر که فقر و بیچارگی در سر زمین ما بیش از هر وقت دیگری بیداد می کند و مردم به یک لقمه نان و پارچه لباسی احتیاج و محتاج اند.

ب- عبادات بدنی: عبادات بدنی آن عباداتی اند که توسط اعضای بدن صورت می گیرند و ربطی به مال و ثروت ندارند و هر فرد مسلمان اعم از زن و مرد پیر و جوان مقیم و مسافر، صحیح و مریض [البته مریض در حد توان خود] به انجام دادن آنها مکلف می باشند و هرگاه شخصی بدون عذر شرعی

از انجام دادن عبادت سرباز زند و یا غفلت نماید مورد محاسبه الله تعالی قرار می گیرد.

البته عبادات بدنی شامل انواع مختلفی می باشند که هر یک قرار شرح ذیل توضیح و بیان می گردند.

۱- عبادت بدنی مربوط به زبان و قلب: عبادت بدنی مربوط به زبان و قلب عبارت است از یاد و ذکر الله تعالی به زبان و قلب یعنی زبان باید به اوراد و اذکار مانند: تلاوت قرآن، دعا، استغفار، تکبیر، تهلیل، تسبیح، تحمید و دیگر اذکار مسنونه مشغول باشد و قلب مملو و مالمال از حضور، خشوع، خضوع، تفکر، خوف، رجاء و اخلاص باشد.

بناءً لازم است تا عبادت و یاد و ذکر الله تعالی، توسط هر دو عضو مهم بدن یعنی زبان و قلب صورت گیرد؛ چون عبادت اسم مشترک و جامعی است که ذکر قلب و زبان هر دو را شامل می شود؛ چنانچه ذکر به قلب ضد فراموشی و ذکر به زبان ضد خاموشی می باشد و هرگاه یکی از این دو ویژگی در عبادت نباشد، آن عبادت خالی از نقصان و خلل نبوده و در جمله عبادات کامله محسوب نمی گردد و چون این دو ویژگی در عبادت موجود باشند به یقین که چنین عبادتی مطلوب و وسیله قرب و رضای الله تعالی و ترقی روحانی آدمی و ارتباط او با ملا اعلی می گردد.

۱-۱. سهم زبان از عبادت خدا

الف: واجبات زبان عبارتند از: گفتن شهادتین، خواندن مقدار لازم از قرآن یعنی آن مقداری که شرط صحّت نماز انسان می باشد و تلفّظ ذکرهای واجب نماز که از سوی خداوند و پیغمبرش مقرر گردیده اند مانند: تسبیح گفتن در رکوع و سجود و گفتن عبارت: رَبَّنَا وَلَكَ الْحَمْدُ پس از آرام گرفتن بدن و تشهد و تکبیر.

از دیگر واجبات زبان؛ پاسخ سلام است همچنان امر به معروف و نهی از منکر و تعلیم نادان و هدایت گمراه و ادای شهادت در موارد معین و راستگویی است که برای زبان واجب می باشند.

ب: مستحبات زبان عبارتند از: تلاوت قرآن، مداومت ذکر خدا و گفتگو در زمینه دانستیهای سودمند.

ج: آنچه که بر زبان حرام است: گفتار مورد نفرت خداوند و پیغمبرش مانند: صحبت مشتمل بر بدعت های مخالف احکام و رهنمودهای الهی و فرا خواندن بسوی بدعت و ستایش و تصدیق آن، همچنین اُتْهَام و دشنام دادن به یک مسلمان و آزار و اذیت او با دروغ پردازی و گواهی بر دروغ و چیزی را ندانسته به خدا نسبت دادن که تحریمش از همه شدید تر است.

د: مکروهات زبان؛ سخن گفتن از چیزهایی است که نگفتن آنها بهتر است، باوجود آن که کیفری ندارد.^(۵۶)

۱-۲. بهره دل از بندگی خدا

الف: واجبات قلب برخی از نظر وجوب مورد اتفاق و برخی دیگر مورد اختلاف هستند.

اما آنچه که وجوبش مورد اتفاق است، عبارت است از اخلاص (یکرنگی و صراحت) توکل، محبت، صبر، توبه و بازگشت به خدا، خوف، امید، ایمان، یقین و نیت (قصد و هدف) در عبادت و این جمله؛ ارزشهای افزوده شده بر اخلاصند، زیرا که اخلاص، ممتاز داشتن معبود از غیر او می باشد.

ب: چیزهای که بر دل حرامند، عبارتند از: کبر، خودنمایی، غرور، حسد، غفلت و دو روئی که بطور کلی دو گونه اند: یکی مصداق کفر و دیگری گناه. مصادیق کفر از قبیل شک، نفاق، شرک و پی آمدهایش. و گناه نیز بر دو قسم است: کبیره و صغیره.^(۵۷)

۲- عبادت بدنی مربوط به چشم: خداوند چشم را به حیث بزرگترین نعمت و قدرت خویش در وجود انسان به و دیعه گذاشته تا انسان عاقل توسط آن

موجودات اطراف و ماحول خود را مشاهده نموده و از دیدن آنها در ضمن لذت بردن از اشیاء مفیده نفع گرفته و از اشیاء مضره خود را حفاظت نماید و با استفاده از این نعمت بزرگ مایحتاج زندگی خود را پوره نموده و امرار معاش نماید لذا بر افراد عاقل لازم است تا این نیروی خدا داد را بر مسیر حق و حقیقت و در راه حراست از دین و مقدسات اسلام به کار بندند و در برابر این نعمت بزرگ شکر گذار الله تعالی باشند؛ بناءً حفاظت چشم از نظر کردن به جانب محرّمات و جیبۀ دینی هر فرد مسلمان می باشد و باید هر فرد مسلمان در برابر حفاظت چشم احساس مسؤولیت نموده و به شکر این نعمت بزرگ؛ نیک ببیند و نیک نظر کند و چیزی را ببیند که از نظر شرعی نگریستن به جانب آن برایش جایز است و از دیدن اماکن و چیزهای ناروا جداً اجتناب نماید چون نه تنها نظر کردن به جانب محرّمات بطور علنی جایز نیست؛ بلکه به شکل مرموز و پنهانی هم جایز نمی باشد و کسانی که این نعمت بزرگ را بیجا و بيمورد استعمال می کنند و به جانب اشیاء ممنوعه و محرّمات شرعی می نگرند خداوند فعل آنها را می داند و مرتکبین را مورد محاسبه و مجازات قرار می دهد چنانچه خداوند فرموده است: «يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ».^(۵۸) [خدا] نگاههای دزدانه و آنچه را که دلها پنهان می دارند می داند.

یعنی خداوند نگاههای را که بر خیانت و دزدی به چیزی که برایش حلال نمی باشد می نگرند؛ می داند و مقصد از نگاههای خائنه آن نگاههای اند، که شخص از رفیق و همنشین خود بطور پنهان و پوشیده انجام می دهد.^(۵۹)

انواع نگاه ها:

الف- نگاهی واجب: از جمله نظر به مصحف و کتب علمی بهنگام وجوب فهمیدن مطلبی از آن.

ب- نگاه حرام: نظر کردن به نامحرم از روی شهوت مطلق یا غیر آن مگر این که ضرورتی آن را اقتضاء کند.

ج- نگاه مستحب: عبارت است از نگاه در کتابهای علمی و دینی که باعث افزونی ایمان و دانش آدمی است.

د- نگاه مکروه: هرنگاهی که فاقد مصلحتی باشد.

ه- نگاه مباح: نظری است که سود و زیانی در حال یا آینده نداشته باشد.^(۶۰)

۳- عبادت گوش

الف: برگوش لازم است که دستورات و سفارشات خداوند و پیغمبر را از قبیل حقایق اسلام و ایمان و تکالیف مربوطه را با دقت و عنایت بشنود. گوش فرا دادن به قرائت نماز جماعت، هنگامی که امام آن را بلند می خواند و بنا بر نظر صحیح استماع خطبه در نماز جمعه نیز واجب است.

ب: چیزهایی که بر گوش حرامند، عبارتند از استماع کفر و بدعت؛ مگر در صورتی که شنیدن آن مصلحت بارزی همچون رد کردن آن یا شهادت دادن در باره گوینده اش و یا تقویت نیروی ایمان از طریق شناخت نقاط مقابل آن مانند: کفر، بدعت و نظایر آنها، داشته باشد.

ج: شنیدنی که مستحب است؛ شنیدن مطالب علمی و گوش دادن به قرآن و ذکر خدا و چیزهایی که خدا می پسندد هرچند که واجب نمی باشند.

د: موارد مکروه؛ بر عکس مستحب و آن عبارت است از گوش سپردن به آنچه که خدا نمی پسندد ولی عقوبتی هم ندارد.^(۶۱)

۴- عبادت بدنی مربوط به باقی اعضای بدن : عبادات بدنی آن عباداتی اند که توسط اعضای بدن و یا ترک اشیاء ممنوعه صورت می گیرند مانند: نماز، روزه و خدمت به خلق الله چون خداوند همه اعضای بدن ما را مطابق حکمت ازلی خود جهت انجام وظایف مختلف به شکل خاص و صفات ویژه آفریده است چنانچه دست برای گرفتن، پا برای رفتن، چشم برای دیدن، گوش برای شنیدن و بینی برای بوئیدن آفریده شدند و هر یک از اعضای بدن ما مطابق به فرمان پروردگار وظایف مربوطه خویش را به وجه احسن و طریقه پسندیده انجام می دهند لذا شکر این نعمات بزرگ بر ما واجب می باشد و

به همین ملحوظ بر هر یک اعضای بدن مان صدقه می باشد پس بر ما لازم است تا همه اعضای بدن مان را به فکر و ذکر پروردگار مصروف نماییم تا باشد که در جمله شاکرین و سپاس گذاران محسوب و محشور گردیم چنانچه پیغمبر فرمودند: «يُصْبِحُ عَلَى كُلِّ سُلَامَى مِنْ أَحَدِكُمْ فِي كُلِّ يَوْمٍ صَدَقَةٌ، فَلَهُ بِكُلِّ صَلَاةٍ صَدَقَةٌ، وَصِيَامٍ صَدَقَةٌ، وَحَجٍّ صَدَقَةٌ، وَتَسْبِيحٍ صَدَقَةٌ، وَتَكْبِيرٍ صَدَقَةٌ، وَتَحْمِيدٍ صَدَقَةٌ»، فَعَدَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ هَذِهِ الْأَعْمَالِ الصَّالِحَةِ، ثُمَّ قَالَ: «يُجْزَى أَحَدَكُمْ مِنْ ذَلِكَ رَكْعَتَا الضُّحَى».^(۶۲)

هر روز بر هر یکی از بندها و مفصل های شما صدقه لازم می گردد البته برای شخص از هر؛ نماز، روزه، حج، تسبیح، تکبیر و تحمید اش، صدقه است سپس رسول الله از این قبیل اعمال صالحه را بر شمرده و فرمودند: از عوض همه این اعمال دو رکعت نماز چاشتگاه کفایت می کند.

ج- عبادات جامع و ترکیبی: عبادات ترکیبی آن عباداتی اند که مرکب از مال و جان می باشند یعنی شخص مسلمان باید بخاطر انجام دادن عبادت متذکره در کنار اینکه مال خود را به مصرف می رساند؛ جان خود را هم وقف راه الله تعالی نماید تا هر دو رکن عبادتش تکمیل گردیده و مورد قبول الله تعالی واقع گردد البته عبادت ترکیبی هم انواع مختلفی دارد که عبارتند از حج و جهاد.

۱- حج: تعریف حج: حج در لغت: به معنای قصد می باشد.

در اصطلاح: عبارت است از زیارت مکان مخصوص، در زمان مخصوص با افعال مخصوص.^(۶۳)

در شریعت: عبارت است از زیارت بیت الله الحرام بر وجه تعظیم؛ جهت اداء رکنی از ارکان دین که ممکن نیست رسیدن به آن مگر به قصد، عزیمت و قطع مسافتات دور و بعید.^(۶۴)

ثبوت فرضیت حج به کتاب الله و سنت رسول الله.

کتاب الله: خداوند فرموده است: «وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا».^(۶۵)
و برای خدا حج آن خانه بر عهده مردم است [البته بر] کسی که بتواند به سوی آن راه یابد.
مؤکدترین کلمه الزام در آیه فوق لفظ عَلَي است. [که به معنای الزام می باشد].

سنت رسول الله: ابوهیره^۱ روایت نموده اینکه پیغمبر خطبه را ایراد نموده و فرمودند: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّ اللَّهَ فَرَضَ عَلَيْكُمُ الْحَجَّ»، فَقَامَ رَجُلٌ فَقَالَ: أَوْفِي كُلِّ عَامٍ؟ حَتَّى قَالَ ذَلِكَ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ، وَرَسُولُ اللَّهِ يَعْزُضُ عَنْهُ، ثُمَّ قَالَ: «لَوْ قُلْتُ: نَعَمْ، لَوَجِبَتْ، وَلَوْ وَجِبَتْ لَمَا قُمْتُمْ بِهِ».^(۶۶) ای مردم به یقین که خداوند بر شما حج را فرض گردانیده؛ بعداً شخصی برخواست وگفت: آیا در هر سال. و سه مرتبه سخن خود را تکرار کرد و رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از او رو گشتانیدن و بعد فرمودند: اگر بلی می گفتم بر شما [در هر سال] فرض می شد و شما آن را انجام داده نمی توانستید.

سزای تارکین حج: پیغمبر صلی الله علیه وسلم فرمودند: «مَنْ لَمْ يَحْبِسْهُ مَرَضٌ أَوْ حَاجَةٌ ظَاهِرَةٌ أَوْ سُلْطَانٌ جَائِرٌ وَلَمْ يَحِجَّ فَلَيْمَتْ إِنْ شَاءَ يَهُودِيًّا أَوْ نَصْرَانِيًّا».^(۶۷)

کسی را که مریضی یا حاجت آشکار یا پادشاه ظالم مانع از حج نشود [در حالیکه واجد شرایط باشد] و حج نکند پس اگر می خواهد یهودی بمیرد و گر می خواهد نصرانی.

حضرت عمر^۲ مطابق حدیث فوق فرموده است: (من مات ولم يحج وهو يجد سعة فليمت إن شاء يهوديا، وإن شاء نصرانيا، ولقد هممت أن أبعث رجلا إلى الأمصار فينظرون من كان له سعة ولم يحج أن يضربوا عليه الجزية، والله ما هم بمسلمين، والله ما هم بمسلمين).^(۶۸)

کسیکه بمیرد در حالیکه توانمند بوده و حج نکرده باشد، پس اگر می خواهد یهودی بمیرد و گر می خواهد نصرانی و به یقین که من قصد کردم تا هیئتی را به شهرها بفرستم و ایشان کسانی را جستجو کنند که توان حج کردن را دارند و حج نکردند [هرگاه چنین کسانی را دریافتند] بر ایشان جزیه وضع کنند و قسم است که: ایشان مسلمان نیستند، ایشان مسلمان نیستند. از اسود بن یزید روایت شده که وی به غلام خود که نامش مقلاص بود، گفت: اگر تو در حالی بمیری که حج نکرده باشی من بر تو نماز [جنازه] نمی خوانم. سعید بن جبیر گفته است: اگر همسایه من در حالی بمیرد که توانمند باشد و حج نکرده باشد، من بر او نماز [جنازه] نمی گذارم.

محمد بن حسین گفته است: هرگاه شخص توان حج کردن را داشته باشد؛ حج بر او فرض می گردد و اگر بعد از وجوب آن تخلف نماید در حقیقت گناه بزرگی را مرتکب شده است؛ چون غفلت و سستی در فرضی از فرائضی که اسلام بر آن بنا شده است از اخلاق مسلمانها نمی باشد.^(۶۹)

خلاصه احکام حج: شروط حج وقت و استطاعت (توانمندی) است، ارکان حج احرام، وقوف به عرفات و طواف زیارت است. وقت حج دو نوع است: وقت طولانی از ماه شوال تا دهم ذی الحجه و وقت کوتاه آن بعد از زوال روز عرفه تا طلوع فجر از روز عید. حکم حج سقوط واجب از ذمه شخص در دنیا و حصول ثواب برای آن در آخرت است. و حکمت حج میراندن نفس است به توسط دوری از وطن، دوستان، برادران و منع دور کردن ناپاکیها از بدن و در این امانت داری اختیاری حصول حیات پاکیزه ابدی دایمی است.^(۷۰)

۲- جهاد: جهاد فرضی از فرائض الله تعالی و قلّه بلند اسلام است چنانچه پیغمبر فرمودند: «ذُرُوءُ سَنَامِ الْإِسْلَامِ: الْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَنَالُهُ إِلَّا أَفْضَلُهُمْ». (۷۱)

بلندترین نقطه کوهان اسلام جهاد در راه الله تعالی است و نمی رسد به آن مگر بهترین مردمان.

البته همانطوریکه قبلاً اشاره شد جهاد از جمله عبادات مالی و یا بدنی می‌محض نبوده؛ بلکه عبادتی است ترکیبی که متشکل از مال و جان می‌باشد یعنی فرد مسلمان باید بخاطر اعلایکلمة الله و انجام دادن این وجیبه بزرگ دینی همه امکانات خود را در این راه به مصرف رساند تا رضایت الله تعالی را کسب نماید و جهت رسیدن به این هدف در کنار اینکه مال خود را به اخلاص کامل به مصرف می‌رساند؛ همچنان جان خود را هم باید وقف راه الله تعالی نماید و بر این عقیده و باور باشد، که چنانچه جهاد بلندترین نقطه کوهان اسلام است و مجاهدین دارای عالیتترین مقام در دنیا می‌باشند همچنان منازل آنها در آخرت اعلی‌ترین منازل است پس باید هر فرد مسلمان با قلب و سرانگشت؛ شمشیر و سر نیزه جهاد نماید.

نتیجه

از توضیحات فوق به این نتیجه می‌رسیم که: هدف اصلی از خلقت و آفرینش انسان بحیث خلیفه خدا در روی زمین فقط عبادت و پرستش الله تعالی بوده است نه چیز دیگری و عبادت زمانی ارزش و اهمیت قبولیت را پیدا می‌کند که دارای دو اصل باشد: نخست اینکه محضاً لله و فی الله یعنی: خالی از ریا، سمعه، خودنمایی و بدعات باشد.

ثانیاً مطابق شریعت اسلام و بدون افراط و تفریط صورت پذیرد چون بدون این دو (صواب و اخلاص) هیچ عمل و عبادتی در نزد الله تعالی قابل قبول نمی‌باشد.

بناءً باید هر فرد مؤمن سعی نماید تا عبادات خویش را طور شاید و باید؛ به نیت تقرب و نزدیکی به الله تعالی توسط گفتار و کرداری که در نزد شارع مبعوض و منهی عنه نباشد، بانهایت خضوع، تضرع، اخلاص، عاجزی و فروتنی به نحوی که قابلیت پذیرش را در نزد الله تعالی پیدا کند انجام دهد.

پیشنهادها

- ۱- به وزارت محترم امر به معروف و نهی از منکر پیشنهاد می دارم که جهت رهنمایی مردم به شریعت اسلامی و پابندی به عبادت الله تعالی؛ به زیر دستان خود هدایت فرمایند که از شدت و غلظت در برابر مردم اجتناب نموده و روش نرم و عادلانه را مطابق دستور و سیرت رسول الله در پیش گیرند.
- ۲- به وزارت محترم حج و اوقاف پیشنهاد می دارم که به علماء، خطباء و واعظان هدایت فرمایند تا جهت هرچه بیشتر مؤثریت و عظمت و تبلیغ شان مردم را به انجام دادن عبادات و پاداش نیک آنها تشویق و ترغیب نموده و از نفرت و انزجار بپرهیزند.
- ۳- به وزارت محترم معارف پیشنهاد می دارم که به عموم مدیران، معلمان و استادان مکاتب و مدارس هدایت فرمایند که خود، شاگردان و زیر دستان خود را به انجام دادند عبادت به ویژه به نمازهای پنجگانه پابند سازند.
- ۴- به عموم باشندگان کشور پیشنهاد می نمایم که جهت کسب رضای الله تعالی و به انجام دادن عبادات و ادای نمازهای پنجگانه توجه جدی نموده و از سستی و فتور بپرهیزند.

مآخذ

- ۱- [الذاریت: ۵۶].
- ۲- البعلی محمد بن أبی الفتح. المطلاع علی ألفاظ المقنع، ج ۱، الناشر: مكتبة السوادی للتوزیع، الطبعة: الأولى ۱۴۲۳هـ، ص ۱۱۸.
- ۳- المصطفوی السید محمدکاظم. مائة قاعدة فقهية، ج ۱، (...) الطبعة الأولى، ۱۴۱۲هـ، ص ۷۰.
- ۴- البدر عبد المحسن بن حمد بن عبد المحسن بن عبد الله بن حمد العباد. أثر العبادات في حياة المسلم ج ۱، الناشر: دار المغني، الطبعة: الأولى، ۱۴۲۳هـ، ص ۴.

- ۵- قرضاوی دکتر یوسف. عبادت در اسلام، مترجم محمد ستاری خرقانی، نشر احسان، تهران ایران، ۱۳۷۸هـ، ص ۵۶.
- ۶- عبادت در اسلام، ص ۸۱.
- ۷- [فاتحه: ۵].
- ۸- [البقره: ۲۱].
- ۹- [الانعام: ۱۰۲].
- ۱۰- [الأنبياء: ۲۵].
- ۱۱- [النحل: ۳۶].
- ۱۲- [الأعراف: ۶۵].
- ۱۳- [البقره: ۱۳۳].
- ۱۴- [الذاریت: ۵۶].
- ۱۵- عبادت در اسلام، ص ۱۷-۱۸.
- ۱۶- [الذاریت: ۵۶].
- ۱۷- [الذاریت: ۵۷-۵۸].
- ۱۸- [البقرة: ۲۱].
- ۱۹- عبادت در اسلام، ص ۲۹.
- ۲۰- أبو الحسن مسلم بن الحجاج. (المتوفى: ۲۶۱ هـ) صحيح مسلم ج ۴، الناشر: دار إحياء التراث العربي - بيروت (...) ص ۱۹۹۴.
- ۲۱- السعدی عبد الرحمن بن ناصر. (المتوفى: ۱۳۷۶ هـ) تيسير الكريم الرحمن في تفسير كلام المنان، ج ۱، الناشر: مؤسسة الرسالة، الطبعة: الأولى ۱۴۲۰ هـ، ص ۳۱۸.
- ۲۲- ابن كثير أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي. (المتوفى: ۷۷۴ هـ) تفسير القرآن العظيم، ج ۷، الناشر: دار طيبة للنشر والتوزيع، الطبعة: الثانية، ۱۴۲۰ هـ، ص ۴۲۵.

- ٢٣- السمعاني أبو المظفر منصور بن محمد. (المتوفى: ٤٨٩هـ) تفسير القرآن، ج٥، الناشر: دار الوطن، الرياض- السعودية، الطبعة: الأولى، ١٤١٨هـ، ص٢٦٤.
- ٢٤- [الذاريات: ٥٧-٥٨].
- ٢٥- الشاذلي أحمد أبو العباس بن محمد. البحر المديد، ج٧، دار النشر: دار الكتب العلمية - بيروت، الطبعة الثانية، ١٤٢٣هـ، ص٣١٤.
- ٢٦- ابن قيم محمد بن أبي بكر بن أيوب الجوزية. (المتوفى: ٧٥١هـ) مفتاح دار السعادة ومنشور ولاية العلم والإرادة، ج٢، الناشر: دارالكتب العلمية - بيروت، ص٨٩.
- ٢٧- مفتاح دار السعادة ومنشور ولاية العلم والإرادة، ج١، ص٥.
- ٢٨- [الاحلاص: ١-٢].
- ٢٩- القرني عبد الله بن محمد. ضوابط التكفير عند أهل السنة والجماعة، ج١، المصدر: موقع مكتبة صيد الفوائد، الطبعة الثانية، ص٣٥.
- ٣٠- ابن كثير أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير. ج٨، (المتوفى: ٧٧٤هـ) تفسير القرآن العظيم- لابن كثير، الناشر: دار الكتب العلمية- بيروت، الطبعة: الأولى- ١٤١٩هـ، ص٤٩٧.
- ٣١- الخطابي أبو سليمان حمد بن محمد بن إبراهيم البستي (المتوفى: ٣٨٨هـ) شأن الدعاء، ج١، الناشر: دار الثقافة العربية، الطبعة: الثالثة، ١٤١٢هـ، ص٨٥.
- ٣٢- ابن تيمية تقي الدين ابو العباس أحمد بن عبد الحلیم الحراني الحنبلي الدمشقي. مجموع فتاوى ابن تيمية (التفسير) ج٥، الناشر: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، المدينة المنورة. الطبعة- ١٤١٦هـ، ص٢٢٥.
- ٣٣- مجموع فتاوى ابن تيمية (التفسير) ج٥، ص٢٢٥.

- ٣٤- النسائي أحمد بن شعيب بن علي الخراساني. (المتوفى: ٣٠٣هـ) السنن الكبرى، ج ١٠، الناشر: مؤسسة الرسالة - بيروت، الطبعة: الأولى، ١٤٢١ هـ، ص ٣٣٨.
- ٣٥- الماتريد أبو منصور محمد بن محمد بن محمود. (المتوفى: ٣٣٣هـ)، تفسير الماتريدي (تأويلات أهل السنة) ج ٥، الناشر: دار الكتب العلمية - بيروت، لبنان، الطبعة: الأولى، ١٤٢٦ هـ، ص ٩٥.
- ٣٦- [الليل: ١٠-٥].
- ٣٧- تفسير الماتريدي (تأويلات أهل السنة) ج ٥، ص ٩٥.
- ٣٨- [الحج: ٦٢].
- ٣٩- [الذاريات: ٥٦].
- ٤٠- الشيخ محمد صالح المنجد، كشف كذب اللئيم حول الإسلام العظيم، ج ١، ص ٩.
- ٤١- [الملك: ٢].
- ٤٢- شيخ عطار رحمه الله. پنج گنج، نوراني كتب خانه قصه خاني پشاور، (٠٠٠) ص ٧٤.
- ٤٣- [آل عمران: ٦٤].
- ٤٤- عبادت در اسلام، ص ٤١.
- ٤٥- [الحجر: ٩٩].
- ٤٦- عبادت در اسلام، ص ٤١.
- ٤٧- السعدي عبد الرحمن بن ناصر بن عبد الله. (المتوفى: ١٣٧٦هـ) تيسير الكريم الرحمن في تفسير كلام المنان، ج ١، الناشر: مؤسسة الرسالة، الطبعة: الأولى ١٤٢٠ هـ، ص ٣٧٧.
- ٤٨- [الملك: ٢].

- ٤٩- ابن كثير أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي. (المتوفى: ٧٧٤هـ) تفسير القرآن العظيم، ج٤، الناشر: دار طيبة للنشر والتوزيع، الطبعة: الثانية ١٤٢٠هـ، ص٣٠٨.
- ٥٠- ابن منظور محمد بن مكرم بن منظور الأفرقي المصري. لسان العرب، ج١٤، الناشر: دار صادر - بيروت، الطبعة الأولى، (٠٠٠) ص٣٥٨.
- ٥١- الأزهري محمد أبو منصور بن أحمد الهروي. (المتوفى: ٣٧٠هـ) الزاهر في غريب ألفاظ الشافعي، ج١، الناشر: دار الطلائع، ص١١١.
- ٥٢- النسفي أبو حفص عمر بن محمد بن أحمد. (المتوفى: ٥٣٧هـ) طلبه الطلبة، ج١، الناشر: المطبعة العامرة، مكتبة المثنى ببغداد، بدون طبعة، تاريخ النشر: ١٣١١هـ، ص١٦.
- ٥٣- القونوي قاسم بن عبد الله بن أمير علي. أنيس الفقهاء في تعريفات الألفاظ المتداولة بين الفقهاء، ج١، الناشر: دار الوفاء - جده، الطبعة الأولى، ١٤٠٦، ص١٣٠.
- ٥٤- التوبه، : ١٠٣.
- ٥٥- دارقطني أبو الحسن علي بن عمر بن أحمد. (المتوفى: ٣٨٥هـ) سنن الدارقطني، الناشر: مؤسسة الرسالة، بيروت - لبنان، الطبعة: الأولى، ١٤٢٤ هـ، ج٣، ص٧٩.
- ٥٦- عبادت در اسلام، ص٨٨.
- ٥٧- عبادت در اسلام، ص٨٥-٨٦.
- ٥٨- [غافر: ١٩].
- ٥٩- الكواري كاملة بنت محمد بن جاسم بن علي آل جهام الكواري. تفسير غريب القرآن، (٠٠٠) الناشر: دار بن حزم، الطبعة: الأولى، ٢٠٠٨، ص٤٦٩.
- ٦٠- عبادت در اسلام، ص٨٩.
- ٦١- عبادت در اسلام، ص٨٩.

- ٦٢- سَجِسْتَانِي أَبُو دَاوُدِ سَلِيمَانَ بْنِ الْأَشْعَثِ. (المتوفى: ٢٧٥هـ) سنن أبي داود، ج٢، الناشر: المكتبة العصرية، صيدا - بيروت، ص٢٧.
- ٦٣- زَيْلَعِي عَثْمَانُ بْنُ عَلِيٍّ الْحَنْفِيُّ. (المتوفى: ٧٤٣هـ) تبیین الحقائق شرح كنز الدقائق، ج٢، الناشر: المطبعة الكبرى الأميرية - بولاق، القاهرة، الطبعة: الأولى، ١٣١٣هـ، ص٢.
- ٦٤- سِرْحَسِي مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ شَمْسِ الْأَثَمَةِ السَّرْحَسِيِّ. (المتوفى: ٤٨٣هـ) المبسوط، ج٤، الناشر: دار المعرفة - بيروت، الطبعة: بدون طبعة، تاريخ النشر: ١٤١٤هـ، ص٢.
- ٦٥- [آل عمران: ٩٧].
- ٦٦- الدارمي محمد أبو حاتم بن حبان التميمي الدارمي البُستي. (المتوفى: ٣٥٤هـ) صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان، ج٩، الناشر: مؤسسة الرسالة - بيروت، الطبعة: الثانية، ١٤١٤هـ، ص١٩.
- ٦٧- البيهقي أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي. السنن الكبرى، ج٢، الناشر: مجلس دائرة المعارف النظامية الكائنة في الهند ببلدة حيدر آباد، الطبعة: الأولى - ١٣٤٤هـ، ص٢٦١.
- ٦٨- الْأَجْرِيُّ أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْأَجْرِيُّ الْبَغْدَادِيُّ. (٣٦٠هـ). كتاب الأربعين حديثاً، ج١، مكتبة أضواء السلف - الرياض، سنة ١٤٢٠هـ، ص٣٥.
- ٦٩- كتاب الأربعين حديثاً، ج١، ص٣٥.
- ٧٠- تبیین الحقائق شرح كنز الدقائق، ج٢، ص٢.
- ٧١- الطبراني سليمان بن أحمد بن أيوب. (المتوفى: ٣٦٠هـ) المعجم الكبير، ج٨، دار النشر: مكتبة ابن تيمية - القاهرة، الطبعة: الثانية، ص٢٢٣.

...

پوهنیار عبدالرؤف فرزام

اسباب ووسایل تربیت درقرآن کریم

ملخص البحث: التعليم من أهم أركان حياة الانسان، ومعرفة وسائله أهمية خاصة. التعليم يعنى إحداث تغييردائم فى البشر. لذلك استخدم القرآن الكريم أدوات رائعة لتحسين التعليم. إن أهم طريقة- لمعرفة اسباب ووسائل التربية البشرية التى أرسلها خالقه هو القرآن الكريم فالقرآن الكريم له مكانة خاصة بمضمون أصالة التعليمات الدينية. أنجح وسيلة للتعليم هى أن تنمو بمثال عملى ونموذج حى. فى النفس البشرية، هناك بعض الدوافع الطبيعية التى تحتاج دائما الى الإرشاد والدعوة، ولا يمكن فعل ذلك إلا من خلال الوعظ والنصيحة.

بما أن القرآن يعرف رغبة الناس الفطرية فى القصص والتأثير الساحر للقصص على القلوب، فإنه يستخدمها كوسيلة لتدريب النفوس وتماسكها. بدأ القرآن يقضى على العادات السيئة التى نشأت فى البيئة العربية منذ زمن الجاهل وحكمها.

خلاصه: تعليم و تربيت از مهم ترين اركان زندگى بشرى است و شناخت اسباب و وسایل آن از اهمیت خاصی برخوردار است. تربيت عبارت از ایجاد تغییر ماندگار و اثر دایمی در انسان می باشد. لذا قرآن کریم جهت هر چه بهتر شدن تربيت، ابزار و وسایل بزرگی را مورد استفاده قرار داده است. مهم ترین مسير آگاهی از اسباب و وسایل تربيت بشر، که از سوى آفريننده ی او ارسال شده است قرآن کریم میباشد قرآن کریم با محتوای اصیل ترین دستورات دینی دارای جایگاه خاص است.

پیروزمندانۀ ترین وسیله ی تربیت، پروردن با یک نمونه ی عملی و الگوی زنده است. در نفس انسان پاره ای انگیزه های فطری هست که همیشه احتیاج به ارشاد و دعوت دارند، و این کار جز با موعظه و پند و اندرز میسر نمیشود. از آنجا که قرآن تمایل فطری افراد را به داستان و تأثیر افسونگر داستان را در دلها میداند، آن را به عنوان وسیله ای برای تربیت و قوام جانها بکار میگیرد. قرآن به از بین بردن عاداتهای بدی پرداخت که از زمان جاهلیت در محیط عربی ایجاد شده بود و بر آنجا حکومت میکرد.

مقدمه

الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی خیر خلقه محمد وعلی آله واصحابه اجمعین ومن دعی بدعوته الی یوم الدین وبعد.

در حوزه تعلیم و تربیت، اتخاذ روش صحیح و نتیجه بخش، امری مهم و ضروری است. چرا که لغزش و اشتباه درانتخاب روش و بکارگیری آن، می تواند به گمراهی و نابودی متربی منتهی شود. بنابراین باید درپی شناخت و بکارگیری بهترین و کارآمدترین روشهای وسایل تربیتی باشیم و چه بهتر که دراین خصوص به سراغ قرآن رفته، و این مهم را در پرتو آیات نورانی آن جستجو کنیم. چگونه میتوانیم از این واقعیت روشن غافل باشیم و ندانیم که قرآن کریم نیز دارای وسایل و روشهای برای تربیت انسانها دارد و این اسباب، ووسایل را به خوبی قرآن مجید به علاقه مندان خویش نشان داده است. روش تربیتی قرآن در میان تمام روشهای تربیتی دنیا، یگانه و بینظیر است. یگانگی به این دلیل که تمام نکته ها اصول و فروع زندگی بشر را فراگرفته و نسبت به هر حرکت و جنبش و فکر و ادراکی که از اندرون سرچشمه میگیرد توجه میکند؛ و همچنین به دلیل تأثیر بی بدیل که بر نفس آدمی میگذارد و پیامد آن چنان شد که ایجاد همان اُمَّتِ بی مثل در تاریخ بشری است.

مبرمیت: درقرآن راهنمائیهای تربیتی فراوانی است که برنفس اثرمیگذارد و اگر انسان درباره ی آن بیندیشد و متأثر شود، دارای رفتار و طرزتفکر و احساس

معینی خواهد شد که به تقوا و شایستگی قرین است. الله متعال که این روش والامرتبه ای معجزه آسا را وضع کرد، می دانست که باید بشری آن را بکاربندد. وهمان بشر باید باراین روش را بردوش گرفته به حقیقت واقعی تبدیل کند تا مردم آن را نیک شناخته به حقانیت آن اعتراف و سپس از آن پیروی کنند.

هدف: باید دانست که قرآن برای تربیت مردم نازل شده است و هدف از آمدن پیغمبران، بویژه پیغمبر گرامی اسلام (صلی الله علیه وسلم) پاک ساختن و شستشوی اندیشه ی مردم از آلوده گیها و ناپاکیها بوده است. پس باید به اسباب، وسایل و راهکاری بنگریم که الله متعال در قرآن کریم برای تربیت سالم تعیین و تاکید کرده است که همانا درین صفحات جهت رسیدن بدین منظور توضیح داده میشود. قرآن وسیله های چندی برای پرورش بکار میبرد، از جمله الگو و نمونه-ی عملی، پند و اندرز؛ کیفروپاداش؛ داستان و امثال؛ عادت دادن به چیزی، هررنگی از این رنگهارا از منفذی وارد جان انسان میکند و انسان راهنگامی به حال خود وامیگذارد که در تمام منافذ جان او رسوخ و ازوسایل تربیت پُر کرده باشد.

روش تحقیق: جهت استفاده هرچه بهترخواستیم این موضوع را در قالب مقاله تحقیقی به رشته تحریر بیاورم و تحقیق این مقاله به روش اسنادی و تحلیلی و کتاب خانه-ی، و از تفاسیر و کتب که پیرامون موضوع شرح بسط داده شده بگنجانم که در نخست معنی و مفهوم تربیت را به بحث گرفته سپس اقوال مفسرین را در رابطه به موضوع توضیح می نمایم.

مفهوم تربیت

اگر به لغت نامه های زبان عربی مراجعه کنیم، برای کلمه (تربیه) سه ریشه لغوی مییابیم:

ریشه اول: (ربا، یربو) است که به معنی زیاد شد و نمود کرد می باشد چنانچه در آیه کریمه سورة الروم آمده است: (وَمَا آتَيْتُم مِّن رَّبًّا لِّيَرْبُو فِي أَمْوَالِ النَّاسِ

فَلَا يَرْبُوعِنْدَ اللَّهِ وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ^(۱)
آنچه بعنوان ربا می‌پردازید تا در اموال مردم فزونی یابد، نزد خدا فزونی نخواهد یافت؛ و آنچه را بعنوان زکات می‌پردازید و تنها رضای خدا را می‌طلبید (مایه برکت است؛ و) کسانی که چنین می‌کنند دارای پاداش مضاعفند.

ریشه دوم: رَبِّي يَرْبِي به معنی رشد کرد به جوانی رسید.
ریشه سوم: رَبٌّ، یرب به معنی اصلاح کرد، سرپرستی آنرا به عهده گرفت رهنمایی کرد و تحت رعایت قرارداد، را افاده می‌کند.^(۲)

یکتعداد علما ازین ریشه های لغوی تعریفهای برای تربیت ارئه نموده اند. چنانچه امام بیضاوی در تفسیرش {انوارالتنزیل و اسرارالتاویل} میگوید: (الرب في الأصل بمعنى التربية، وهي تبليغ الشيء إلى كماله شيئاً فشيئاً، ثم وصف به تعالى للمبالغة)^(۳) (الرب) در اصل به معنی تربیت است که مفهوم (رساندن چیزی را به کمال آن به صورت تدریجی و قدم به قدم) را افاده میکند. ازین لحاظ الله متعال را جهت مبالغه (رب) می‌گویند.

(الرب) در اصل همان تربیت است به معنای بلند بردن و رشد دادن چیزی از حالتی به حالت دیگر تا آنکه به حد تمام برسد.^(۴)

تعدادی از علما (تربیت) چنین تعریف نموده اند که: تربیت عبارت از ایجاد تغیر در سلوک می‌باشد.

و یا تربیت عبارت از ایجاد تغیر ماندگار و اثر دایمی در انسان می‌باشد.
خداوند جل جلاله محمد صلی الله علیه وسلم را برای همه ی مردم به عنوان پیغمبر فرستاد. آن خدای لطیف دقیق و آگاه، از آفریده ی خود بهتر آگاهی دارد. آن حضرت را چنان سرمشق جاویدانی برای بشر کرد که تا همیشه از نور وجود او جان خود را درخشان کنند و بر اساس روش هدایت او تربیت شوند.

تربیت به وسیله ی الگو(نمونه):

اول : پیروزمندانۀ ترین وسیله ی تربیت، پروردن با یک نمونه ی عملی و الگوی زنده است. نوشتن کتابی در موضوع پرورش و تربیت آسان است و ترسیم نقشه ای نیز اگرچه کامل و همه جانبه و گسترده باشد، آسانتر. اما این روش و نقشه تا هنگامی که به یک حقیقت واقعی بر روی زمین تبدیل نشده، و عملاً اصول و اهداف آن روش را روشن نکرده است، نوشته های مرکبی بر کاغذ و نقشه ای معلق در فضا است. تمام راهنمایی های قرآن و تمام گفتار و کارهای رسول خدا صلی الله علیه وسلم گواه روشن پرورش و تربیت است. از این رو رسول خدا صلی الله علیه وسلم نمونه و الگوی زنده-ی تربیت قرآنی بوده و با خوی و خلق ذاتی خویش، روشن کننده ی روشهای تربیتی قرآنی است. خدای منزه ی که پیغمبر و الاشان با این روش و الامر تبیه ای معجزه آسا فرستاد، جهت رسیدن به اهداف والای کمال انسانیت لذا بهترین سرالگو وجودگهر بار رحمة اللعالمین است تا مردم آن را نیک شناخته به حقانیت آن اعتراف و سپس از آن پیروی کنند.

به این دلیل محمد صلی الله علیه وسلم را برانگیخت تا سرمشقی برای جهانیان باشد چنانچه میفرماید: [لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا] ^(۵) (یقیناً برای شما در [روش و رفتار] پیامبر خدا الگوی نیکویی است برای کسی که همواره به خدا و روز قیامت امید دارد و خدا را بسیار یاد میکند).

صورت کاملی از روش تربیت قرآنی را در وجود آن حضرت گذاشت که در تمام جریان تاریخ نمونه ای جاویدان و زنده است.

از عایشه، رضی الله عنها، در مورد خُلق و خوی رسول خدا صلی الله علیه وسلم پرسیده شد، گفت: (كَانَ خُلُقُهُ الْقُرْآنَ) ^(۶) (خُلق او قرآن بود!)

پاسخی دقیق، شگفت، مختصر و کامل. خُلق او قرآن بود! زبانی زنده و گویا برای روح و حقایق و راهنمایی های قرآن. از این رومانند خود قرآن وجود بزرگی

بود. قدرتی از آفرینش خدا که تمام نوامیس و اسرار خلقت در آن متکامل و همه ی نیروها در وجود اوگرد آمده بود. شگفت ترین موجودی که جهان آفرینش به خود دیده است. بزرگیهای غیرقابل ارزیابی در وجود او جمع بود. شخصیتهای بسیاری در این شخص واحد گنجانده شده بود. خلاصه درهرجنبه ای ازجنبه های زندگی دارای قدرت حیاتی سرشاروفیاضی بود. محمد صلی الله علیه وسلم الگویی مردم درزندگی عملی بر روی زمین بود، با اینکه بشری ازآنان بود، تمام این صفتها و استعدادها دروجود اونمایان بود ازاین رو رسول خدا در طول تاریخ بزرگترین الگویی بشریت بود. و پیش ازینکه باگفتار خود مربی وراهنمای خلق باشد، با رفتار شخصی خود بهترین تربیت کننده و رهبربود. و این کارها را بر پایه ی تعلیمات عالیه ی قرآن وهم از نظر احادیث خود میکرد. نخست ازخویش نمونه ی عملی دستورهای قرآن رانشان میداد، پس ازآن مردم را بدان دستورها فرامیخواند.

به وسیله ی او خداوند جل جلاله چنان امتی را ساخت که در مورد آنها فرمود: {كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ} ^(۷) (شما بهترین امتی هستید که از میان خلقها برای مردم پدید آمده اید تا برای صلاح بشر، مردم را به نیکوکاری وادارکنید واز بدکاری بازدارید وایمان به خدا آورید). ^(۸)

تاآسمانها وزمین هستند این سرمشق نیزباقی وبرقراراست.زیراشخصیت رسول خداصلی الله علیه وسلم نمونه ای برای یک دوره ویا یک نسل، یک ملت، یک مذهب ویا مکان معینی نیست. یک نمونه والای جهانی و همیشگی برای همه ی مردم و همه ی نسلها است:چنانکه الله جل جلاله میفرماید: {وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ} ^(۹) (ما تو را نفرستادیم جز رحمت برای جهانیان). {وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا} ^(۱۰) (ما تو را نفرستادیم جز اینکه برای همه ی مردم جهان بشارت دهنده و ترساننده باشی).

مردم باید در جامعه ی خود الگویی داشته باشند تا برای بردوش کشیدن بارتربیت واقعی سودمند برای نسلها، به رنگ و شکل اسلام و آداب و رسوم پاکیزه ی آن درآیند. جامعه ناچار است در رأس خود رهبر ویا فرماندهی ویا زمامداری داشته باشد که این مبادی رفیع اسلامی در وجود او محقق شده باشد تا مردم و پیروان نیز خود را با آن هماهنگ کنند.^(۱۱)

برای همه ی اینها شخصیت رسول اکرم صلی الله علیه وسلم بهترین سرمشق است، زیرا تمامی مبادی، ارزشها و تعالیم درخشان در وجود او متمثل شده بود. ازین رودیده میشود قرآن بهترین اسباب پرورش و تربیت را نمونه والگو معرفی مینماید که بهترین آن حضرت محمد صلی الله علیه وسلم میباشد. شایسته است که سیرت رسول خدا صلی الله علیه وسلم درزندگانی همه انسانها چه درخانه، مکتب واجتماع دروجود همه ی اقشارجامعه دیده شود وازطریق دانشگاه مکتب، مدرسه، مساجد، روزنامه و رادیو، پیوسته سیره ی پیغمبرصلی الله علیه وسلم را نشرپخش نمایند وعملاً اعمال شود تا نمونه ای عملی از آموزشهای زنده و روش تربیتی در ادراک و اندیشه ها جای گزین گردد.

تربیت کردن با پند و اندرز:

دوم: پند و اندرزی که مستقیماً از راه ضمیر باطن و وجدان راه خود را به جان انسان باز میکند، آن را سخت به جنبش درآورده نهفته های او را برمی انگیزد. استعدادی درجان آدمی است که از سخن متأثر میشود. بدین لحاظ دومین سبب ازاسباب تربیت را قرآن کریم پند و اندرز قلمداد مینماید:

در نفس انسان پاره ای انگیزه های فطری هست که همیشه احتیاج به ارشاد ودعوت دارند، و این کار جز با موعظه و پند و اندرز میسر نمیشود. در این صورت انسان تنها به الگویی با صلاحیت، و یا تنها به موعظه، بسنده نکرده بلکه هر دو را با هم دریافت نماید. در حقیقت تنها سرمشق شایسته ای

که با موعظه های لطیف و ملایم همراه باشد، میتواند نادرستی ها را به راه راست برگرداند.

قرآن عظیم الشان پر از ارشاد وپند واندرز است طوری که میفرماید: **إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ** ^(۱۳) (خداوند به شما فرمان می دهد که امانتها را به صاحبانش بدهید! و هنگامی که میان مردم داوری می کنید، به عدالت داوری کنید! خداوند، اندرزهای خوبی به شما می دهد! خداوند، شنوا و بیناست).

{ هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ } ^(۱۳) (این قرآن بیان کننده ی حقایق برای مردم و هدایت و موعظه برای متقیان است). هذا، اشاره به قرآن کریم نیزمیباشد که حاوی پند و حکمت است، و اینکه قرآن به طور عموم برای مردم روشنگر است، و به طور ویژه مایه هدایت و پند و موعظه پرهیزگاران است. ^(۱۴)

تربیت کردن به وسیله مکافات و مجازات

سوم: سومین مورد از اسباب تربیت در قرآن کریم مکافات و مجازات است اگر نمونه های عملی و پند و اندرزهای خیرخواهانه سودی نبخشید، ناچار باید دست به اقدام شدیدتری زد تا کارها هر یک بر روند خود قرارگیرد، و چاره ی قاطع در این مورد به کیفر رساندن است. اما نسلی که بدون تنبیه تربیت شود، نمونه ی آن نسلی است که ببیندوبار و خودنما و بی شخصیت متکبر که در آمریکا زندگی میکند.

تنبیه برای هر کسی ضروری نیست. کسی که با الگو قرار دادن نمونه ی عملی وبا موعظه، غنی شده است، در زندگی به کیفر هیچ نیازی ندارد. اما بی تردید همه ی مردم چنین نیستند، بلکه کسانی هستند که برای یکبار و یا چند بار به شدت عمل نیازمندند.

تنبيه، نخستین و نزدیکترین وسیله ای نیست که برای تربیت افراد به ذهن مربی میرسد. ابتدا پند میدهد و با مهربانی و نرمی او را به عمل خیر میخواند، و مدت‌های مدیدی صبر میکند شاید جانهای منحرف به راه بیایند و دعوت به خیر را استجابت گویند. چنانچه خداوند متعال میفرماید: {وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ} ^(۱۵) (چه کسی خوش سخن تر است از کسی که به سوی خدا دعوت کند و کار شایسته انجام دهد و گوید: من از مسلمانانم. و نیکی و بدی یکسان نیست. به شیوه ای که آن بهتر است، پاسخ گوی. پس ناگاه [می بینی] کسی که میان تو و او دشمنی ای است، گویی دوستی خویشاوند شده است).

{ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ} ^(۱۶) (مردم را با سخنان حکمت آمیز و پند و اندرز نیکو به راه پروردگارت بخوان).

و اگر حکمت کارساز نشد باید با وی از باب، {وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ} در آید، و آن عبارت است از امر و نهی همراه با تشویق و ترهیب. پس یا منافع بی شمار چیزهایی که خداوند به آن دستور داده است و مضرات فراوان چیزهایی که از آن نهی کرده است بیان کند، و یا به ذکر تکریم و رفعت مقام کسی بپردازد که دین خدا را اقامه نموده است و به توبیخ کسی بپردازد که علیه دین خدا جبهه گرفته. و یا به ذکر ثواب دنیوی و اخروی بپردازد که خداوند برای فرمانبرداران آماده نموده است و به عذاب دنیوی و اخروی که برای گناهکاران در نظر گرفته است بپردازد. قرآن پرست از اشاره های دقیق لطیف و ندای رسا و مؤثری که وجدان و ضمیر باطن را به حرکت درآورده به انواع وسایل برآن تأثیر میکند. ^(۱۷)

اما واقعیت این است که هیچیک از این وسایل در برخی از مردم تأثیر ندارد. حتی گاهی موعظه و ارشاد، برخی را گمراهتر و از راه منحرفتر میکند!

عقلانی و منطقی نیست که وجود اینگونه افراد را نادیده بگیریم و یا بیش از اندازه تظاهر به رقت قلب و مهربانی کرده شدت عمل را درباره ی آنها بد بدانیم! آری، اینان بیمار و منحرف و تنها با (درمان روانشناسانه) قابل بهبود هستند! هیچکس نیز درمانهای نفسانی روانپزشکی و یا هر نوع معالجه ی دیگری در باره ی آنان را منع نمیکند، اما نباید وسایل تربیتی خود را به گونه ای بکاربریم که به انحراف بیشتر نفوس بیانجامد و بهانه جویی کنیم که فلان شخص چنین و چنان کرده است، زیرا این کار موجب تحریک و تشویق نفس به انحراف شده و به افزایش تعداد منحرفان میانجامد. تربیت همراه با دقت و مهربانی و لطف بسیار، ممکن است که اطفال را به درستی، پاکی و راستی برساند، اما اگر این رقت و لطف و مهربانی و عطوفت از حد گذشت چنان ضرری به وجود و شخصیت طفل وارد میآورد که اصلاح ناپذیر است.^(۱۸)

قرآن به دوراندیشی و احتیاط فرمان میدهد که مربی گاهی کیفر دادن و یا تهدید به کیفر را بکار برد. قرآن همه ی وسایل تربیتی را بکار میبرد که هیچ جنبه ای از جان انسان مورد غفلت و بی توجهی قرار نگیرد. هم سرمشق را به خدمت میگیرد، و هم پند و اندرز، و هم تشویق و پاداش را. در عین حال ترسانیدن و بیم دادن را هم در همه ی مراتب، از تهدید به تنبیه تا اعمال تنبیه، مورد استفاده قرار میدهد. عده ای دیگر از مردم هستند که هیچ چیز آنان را از راه غلط باز نمیدارد، مگر خشم آشکار و روشن و فریاد غضب آلود. به تعدادی تنها تهدید به عذابی که در آینده در باره ی آنان اجرا میشود اکتفا میکنند، و به برخی ناچار باید چوب را نزدیک کرد تا با دیدن چوب در نزدیکی خود از کار بد بپرهیزند، پس از همه ی اینها، عده ای هستند که حتماً باید سوزش کیفر را با جسم خود احساس کنند تا به راه راست درآیند!^(۱۹)

تربیت با داستان سرایی

چهارم: چهارم مورد از اسباب تربیت در قرآن کریم داستان سرایی است. بر اثر متأثر شدن جان آدمی از موقعیتهای داستانهای هنگامی که انسان در عالم

خیال، خویشتن را در رویدادهای آن میدانند وازدور برجریان نظارت میکنند اما میخواهند نجات دهنده و نجات یافته باشد این تأثیر سحرانگیز داستان هر چه باشد از گذشته با بشر پیش آمده، همیشه همراه با زندگانی او بر روی زمین سیر میکرده، و نیز هرگز از بین نمیروند! از آنجا که قرآن این تمایل فطری افراد را به داستان و تأثیر افسونگرداستان را در دلها میداند، آن را به عنوان وسیله ای برای تربیت و قوام جانها بکار میگیرد. داستانها انواع دارند داستان تاریخی وجاها واشخاص ورخداده واقعی، داستان واقعی که نمونه های گوناگونی ازحالتها وخصوصیات بشری را عرضه میدارد. همچنین داستانهای تمثیلی را نیز که بذاته واقعیتهای ندارند، اما ممکن است در لحظه ای از لحظات زندگی، و یا روزی از روزگاران پیش آید، مورد استفاده قرار میدهد.

تمام داستانهای پیامبران و تکذیب کنندگان رسالت و دشمنان آنها و مصائبی که از این ناحیه بر آنان روا داشته اند، بیان شده است. در این نوع داستان، نامهای اشخاص و اماکن و پیشامدها را به صورت کاملاً مشخص و معینی بیان کرده است: موسی علیه السلام و فرعون، عیسی علیه السلام و بنی اسرائیل، صالح علیه السلام و ثمود، هود علیه السلام وعاد. شعیب علیه السلام ومدین، لوط علیه السلام و همشهریان او، نوح علیه السلام و قوم او، ابراهیم و اسماعیل ومانند آنان.

وازدستانها، داستان دو پسر آدم علیه السلام است، یا داستان کسی است که دو باغ داشت: قرآن داستان را برای همه ی انواع تربیت مورد استفاده قرار داده آنقدر توجیه و ارشاد میکند که همه-ی راه و روشهای تربیتی مورد نظرش را فرا گیردمثلاً درداستان فرزندان آدم علیه السلام میخوانیم که یکی بردیگری تجاوزنموده جان برادرخودرامیگیرد طوری که خداوندمیفرماید: {طَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِيهِ فَقَتَلَهُ فَأَصْبَحَ مِنَ الْخَاسِرِينَ} (نفس سرکش، کم کم او را به کشتن برادرش ترغیب کرد؛ (سرانجام) او را کشت؛ و از زیانکاران شد.) این داستان جهت پند و عبرت درآیه های بیست هفت الی سی وچهارم

سوره مائده ادمه دارد در تحت این آیات مفسرین حدیثی از نبی کریم صلی الله علیه وسلم را آورده اند که چنین است (عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (لَا تُقْتَلُ نَفْسٌ ظُلْمًا إِلَّا كَانَ عَلَى ابْنِ آدَمَ الْأَوَّلِ كِفْلٌ مِنْ دَمِهَا، لِأَنَّهُ أَوَّلُ مَنْ سَنَّ الْقَتْلَ) ^(۲۱) (هر کسی که به ناحق کشته شود، به نوعی پسر آدم (قابیل) در گناهش شریک است؛ چون او اولین کسی بود که روش قتل و کشتن انسان را ابداع کرد).

این حدیث بهترین نمونه تامین امنیت اجتماعی محسوب میگردد که در داستان اولادهای آدم علیه السلام میخوانیم و تاکید بر حفظ نفس و جان انسان است.

تربیت روح، پرورش خرد و تربیت بدن؛ هماهنگ کردن خطوط متقابلی که در نفس انسان قرار دارد، تربیت با سرمشق و تربیت با پند و اندرز. همه ی آنها را برای تمام جوانب کار خود گردآوری میکند و با بکارگیری واژه هایی اندک مطالب فراگیر و کامل بسیاری را بیان میکند، و همه نوع تعبیرهای هنری و مشخصات و ویژگی های داستان گویی را در اختیار میگیرد: همه برای فراهم کردن آن لحظه ی حساس و قاطعی است که دل انسان از داستان پند گیرد و آهنگهای جانفزایی از آن بیرون آورد. ^(۲۲)

داستان آدم علیه السلام، بویژه، از مهمترین داستانهای ارشادی قرآن است. آن داستان، داستان بشریت نخستین و داستان تمام بشریت در مدار تاریخ است. که احترام و تکریم انسان، سرانجام بد تکبر، دعوت به سوی عظمت روحی، برتری یافتن آدم بر ملائکه و دهاپند و اندرز دیگر دیده میشود. باید گفت که بیان داستان حضرت آدم علیه السلام درین جزوه امکان ندارد جهت معلومات بیشتر به کتاب داستان انبیا علیه السلام از دکتر عقیف عبدالفتاح طباره مراجعه کرد ^(۲۳)

تربیت کردن با عادت

پنجم: قرآن کریم عادت را به عنوان وسیله ای از وسایل تربیتی، مورد استفاده قرار داده هر چیز خوب و خیري را به عادت تبدیل میکند، پیش از این نیز اشاره کردیم که عادت؛ نقش بزرگ و مهمی را در زندگی بشری ایفا میکند. عادت، برای اینکه کوشش انسان را در زندگی روزمره به یک امر عادی آسانی تبدیل کند، بخش بزرگی از تلاش و مجاهدت انسان را میگیرد تا آن را در میدانهای تازه ی کاروتولید و نوآوری و ابتکار بکار برد. اگر این موهبت خدادادی عادت، در فطرت بشر گذاشته نشده بود، انسان همه ی عمر را برای یاد گرفتن، راه رفتن و سخن-گفتن، و یا آموختن حساب صرف میکرد.

اسلام به از بین بردن عاداتی بدی پرداخت که از زمان جاهلیت در محیط عربی ایجاد شده بود و بر آنجا حکومت میکرد. بدین منظور دو وسیله اختیار کرد: یا عادت را فوری و بدون درنگ به دور انداخت، یا بتدریج و به کندي ریشه ی آنها را با تیشه ی خویش برید. برای هر یک از عاداتها، به نسبت نوع و میزان ریشه دوانیدن آنها درجان، یکی از این دو وسیله را برگزید. هر عادتی که به باور و ایمان بستگی داشت و مستقیماً به خدا مربوط میشد، از همان ابتدای کار بیدرنگ قطع و به دور انداخته شد. زیرا شرک و ایمان با هم به یک راه نمیروند، عبادت و بندگی خدایا پرستش موجوداتی غیر از خدا با هم امکانپذیر نیست. عاداتی مانند دروغ غیبت، سخنچینی، طعنه زدن و بدگویی، عیب جویی، کبرفروشی، تفاخر و امثال این عاداتی نفسانی بد، به رویارویی قاطعی نیاز داشت و اسلحه تیزی که بتواند اینها را ریشه کن کند؛ طوری که میفرماید: { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ }^(۲۴) (ای کسانی که ایمان آورده اید! از بسیاری از گمانها بپرهیزید، چرا که بعضی از گمانها گناه است؛ و هرگز در کار دیگران) تجسس نکنید؛ و هیچ یک از شما دیگری را غیبت نکنند، آیا

کسی از شما دوست دارد که گوشت برادر مرده خود را بخورد؟! (به یقین) همه شما از این امر کراهت دارید؛ تقوای الهی پیشه کنید که خداوند توبه‌پذیر و مهربان است)

اما عاداتهای اجتماعی را که برافکار، ادراک و مشاعر (فرد) به تنهایی سایه نینداخته با احوال و اوضاع اجتماعی و اقتصادی نیز درآمیخته است، نمیتوان چاره کرد جز اینکه بتدریج و به پیروی کند متوسل شده با پند و وعظ مستمر و ارشاد دائم و زنده کردن دلها، با آن رویارویی و مبارزه کرد.

شرابخواری، زناکاری، ربا، بردگی، بدان اندازه که در اجتماع ساری و جاری بود و اجرا میشد، کمتر به عاداتهای فردی و باطن شخصی ارتباط داشت. اینها عاداتهایی نیستند که نفس بتواند یکباره از آنها دست کشیده هرگز به جانب آنها دوباره روی نیاورد و بدان عادت بزرگردد! از این رو، اسلام برای قطع آنها، بتدریج و اقدام گام به گام و درجات متفاوت پناه برد، و یا تا هنگام رشد و نمو کامل جامعه ی اسلامی، تحریم آنها را به تأخیر انداخت. که این موضوع در مورد تحریم شراب به گونه تدریجی به وضوح دیده میشود. کار تربتی قرآن این است که بر منزل ابتدایی اخلاقیات اساسی انسانی یک عمارت شامخ و بلندی تعمیر می کند که بواسطه آن انسان به آخرین قله شرف خود نایل می گردد. (۲۵)

قرآن نفس او را از اغراض شخصی، تن پروری، ظلم، بی حیایی و بی بندوباری پاک می کند. دران خداپرستی، تقوی، پرهیز گاری، و حق پرستی ایجاد می کند، در او احساس و شعور مسئولیت اخلاقی را بیدار میکند. او را به ضبط نفس عادت میدهد. او را برای تمام مخلوق، سخی، رحیم، همدرد امین، بی غرض، خیر خواه، بی الایش، عادل، منصف و درهر حال صادق راستکار و راستباز میگرداند. و در او چنان سیرت عالی را عادت میدهد که از آن همیشه توقع نیکویی میرود و هیچ خوف بدی احساس نمی شود. سپس اسلام انسان را صرف با نیک شدن بسنده نمی کند بلکه مطابق حدیث پیامبر علیه السلام

اورا «مفتاح للخیر مغلاق لشر» {کلید باز کننده دروازه خیر و مسدود کننده شر} می گرداند.^(۲۶)

کاشتن بذر عاداتی خوب و شایسته نیز راهها و مراحل گوناگونی دارد. برای جانشین کردن ایمان به جای کفر، وسیله ای استخدام میکند که وجدان را به جنبش درآورد، زنده و مداوم میکند، وسیله ای که یک باره جان را از تصوراتی به تصورات دیگر باز درکی به درک دیگر منتقل میکند. پس از آن مؤمنان را عادت میدهد که از ایمان سخن بگویند و کارهای آنان براساس ایمان باشد. با آنان نماز میخواند و نماز را برای آنان عادی میکند. همراه با آنان به قرآن گوش فرا میدهد تا گوش کردن به قرآن برای آنان عادی شود سپس به طور دقیق و سنجیده جامعه ای تشکیل میدهد که فقط افکار و پندارها و فضایل اسلامی در آن حکمفرما باشد و برآن، در یک زمان، عملاً عاداتی فردی و اجتماعی به یکدیگر مربوط گردد، تا با دوام و استمرار آن عادات تضمین میشود و بدون گندی و جمود جریان پیدا میکند، با برخورد و ضمیمه شدن همه ی عادات فردی و اجتماعی، نظام اجتماعی توانایی ایجاد میشود که ساختمانی بس محکم و استوار دارد.

تخلیه ی نیروی شر و پر کردن خلاء آن

ششم: از وسایل و روشهای که قرآن برای تربیت و درمان انسان تعیین کرده، تخلیه ی بارهایی است که گاه در جان و جسم انبار میشود. بسیاری از انواع بیماریهای روانی که مورد بحث روانشناسان است، به دلیل نیروهایی است که بدون استفاده در یک جا انبار شده در راه طبیعی خود بکار برده نمیشوند و راه درست خود را نمی پیمایند.

به این دلیل، قرآن این نیروها را در یک جا انبار نمیکند، و در نتیجه جان را از بسیاری از انواع انحرافهایی که در روانشناسی شناخته شده اند، سالم نگاه میدارد. با اینکار آن عقده های کشنده و اضطراب و ناراحتیهایی که موجب از بین بردن نیروی انسان است، در نفس پدید نمیآید، و اگر به سبب انحرافی

در نفس به وجود آید آن انحراف را از راه خود آن درمان میکند. هیچ معالجه ای برای نفس بهتر از بکار بردن این نیروها برای کارهای مثبت نیست، زیرا موجودیت انسان و احساس انسان را نسبت به ذات و شخصیت او تحقق میبخشد. همچنین آن بارهایی را نیز که انبار شدن آنها به بیماری و آشفتگی میانجامد، تخلیه و در راه درست خود رها میکند. چنانچه خداوند متعال میفرماید: [وَمَنْ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ] ^(۲۷) و بعضی از مردم سخنان بیهوده را میخرند تا مردم را از روی نادانی، از راه خدا گمراه سازند و آیات الهی را به استهزا گیرند؛ برای آنان عذابی خوارکننده است! (لهو حدیث هر گونه سخنی است که دل را غافل کند و وقت را بخورد، و نیکی و خوبی را به بار نیاورد، و نتیجه و محصولی به بار نیاورد که سزاوار وظیفه و تکلف انسان جانشین در این زمین باشد انسانی که برای آبادانی زمین با خوبی و نیکی و عدالت و دادگری و اصلاح در زمین جانشین گردیده است، این وظیفه و تکلیفی است که اسلام سرشت و حدود و وسائل آن را مقرر و مشخص می دارد، و راه را برای آن ترسیم می کند. این نص عام است در به تصویر کشیدن نمونه ای از مردمان که در هر زمانی و در هر مکانی پدید می آیند. همچون کسانی خرافات و افسانه های بیفائده و سخنان پوچ و یاوه را با اموال خود و با اوقات خود و با زندگی خود می خرند! این پولهای ارزشمند و بهاهای والا را می دهند به لهو و لعب بی ارزش و ناچیز، و به سخنانی که انسان را غافل از چیزهای سودمند دنیوی و اخروی می سازند. آنان بی تربیت و بد اخلاق هستند و راه خدا را به تمسخر می گیرند، و برنامه ای را مورد استهزاء قرار می دهند که خدا آن را برای زندگی و برای مردمان، ترسیم و تنظیم فرموده است ^(۲۸)

همانگونه که قرآن انباشتن نیروهای جسم و جان را درست نمیداند و تخلیه میکند و نمیگذارد جز برای ضرورت جمع شود، خالی ماندن آن را نیز نمی پسندد.

موضوع مهم این است که درزندگی انسان فراغتی دیده نشود که به وسیله ی چیزی پر نشده باشد. هنگامی که اسلام عادت‌ها ورسوم وعیدها ومراسم خاص و شعائر وروشهای زندگی جاهلیت راملغی قرارمیدهد، مسلمانان را به حال خود نمیگذاردکه درپرکردن این جاهای خالی سرگردان بمانند و یا نفهمیده با چیزهای زیان آوری پرکنند. بلکه فوری عادت‌ها واعیاد و مراسم بزرگ وجشن‌ها وشبوهی زندگیهای دیگری به جای آنها میگذارد تا این خلاء را پرکند. دردوره ی جاهلیت اعراب برای کارهای زشتی مانند شرب خمر، قماربازی، پرستش بتها، گوش کردن شعرهای گمراه کنندهای که هیچیک از هدفهای انسانی را درنظرنداشت، گردهم میآمدند. اسلام به جای این چیزها مسلمانان رابرای پرستش خدای واحد، ادای نماز جماعت، قرآن خواندن با همدیگر وشنیدن رهنمودها و ارشادهای رسول خدا ودید وبازدیدهایی مانند اینها، گرد آورد و فراخواند. آنان دراعیاد وجشنهای خود راه وروشهای مفسدی پیشه میکردند. اسلام آن عیدها را از میان برداشت وبه جای آنها جشنهای ارجمند وپاکي گذاشت که پراز معانی پاکیزه و اهداف بلندمرتبه است. آن برادری را که رسول خدا میان مهاجران و انصار قرار داد به جایی رسید که انصار همه چیز خود را با هجرت کنندگان به مدینه برادروار قسمت کردند:

{وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا وَيُؤْتُونَ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ} ^(۲۹) (در دل‌های خود هیچ نیازی به داده های خویش نمیابند) که بخل ورزند) و هر چند به چیزی نیازمند باشند باز هم (مهاجران را) بر خویش ترجیح میدهند) و از این بالاتر این برادری تا بدانجا کشید که در میراث نیز شریک شدند. بدینوسیله در جانهای مؤمنان جای خالی باقی نماند.

این کار از گواراترین وسایل تربیت جان است، بویژه هنگامی که برای استوارساختن جان پاره ای از خواسته های آن را از او بازگرفته باشند، وسیله ی درست پرکردن جای خالی این خواسته ومیل، ایجاد چیزجدیدی است که این گرایش ویا دیگرامیال وگرایشهای خالی شده را به خود مشغول دارد تا

پیوندهای جان از درون، یکدیگر را استوار کنند و سلسله های محکمی از درون جان را نگه دارند.

نتیجه

تربیت عبارت از ایجاد تغییرماندگار و اثردایمی در انسان می باشد. لذا قرآن کریم جهت هر چه بهتر شدن تربیت ابزار ووسایل بزرگی را مورد استفاده قرار میدهد. تمام راهنماییهای قرآن و تمام گفتار و کارهای رسول خدا صلی الله علیه وسلم گواه روشن پرورش و تربیت است. پیروزمندانه ترین وسیله ی تربیت، پروردن با يك نمونه ي عملي و الگوي زنده است. و صورت کاملی از روش تربیت قرآنی را در وجود آن حضرت گذاشته که در تمام جریان تاریخ نمونه ای جاویدان و زنده است. که خداوند اورانمونه کامل معرفی مینماید {لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا} (یقیناً برای شما در [روش و رفتار] پیامبر خدا الگوی نیکویی است برای کسی که همواره به خدا و روز قیامت امید دارد و خدا را بسیار یاد می کند).

در نفس انسان پاره ای انگیزه های فطری هست که همیشه احتیاج به ارشاد و دعوت دارند، و این کار جز با موعظه و پند و اندرز میسر نمیشود. در این صورت انسان تنها به الگوی با صلاحیت، و یا تنها به موعظه، بسنده نکرده بلکه هر دو را با هم دریافت نماید. در حقیقت تنها سرمشق شایسته ای که با موعظه های لطیف و ملایم همراه باشد، میتواند نادرستی ها را به راه راست برگرداند. تنبیه برای هر کسی ضروری نیست. کسی که با الگو قرار دادن نمونه ی عملی وبا موعظه، غنی شده است، در زندگی به کیفر هیچ نیازی ندارد. اما بی تردید همه ی مردم چنین نیستند، بلکه کسانی هستند که برای یکبار و یا چند بار به شدت عمل نیازمندند.

از آنجا که قرآن تمایل فطری افراد را به داستان و تأثیر افسونگردستان را در دلها میداند، آن را به عنوان وسیله ای برای تربیت و قوام جانها بکار میگیرد. داستانها انواع دارند داستان تاریخی، جاها، اشخاص ورخداد واقعی، داستان

واقعی که نمونه های گوناگونی ازحالتها وخصوصیات بشری را عرضه میدارد..این داستانها من حیث وسیله تربیت درقران بکاررفته تا اجتماع اسلامی ازهمان آوان تا امروز با ادب و تربیت والا زندگی خودراسروسامان دهند.

قرآن به از بین بردن عاداتهای بدی پرداخت که از زمان جاهلیت در محیط عربی ایجاد شده بود و بر آنجا حکومت میکرد. قرآن کریم عادت را به عنوان وسیله ای از وسایل تربیتی، مورد استفاده قرار داده هر چیز خوب و خیری را به عادت تبدیل میکند عادت؛ نقش بزرگ و مهمی را در زندگی بشری ایفا میکند.. اگر این موهبت خدادادی عادت، در فطرت بشر گذاشته نشده بود، انسان همه ی عمر را برای یاد گرفتن، راه رفتن و سخن گفتن، و یا آموختن حساب صرف میکرد.

مآخذ

۱. (الروم: ۳۹).
۲. توازن تربیتی مؤلف مجدی هلالی. ترجمه مومن حکیمی، ناشر اصلاح افکار. تاریخ چاپ ۱۳۹۱/ص ۱۴.
۳. النحلاوی، عبد الرحمن. {۱۴۲۸} أصول التربية الإسلامية وأساليبها في البيت والمدرسة والمجتمع جلدالاول صفحه ۱۶. الناشر: دار الفكر الطبعة: الخامسة والعشرون - ۲۰۰۷م.
۴. راغب اصفهانی، حسن بن محمد. ((۱۳۸۷ هـ ش. ترجمه مفردات قران. تهران: المكتبة المرتضوية ص ۸۵۶).مکتبه الشامله
۵. [الأحزاب: ۲۱].
۶. الامام احمد بن حنبل. مسندامام احمد. (۲۰۰۱) الناشر موسسه الرساله. الطبعة الاولى حديث ۲۵۸۱۳.
۷. (آل عمران: ۱۱۰).

۸. بدخشانی، اکرام الدین، ازهرالبیان فی تفسیرکلام الرحمان ج ۲ ص ۳۴۵. ناشرمکتبه اسلامیة لاهورسال طبع، ۱۳۹۵
۹. (الأنبياء: ۱۰۷).
۱۰. (سبأ: ۲۸).
۱۱. قطب، محمد روش تربیتی در اسلام. ((۱۳۷۴ هـ ش، مترجم: سید محمد مهدی جعفری ص ۷۸ ناشر (دانشگاه شیراز).
۱۲. (النساء: ۵۸).
۱۳. (آل عمران: ۱۳۸).
۱۴. السعدی عبدالرحمن تفسیر راستین. مترجم محمد کل کمشاد زهی. (۱۳۹۰ هـ ش. تهران: جلد ۱ صفحه ۴۹۳ شیخ الاسلام احمد جام.
۱۵. (فصلت/۳۳-۳۴).
۱۶. (النحل/۱۲۵).
۱۷. تفسیر راستین جلد ۵ صفحه ۱۳۵).
۱۸. روش تربیتی اسلام صفحه ۲۳۴).
۱۹. روش تربیتی اسلام صفحه ۲۳۵).
۲۰. البخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۲۲ هـ. الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه. بيروت: دار طوق النجاة ج ۲ ص ۷۹
۲۱. (المائدة: ۳۰).
۲۲. (الزحيلي، وهبه). (۱۳۹۵ هـ ش). تفسیر المنیر. ج ۱ ص ۱۲۲ تهران: شیخ الاسلام احمد جام.
۲۳. طباره، عبدالفتاح عقیف. (۱۳۸۱). داستان های پیامبران در قران مترجم عبدالعزیز سلیمی تهران: ص ۶۹ نشر احسان.
۲۴. (الحجرات: ۱۲).

تبيان _____ اسباب ووسائل تربيت...

٢٥. المناوى, عبدالرؤف(. (١٣٥٦هـش. فيض القدير شرح الجامع الصغير.
ج ٤ ص ٣٦٤ مصر: المكتبه التجاربه الكبرى.
٢٦. [لقمان: ٦].
٢٧. قطب سيد١٣٨٧هـ ش. تفسير فى ظلال. جلد ٥ صفحه ١٢٢ مترجم
مصطفى خرم دل تهران: نشر احسان.
٢٨. (الحشر: ٩).
٢٩. (ازهرالبیان فى تفسير کلام الرحمن ج ٨ ص ٣٦٧).

خېړندوي نجيب الله عمرى او

پوهنيار ارسلان ظفري

وقف او اغيز يې د ټولنيز ژوند په هوساينه كې

ملخص البحث: الوقف في الشرع هو حبس العين و حرمان العباد من تملكها والتصدق بما فيها من المنفعة للفقراء و انفاقها في المشاريع الخيرية. إذا نظرنا إلى التاريخ الذهبي الإسلامي نجد أن الإسلام قد اهتم في المجتمع الإسلامي بهذه القيمة وفقاً لمتطلبات الوقت والعصر بطريقة توفر جزءاً كبيراً من إصلاح الحياة الاجتماعية والنمو والازدهار والراحة. و تم رفع هذه القيمة بصرفها في بناء المساجد والمؤسسات التعليمية والمراكز الصحية ودور الأيتام والتكافل وغيرها من مجالات الخدمة الاجتماعية. و لأهمية الوقف في أفغانستان عبر التاريخ ، توجد هناك الأراضي التجارية و الزراعية الوقفية في المدن والقرى، و بالإضافة إلى الأفراد ، فإن الحكومة مسؤولة عن أراضي الموقوفة ، و لا يوجد هناك نظام قانوني المختص بالوقف و لكن وزارة الحج والأوقاف تدير الأمور المتعلقة بالوقف من خلال اللائحة ، في أفغانستان ، لم يتم استخدام مشاريع الوقفية في تحقيق التنمية الاجتماعية.

الكلمات الرئيسية : الوقف ، المصلحة العامة ، الحياة العامة في أفغانستان
لنډيز: وقف شرعاً حبس يا بندول دعين (جنس) له تملك د بندگانو څخه او ځانگړی کول د منفعت يې بې وسو وگړو يا د نيکی او خير ډگرونو کې مصرفول، دي. د اسلام په زرین تاريخ کې د دې ارزښت پالنه او کارونه د وخت او زمانې له غوښتنو سره سم داسې انداز باندې شوی، چې د ټولنيز ژوند سمون، ودې او رفاه لويه برخه يې اكمال کړي. لدې ارزښت څخه د جوماتونو د اعمار تر څنگ د علمي بنسټونو، صحي مراکزو، يتيم ځايونو،

تکافل او نورو ټولنیزو خدمتونو ډگرونه پالل شوي. افغانستان کې هم د تاریخ په اوږدو کې وقف پالل شوی او عملاً بناوونو او کلیو کې تجارتي او زراعتي وقفې ځمکې شتون لري. د افرادو تر څنګ دولت د ډېرو وقفې ځمکو پالنه په غاړه لري، عملاً اوقافي ځانګړې جامع قانون شتون نلري، خو د ارشاد، حج او اوقافو وزارت یې چارې د یوه طرز العمل د لارې په مخ وړي. افغانستان کې له وقفې عوایدو څخه ټولنیز ژوند کې کما حقه ګټه نده اخیستل شوې. کلیدي کلمات: وقف، عمومي مصلحتونه، ټولنیز ژوند او افغانستان.

سریزه

بشري تمدونونه د خپلو معنوي او مادې ارزښتونو، شتمنیو او نوښتونو په ګرداب قضاوت ته وړاندې کېږي. اسلامي تمدن دې ډګر کې مخکښ او پرمختللی تمدن یادولای شو، ځکه دلته د نوښت او احساس محدوده یواځې بشر پورې نده محدوده شوې؛ بلکې د حیواناتو ژوند یې هم ملحوظ کړی، څنګه چې رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمایي: « عن شداد بن أوس رضي الله عنه، أن رسول الله صلی الله علیه وسلم قال: (إن الله كتب الإحسان على كل شيء فإذا قتلتم فأحسنوا القتلة، وإذا ذبحتم فأحسنوا الذبح » ^(۱) یعنی نیکی او نسیګنه خدای په ټولو مخلوقاتو لازمه کړي، آن تر دې چې که مو ذبحه یا حلاله کوله، نو غوره او ښه حلاله کوئ تر څو حیوانات اذیت نشي؛ ویلای شو، چې د دې تمدن یوه ځانګړنه دا ده، چې د مخلوق له فطرت سره په ټوله کې او بشري روح سره په ځانګړې توګه اړخ لګونکی تمدن دی. دې ځانګړنې ته په کتو سره اسلامي تمدن، د خیر رسولو او لاس نیوي صفات له غوره فضایلو یاد کړي او د تاریخ په اوږدو کې د دې ارزښت پالنه په فردي او ټولنیزه توګه باندې د حکومتونو او عوامو لخوا شوې.

د اسلام مبارک دین نورو ته د خیر رسولو په پار ګڼ منابع په ګوته کړي، ځینې د دې منابعو الزامې او واجبي جنبه لري، لکه زکات، کفارات او نذرونه او داسې نور، دا ټول هغه موارد دي چې په مسلمان باندې لازم او ضرور دي.

تبيان _____ وقف او اغيز يې د ټولنيز ژوند...

ځينې منابع تطوعي استخباراتي ماهيت لري لکه نفلي صدقات او وقف چې د دې ارزښتونو پالل ممدوح او بشريالني له مخې په فضايو کې شمېرل کېږي، آن تر دې چې اسلام کې مؤمنان د يوه جسد په توگه ياد شوي او همدې اصل ته په کتو په صله رحمې او تعاطف مامور گرځول شوي، څنگه چې رسول الله ﷺ فرمايي: **عَنِ النَّعْمَانِ بْنِ بَشِيرٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «تَرَى الْمُؤْمِنِينَ فِي تَرَاحِمِهِمْ، وَتَوَادِّهِمْ، وَنَعَاطِفِهِمْ، كَمَثَلِ الْجَسَدِ إِذَا اشْتَكَى عُضْوٌ تَدَاعَى لَهُ سَائِرُ جَسَدِهِ بِالسَّهْرِ وَالْحُمَى»**..^(۲)

دقيقا داسې ټولنه کې به د تعاون، مهربانۍ، ټولنيز عدالت، مساوات، تکافل، وقف ... ټول نیک خصلتونه پايښت لري؛ نو د دې دين پيروان هغه که په فردي لحاظ سره وي يا ډلييز لحاظ سره، ځان به خوشبخته گڼي او د همدا ديني پاليسي به ځان لپاره د دنيا او آخرت نيکمرغي گڼي. مور د خپلو اسلافو سرلورې علمي ژوند بڼه بېلگه پيژنو او هماغه د بشري ژوند غوره ماډل نړيوالو په ځانگړي توگه اسلامي حکومتونو ته معرفي کولای شو.

د موضوع اهميت او مبرميت: وقف، په فقه کې د ځانگړو احکامو په درلودلو سره د مسلمانانو ټولنيز ژوند کې بڼه مؤثر تمام شوی او د ټولني مختلف ډگرونه، لکه د يتيمانو پالنه، زده کړه، تکافل، روغتيا، ټولنيز خدمات او نورو يې تر پوښښ لاندې راوستلي. اوسمهال له بده مرغه اسلامي ټولنه په ځانگړي توگه افغاني ټولنه کې دا فرهنگ تر ډيره هير شوی يا کما حقه ترې گټه نه اخيستل کېږي. پردې برسیره معاصر اقتصاد کې له وقف څخه د ټولنيز تعاون (تکافل) د اصل د پايښت په موخه مؤثره استفاده هم کېږي؛ بناء اړتيا ده، د دې ارزښت د پاللو او دودولو په پار يې لا اقل ټولنيز اړخ را برسیره کړو.

د څېړني سوالونه: وقف له فقهي پلوه څه ته وايي، کوم شرطونه او ارکان لري؟

وقف څنگه، څومره او کومو ټولنيزو ډگرونو کې اغيز درلودلی شي؟

افغانستان کې وقف د ټولنيز ژوند په هوساينه کې خومره ونډه درلودلې؟
د **څيرنې تگلاره**: په دې څېړنه کې له توصيفي او تحليلي ميتود څخه کار اخيستل شوي.

د دې موضوع اهميت او ارزښت ته په کتو غواړم فقه کې وقف لنډ ډول وپيژنو او اسلامي ټولنه کې يې ټولنيز ژوند باندې يې اغيزې هم را برسیره کړو.

د **وقف لنډ تاريخي شاليد**: بشر د فطرت له مخې له مال او شتمني سره مينه لري، خو ډير ځل ټولنه کې ځينې وگړي د مال له نعمت څخه محروم وي. همدې وضعيت ته په کتو د تاريخ په اړدو کې خلک په دې هڅه کې وو، چې يو څيز (عين) د يو چا ملکيت څخه وباسي او د هغه منفعت په يوه مشخص ډگر کې (عام لدې چې دا ډگر مشروع دی او غير مشروع) د خيره چارو په موخه د دوی د باورونو سره سم ځانگړی کړي. دا چاره له فکري پلوه د اسلامي وقف سره ورته والی لري که څه هم د قصد او حکم له پلوه ډير توپير سره لري. د جاهليت زمانه کې عربو ځينې څاروي له گټه اخيستلو او تعامل کولو آزاد گرځولي او د خپلو باطلو خدايانو او طواغيتو لپاره يې وقف کړي وو. د اسلام په راتگ سره الله ﷻ دا هر څه حرام وگرځول او داسې فرمايي: (مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيَّةٍ).^(۳)

ژباړه: (الله تعالی جائز نه ده گرځولي بحيره، سائبه او وصيله او حام).

يادونه: بحيره: هغه څاروي ته ويل کيږي چې شيدې يې د بتانو په نامه وقف شوي او د هغه نه څوک گټه نه پورته کوي.

سائبه: هغه مذکر حيوان ته ويل کيږي، چې د بتانو په نامه وقف شوی وي او له غوښې يې څوک گټه نه اخلي.

وصيله: هغې اوښې ته ويل کيږي، چې څو نور اوښان يې زيږولي وي او وروسته د بتانو په نامه وقف او ازاديدل او حام هم يو نوع د اوښانو څخه و،

چې د طواغیتو او بتانو په نامه وقف کیدل، خو دا ټول د اسلام په راتگ سره حرام وگرځول شول او الله تعالی زیاتوي چې دا ټول هیڅ کوم شرعي اساس نلري. د رومانیانو ترمنځ د یوه عمومي قاعدې په توگه عبادت ځایونه او سپیڅلې ځایونه د خلکو ترمنځ له مداولې یا را کرې وړ کرې خوندي وو. د دوی په باور دا حقوق الله وو؛ نو هیچا نشو کولای چې یاد ځایونه پخپل ملکیت کې راولي. د مصر په تاریخ کې هم راغلي، چې ډیر ځایونه به معابدو او هدیرو لپاره ځانگړي کیدل او دا ځایونه له شخصي تصرف څخه کاملاً خوندي وو او را ټولیدونکي عواید یې د دیني شعایرو په اقامه یا د اړوند ډگر د مامورینو په تنخواگانو کې مصرفیدل. یاد ټول موارد په یو نه یو ډول د شرعي وقف سره ورته والی لري. ویل کیږي، چې د جاهلیت د عربو په منځ کې لومړنۍ وقف بیت الله (مکه مکرمه) یادیده. اما امام شافعي رحمه الله فرمایي: هیڅ څوک نه پیژني چې له اسلام څخه دمخه یې وقف کړی وي او ابن حزم زیاتوي، چې عرب د جاهلیت زمانه کې د حبس په نامه څه نه پیژندل. خو د دوی د اقوالو او پورته روایاتو ترمنځ تطبیق په داسې ډول سره ممکن دی، چې ددوی ټولو کړنو او د شرعي وقف ترمنځ توپیر دی، داسې چې ددوی دا چارې د خیر او نسیگنې له مخه نه تر سره کیدې بلکې د تفاخر او ریاکارۍ له مخې به عموماً تر سره کیدې. اما شریعت کې دا باب د ځانگړو احکامو له مخې اداره کیږي او ددویم هجري پیړۍ علماء او مجتهدین دې ډگر کې ځانگړي لاسته راوړنې لري.^(۴) پورته مبحث ته په کتو د وقف فرهنگ مسلمه امت کې د خوږ نبي له دوره تر اوسه گرم ساتل شوی.

د وقف پیژندنه: وقف په لغت کې حبس او منع ته وايي.^(۵)

شرعي اصطلاح کې وقف حبس یا بندول دعین (جنس) له تملیک د بندگانو څخه او د منفعت صدقه کول یې بې وسو یا په یوه لاره د نیکی او خیر کې، وقف بلل کیږي. یعنی جنس له ملکیت د شخص څخه وځي او هیڅوک یې خپل ملکیت کې نشي راوستلی، خو منفعت یې د ځینو بندگانو لپاره یا د

بسیګنیو کارونو ته ځانګړی شوی وي. ځینې یې لنډ ډول باندې داسې تعریفوي: ځانګړی کول د یوه جنس په حکم د ملک د الله ﷻ ته وقف ویل کیږي.^(۶) د دې تعریف هم مفهوم دا کیدای شي، چې حبس د جنس (عین) په لاره د الله تعالی کې او منافع یې د خیر کارونو ته ځانګړي کول، وقف دی. دوقف حکم: وقف د حکم له پلوه هم لازمي عقد دی، داسې چې فسخ یې نا شونې او اقالې ته هم ځای پکې نشته، آن تر دې چې په میراث هم نه وړل کیږي؛ نو ویلای شو، چې موقوفه خیز د واقف له ملکیت خارج شو او واقف د تصرف (لکه خرڅ، هبه او داسې نور) څخه محروم شو.^(۷) د احنافو په نزد وقفی جنس په حکم د مملوک د الله تعالی کې وگرځي؛ نو دا جنس نه خرڅیدای شي، نه هبه کیدای شي او نه هم میراث وړل کیږي.^(۸) دوقف ارکان: د وقف یو رکن دی، چې عبارت له هغه الفاظو څخه دي چې د وقف په مانا دلالت کوي^(۹) لکه یو کس ووايي: فلانی ځمکه د یوه دیني مدرسې یا دارالایتام لپاره وقف ده. دوقف شرطونه: وقف څلور عمده شرطونه لري: وقف باید حتمي لفظ سره وي، په هغه الفاظو سره وقف ندی صحیح چې وعده پکې نغښتي وي. وقف باید په حالی الفاظو سره وي، هغه الفاظو باندې وقف ندی صحیح چې تعلیق ولري. وقف باید د تل لپاره وي، د یوه خاصې مدې لپاره وقف صحیح ندی.^(۱۰) د وقف الفاظ باید د باطلو شروطو سره مل نه وی، لکه یو څوک د وقف کولو وخت کې رجوع ځان لپاره شرط کړي.^(۱۱) که څه هم وقف، فقه ځانګړي احکام او نور ځینې شرایط لري، خو د موضوع د لنډون په موخه له نورو احکامو تیریري او له فقهي پلوه په همدومره بسینه کوو. دوقف مشروعیت: د وقف په مشروعیت باندې ګڼ دلایل شتون لري، چې ځینې یې په عام ډول سره د خیر او بسیګنې یا د خدای په لاره کې انفاق باندې دلالت کوي او ځینې دلایل یې وقف پورې ځانګړي دي. عام دلایل یې لکه دا مبارک ایتونه دي:

{إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ...} (۱۲) پرته له شک جوماتونه هغه کسان جوړوي، چې په خدای او د آخرت په ورځ ایمان لري. او (تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ). (۱۳) ژباړه: په نیکو کارو یو تر بله همکاري کوئ! او په گناه او دښمني کې یو بل سره مرسته مه کوئ.

(لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ). (۱۴) هیڅکله نیکی ته نشي رسیدای تر څو هغه څه چې ډیر خوښوي مصرف نکړي.

وقف او د ژوند ټولنیز ډگرونه: اسلام کې ټولنیزو ډگرونو ته هر اړخیز پام شوی، که له یوې خوا وگورو گڼو احادیثو کې عمومي مصلحتونه د خصوصي مصلحتونو په پرتله لوړ او لومړي بلل شوي او له بلې خوا عمومي فقهي قواعد او تیر کې د اسلامي تمدن عملي میکانیزمونه وکتل شي یاد ارجحیت پکې له ورايه ښکاري. همدا رنگه د منابعو په اختصاص او مصرف کې هم ټولنیز ډگرونه له پامه ندې غورځول شوي، چې د اسلام په تیر زرین تاریخ کې وقف ښه بېلگه کیدای شي. د اسلام په ځلانده تاریخ کې د وقف د مصارفو ډگرونه کې وڅپړل، پرته له شک چې د مصارفو ډیری برخه به یې همدا ډگرونه وموندل شي. د مثال په ډول باندې یې څو ډگرونه د بیلگې په توگه لنډ ډول باندې را اخلو.

جوماتونه چې د معبدونو تر څنګ د ټولنیزو ژوند دسمون، ودې، رفاه او اسایش لویه برخه جوړوي، د مسلمانانو لخوا وقفي برخه کې محوریت جوړوي، بلکې اسلام کې لومړی وقف جومات اړوند ثبت شوی، همدا رنگه د دې موضوع د ښه ثبوت لپاره د رسول الله لخوا مدینې منورې ته له رسیدو سره سم لومړنی اقدام د قبا جومات اعمار و یا اموي جومات په دمشق، قرویین په مغرب، زیتونه په تونس او نور مشهور او غیر مشهور جوماتونه یې ورستیو زمانو کې نورې بیلگې جوړوي. علمي بنسټونه هم لدې شرعي عقد (وقف) څخه بې برخې ندې پاتې شوي، بلکې ډیر علمي مراکز وقفي ځمکو باندې اعمار شوي

او له اوږدې مودې را هيسې علمي خدمتونه وړاندې کوي، چې ښې بيلگې يې مصر کې د ازهر پوهنتون او دې ته ورته نور علمي بنسټونه ياديدای شي. ورته وخت کې له لري پرتو سيمو څخه يادو مراکزو ته د زده کوونکو د پالنو په پار ځانگړې ترتيبات په پام کې نيول شوي وو. اسلامي تمدن هغه رحمت و، چې د نړۍ له گوټ گوټ څخه زده کوونکي د دې تمدن مرکز او اړوندو سيمو ته د علم د اخيستلو لپاره د سفر رختونه تړل. دې سرزمين کې د خلکو د هوساينې لپاره هوټلونه او عمومي سرکونو (شاهراه) باندې د مسافرو تم ځايونه په وقفې ځمکو باندې د ټولنيزې همدردۍ له مخې پرانستل شوي وو. همدا ډول د درملنې لپاره له وقفې ځمکو د شفاخانو لپاره کار اخيستل کيده تر څو عامه وگړي له صحي پلوه پالل شوي وي. دانساني همپالنې بله غوره بېلگه د دې تمدن د عطوفت او محبت ښه تمثيل د دارالايتمونو په پاللو کې له ورايه څرکندېږي. ياد يتيم ځايونه د هغو بې بضاعتو ماشومانو لپاره ځانگړي شوي وو، چې د پلار او مور يا هم ديوه له سيوري محروم شوي وو. دلته د دې محروم قشر لپاره له خوراک او څښاکه نيولې تر زده کړيزو سهولتونو ټول اړوند خدمتونه وړاندې کيدل. محمد يمين. الأوقاف الاسلامية؛ أثرها و دورها في المجتمع الاسلامي.

پورته ټول خدمات د اوږندو ادارو لخوا د يوې ټولنيزې ادارې يا خيريه مرکز په توگه د تاريخ په اوږدو کې د وقفې نظام رغنده رول په ټولنيز ډگر ثابتوی، د موضوع د ښه وضاحت په پار يادو مواردو کې په تفصيل سره بحث کوو: د يتيمانو د پالنې ډگر کې: د يتيم پالنه او روزنه هغه ممدوح امر دی، چې رسول الله مسلمانان ورباندې مکلف گرځولي، ده مبارک د تشويق په پار ترغيبي ويناوې درلودلي، لکه څنگه چې يوه حديث کې فرمايي: (انا و کافل اليتيم في الجنة كهذا، و أشار بالسبابة والوسطى، وفرج بينهما شيئاً).^(۱۵) ياد حديث کې رسول الله ځان او يتيم پالونکي کس داسې جوخت ياد کړی، لکه دوه گوتې چې يو تر بله چوختي دي.

که څه هم تیره زمانه کې د د دې عصر په پرتله پرمختګونه نه وو، داسې مجهز د یتیمانو د پالنې او روزنې مرکزونه او بنسټونه نه وو متصور، خو امت کې د مهربانۍ، شفقت او یو تر بله رسیدنې ارزښت کما حقہ موجود و او دې ارزښت ته یې یقینا په درنه کتل. د دې لوی ارزښت ښه پالنه د لویو لویو شاهانو لخوا د هماغه وخت په مراکزو کې ښه تر سترګو کیدای، چې ډیرې بیلګې یې د اسلام په تاریخ کې شته خو څو مشهورې بیلګې یې دلته یادوو. مشهور مسلمان امپراتور سلطان الظاهر د نورو کارنامو تر څنګ یې د یتیمانو د پاللو په پار د یوه مرکز جوړولو فرمان صادر کړ او سپارښتنه یې وکړه، چې د یوه ښه ښوونکي په مټ دې د فقراوو اولادونو او یتیمانو ته یاد مرکز کې مناسب زده کړیز چاپیریال او اړوند خدمات لکه خوراک، څښاک، کالي او قرطاسیه هم برابره شي.

همدې قشر ته د رسیدنې په پار هغه بیرس کې د خپل علمي مرکز تر څنګ د یتیمانو د پالنې مرکز تاسیس امر وکړ او د هرې ورځې لپاره یې د ډوډۍ، د ژمي او وړې کالیو ترتیبات برابر کړل ورته کړنه سلطان قلاوون هم خپل وخت کې تکرار کړه.^(۱۶)

اوومه میلادي پیړۍ کې ظهیر الدین مختار د دمشق له امر اوو هم، یو له هغه کسانو یادولای شو، چې د یتیمانو پالنه یې له خپلو لومړیتوبونو ګرځولی و. هغه دمشق کې یو بنسټ د یتیمانو لپاره وقف کړ او سهولتونه یې ورته چمتو کړل، آن تر دې چې ده به شخصا خپله له دوی څخه امتحان اخیستلو او لدې چارې به یې خوند اخیست.^(۱۷) ورته ډول باندې خوندتر حجازي د سلطان الملك الناصر محمد قلاوون زوي هم تر سره کړ.^(۱۸)

آن تر دې، چې ویل کیږي ملوکي دور کې کم ځله داسې امیر یا پاچا به پیدا شي، چې یتیمانو ته یې د پالنې دفتر یا بنسټ نه وي وقف کړی او په دوی باندې یې سرمایه گذاري نه وي کړي، بلکې کم داسې وقفي جوماتونه او مدرسې به وي، چې تر څنګ به یې د یتیمانو د پالنې مراکز شتون نه

درلود. (۱۹) دا لړۍ همداسې مسلمه امت کې د شاهانو او عوامو ترمنځ همداسې روانه وه، آن تر دې، چې مدینه کې اوسنی دارالایتم د هند د حاجیانو لخوا وقف کړل شو. ورسته په کال ۱۳۵۲ هـ کې شیخ عبدالغني دادا رحمة الله عليه دې دارالایتم ته په مکانې او حرفوي لحاظ پرمختیا ورکړه. مکانې لحاظ سره یې څنگ کې ځای هم یاد بنسټ ته وقف کړ او حرفوي لحاظ سرې یې د ځینو مسلکونو نوبت هم پکې وکړ او نوم یې ورته (دار أیتام الحرمین الشریفین و الضائع الوطنیة) کینود. (۲۰)

نو ویلای شو، چې وقف د یتیمانو د ساتنې او پالنې برخه کې له علمي او معیشتي پلوه مهم رول لوبولای، ترڅو له یوې خو دوی ټولنه کې د محرومیت احساس ونکړی او له بله پلوه وقف ټولنې سره د ټولنیز بوج پورته کولو کې هم ونډه اخیستې وي.

د بې وسو او مسافرو په پالنه کې : وقف د یوه اسلامي اقتصادي فکتور په توګه، ټولنه کې د محرومو او اړمنو اقدارو په لاسنیوي کې رغند رول لوبولای، چې له وطن لرې او بې کسه وګړي هم پکې شامل دي. د اسلامي وقف په ځلاند تاریخ کې د علمي مراکزو تر څنگ د مسافرو زده کړیالانو لپاره شپه ګالي تیار شوي وو او اړوند غذايې ضرورتونه هم پکې وړاندې کیدل حتی ځینو مدارسو کې د مسافرو لپاره خونې ځانګړې شوې وې. څنگه چې پاس یادونه وشوه، د مسافرو د هوساینې په پار عامه لارو کې تم ځایونه وقف شوي وو او د لارې تیریدونکي مسافر ترې ګټه اخیسته. همدې کړنې د مشرق اوسیدونکي د اهل نظر په نزد له نورو متمایز کړي، ابن جبیر د دې سهولتونو په لیدو سره د صحنه داسې انځوروي "د لرو پرتو سیمو څخه راغلو خلکو ته د استوګنې سهولتونه موجود وو، علمي مراکزو شتون درلوده او هلته زده کړیالانو تدریسي بهیر ګرام ساتلی وو او هغوي د خپلې خوشي سره سم زده کړې کولي او یادو مراکزو ته د پاچاهانو توجه هم زیاته وه، آن تر دې چې د حمامونو جوړولو امر یې کړی و، د دوی د معالجې په پار یې روغتونونه بنا

کړي وو، دوی ته یې دوه وخته د ډوډۍ سهولت برابر کړي وو او اختری یې هم دغو زده کړیالانو ته ورکاوو". همدې لړ کې صلاح الدین ایوبی د طولون پوهنتون مصر کې او نورالدین زنکي دمشق کې اموي پوهنتون د مسافرو لپاره ځانگړی کړی وو. (۲۱)

د علم تر څنگ د اوقافو له برکته د تصوف او عرفان لمنه هم و غوړیده بلکې د وخت په تیریدو سره ځینې وقف ځایونه د بعضو مستحقو وگړو لکه موسنو (سپین ږیرو)، طلاق شوو ښځو او ږندو لپاره دایمي استوگن ځای په توگه پاتې شول. (۲۲)

له همدې مالي ارزښتناک منبع څخه د بندیانو د اولادونو د پالنې لپاره هم کار اخیستل کیده او تر هغه به یې حتی اولادونو او پاتې کورنۍ پالنې تر کیده، چې بندي به له بندیخانې نه و خلاص شوی. (۲۳)

د مریضانو په پالنه کې: انساني ټولنه کې مرض یو له همیشني عارضې څخه گڼل کیږي. همدې عارضې ته د رسیدنې په پار د روغتونو شتون حتمي دی او داسلامي تمدن په ماضي کې دا ممیزه هم ډیره قدیمي ریښه لري او تر ډیره دا روغتونونه په اوقافي ځمکو جوړ یا له وقفې منبعې څخه تمویلیدل. دې ډگر کې ځینې مشهور روغتونونو څخه عضدي روغتون بغداد، نوري روغتون دمشق، منصوري روغتون قاهره، مراکش روغتون مراکش کې او داسې نور... یادولای شو. یادو صحي مراکزو کې صحي خدمتونه او تر څنگ یې مریضانو لپاره د خوراک، څښاک، لباس او اړوند نور ټولنیز خدمتونه هم وړاندې کیدل. د دې روغتونو څخه ځینې د بې وزلو لپاره ځانگړي شوي وو او پرته له پیسو به یې وړیا خدمات وړاندې کول. آن تر دې چې ځینو بې وزلو ته یې صحي خدمات استوگنځایونو کې لرل. د دې ټولنیزو خدمتونو بډاینه تر دې حده وه، چې د وقف له منابعو څخه به ځینې کسان د مریضانو د خوش طبیعتۍ او تسلا یا روحیه ورکولو په پار گمارل کیده، تر څو مریضان په نفسي او روحي لحاظ تغذیه کړي او ځینې جملات (مرض دې بالکل ښه شه وی،

رنگ دې سور او سترگې دې خلاصې (پرکيري) شوي، چې دا پخپله د مريض په رغيدو کې رغنده ونډه لري.^(۲۴)

دې عاجز قشر سره د زياتي خواخوږۍ له کبله د ټولنيز تکافل له مخې ټولو هغه کارکوونکو ته چې وقفي مدارسو کې به يې دنده ترسره کوله د صعب العلاج يا خطرناک مرض حالت کې له وظيفې له عزل وروسته د رغيدو يا هم د مرگ تر وخت د ضرورت وړ اړتياوې پوره کيدلې.^(۲۵)

تکافل - د مروجې بيمې شرعي بديل - په جوړښت کې: دا چې شريعت د هرې زمانې اړتياوو ته ځوابگو پاتې شوی او تر ډيره يې مختلفو ډگرونو کې د وگړو اړتياوو او د شريعت روح ته په کتو د ژوندانه هوساينه تائيد کړي يا د شرعي مانع په صورت کې يې بيا د نعم البديل هڅه هم کړې. دې ورستيو کې د هوسا او پُر امنه ژوندانه هڅې گړندۍ شوې او زيار دا و، چې ژوند له خطراتو خوندي شي؛ نو په همدې پار ټولنيز او تجارتي ډگر کې بيمه د يوه معاصر عقد په توگه رونق پيدا او کم وخت کې يې د اسلامي ټولني لمن هم احتوا کړه. دا چې دا په عقد شرعي مفاسدو (قمار، غرر او سود) مشتمله وه؛ نو معاصرو اکثره فقهاؤ، علمي بنسټونو او کنفراسونو يې د حرمت فتوا ورکړه؛^(۲۶) خو د معاصر تجارتي لايشفک برخه گرځيدلې وه، اړتيا وه چې ديني علماوو يې د غوره بديل په وړاندې کولو سره اسلامي اقتصادي ډگر لا بډايه وگرځوي.

همدې موخې ته د رسيدو لپاره تکافل شرعي بديل وړاندې شو؛ که څه هم د دې نوښت اصلي موخه د ټولنيز ژوند هوساينه يا د وگړو خپل منځي تعاون او تناصر و.^(۲۷) اما د وخت په تيريدو سره يې تجارتي مارکيټ هم تود شو. د دې عقد د شرعي توجيه لپاره د عملي تگلارې په تناظر کې فقهاوو بيلا بيل فقهي تكييفونه (هبة الثواب، التزام بالتبرع او وقف) وړاندې کړي. دا چې ځينو تكييفونو (هبة الثواب او التزام بالتبرع) يې په ټوله مانا شرح صدر نه کاوو او قسما قسم اعتراضونه ور باندې واړيددل، د دې ضرورت محسوسيدو چې غوره تكييف يې وموندل شي، هماغه و چې وقف يې نسبي غوره بديل پيښ شو.^(۲۸)

افغانستان کې وقف: افغانستان د يوه اسلامي هېواد په څېر د هر ديني ارزښت په دودولو او پالنه کې ځانگړې تمايز لري. وقف د يوه فقهي اقتصادي فکتور په توگه له ډيرې پخوا زمانې افغانانو کې دود پاتې شوی. تر ډيره يې انفرادي اړخ درلودلی ده، لکه يو څوک خپله ځمکه د خدای ﷻ په لار کې مطلقاً يا د يوه ځانگړي هدف په پار (جومات جوړول يا هديره جوړولو) وقف کړي. کله نا کله يې ډله ييز اړخ درلودلی، لکه يو قوم يا يو ټبر مشترکاً خپله يوه ټوټه ځمکه د پورته اهدافو په پار وقف کړي.

څنگه چې شرعاً بايد د موقوف ساتنه پالنه يا مديريت متولي ته اړتيا لري، طبعي ده اړوند ډگر کې ځينې مواردو کې افراد ا ډلې د متولي دنده په غاړه لري، خو ډيرو مواردو کې د متولوي اتواليت موضوع د حکومت په غاړه ده. د افرادو او وگړو متوليوالی موضوع ساده اما د حکومتونو لخوا دا موضوع پېچلې او د يو شمير اداري ترتيباتو غوښتونکې ده؛ په همدې ملحوظ حکومتونو هم د دې ډگر د ښه مديريت په پار دولتي چوکاټ کې ځانگړې تشکيل د ارشاد، حج او اوقاف وزارت په اډانه کې رامنځ ته کړی. ياد بنسټ د مرکزي تشکيل ترڅنگ ولايتي رياستونو کې ځانگړي عمومي مديريتونه او د ولسوالۍ په کچه د ارشاد، حج او اوقاف د مدير په کاري لايحه کې د وقف مسئله بنسټيزه توگه باندې ځاي پر ځای کړي. د وقف ډگر تر يوه حده د افغانستان کې تير تاريخ کې ښه پالل شوی خو دې ورستيو کې بيا تر ډيره هير شوی. افغان ولس د حاکم فرهنگ له مخې ډير ځله خپل موقوفات يوه مشخص ډگر ته پرته له اداري ثبت او راجسټر ټولني ته نذرانه کړي، خو ځينې مواردو کې يې بيا د وقف اداري ته هم مراجعه کړي او رسماً يې خپل موقوفات له ځانگړي شرايطو سره سم يا مطلق ډول باندې ثبت کړي. لدې مواردو اخوا، ځيني نور موارد لکه زيارتونه او هديرې مستقيماً د وزارت د پاليسي له مخې اوقافو اداري سره تعلق لري. د تاريخ په اوږدو کې له همدې موقوفاتو څخه د واقف له

شرایطو سره سم گټه اخیستل شوې او دا چاره حکومتي اداراتو کې د یوه ځانگړي طرز العمل له مخې تر سره کېږي. افغانستان کې د وقف ډگر په تقنیني او مدیریتي لحاظ ډېر بډایه نه دی او همدا لامل گرځیدلی چې دا فرهنگ له افغانانو هیر شي او یا هیڅ کم داسې ملموس او کما حقہ د نظام په کچه کار ترې نده اخیستل شوی. په تقنیني ډگر کې لا هم افغانستان د وقف کوم ځانگړی قانون نلري، یواځي د مدني قانون شو مشخص مواد (۳۴۳ تر ۴۰۲ او همدا رنگه ۱۴۴۵ تر ۱۴۵۵ مادو) د وقف د عمومي احکامو سره سطحي ډول باندې ارتباط لري او بس، خو د ارشاد، حج او اوقاف وزارت یې چارې د یوه لنډ طرز العمل له مخې مدیریت کوي. مناسبه خو دا وه، چې دې ډگر کې جامع، معقول او هر اړخیز ځانگړی قانون مرعی الاجراء وی.

مدیریتی لحاظ باندې د وقف په پاللو کې ستونزې شته، اوقافي ځمکې په ټوله مانا نه تثبیت، نه تسجیل او نه هم مناسب انداز باندې مدیریت کېږي. هغه اوقافي ځمکې چې ښارونو کې موقعیت لري او له تجارتي پلوه لوړ ارزښت لري، اما له بده مرغه د تسامح یا د بې پروايې له مخې څه ډول چې مناسبه ده کار نه ترې اخیستل کېږي. همدا رنگه ځینې نورې ځمکې له ښاره بهر کلیو او بانډو کې موقعیت لري، دا ځمکې هم له ورته برخلیک سره مخ دي. د اوقافي عوایدو را ټولونه او لگښت بله هغه موضوع ده، چې د اوقافو اغیز یې ټولنه کې په نشت حساب کېږي. د اوقافي طرز العمل له مخې اوقافي ځمکې د مزایدې داوطلبې پروسې د لارې په اجاره ورکول کېږي اما د عوایدو را ټولونه یې بیا هم له خنډ او ځنډ خالي نده. د یادولو ده، چې د اوقافي عواید په لگښت کې هم د ټولني ضرورتونه او ټوله کې اغیزمنتیا نه مراعاتېږي.

خومره به ښه وی، که د افغان ولس مجبوریت، محدودیت او مظلومیت - د لسيزو جگړو پایله ده - محلوپ شوې وی او دا ترحم وړ وگړو ته د وقف له ډگره

معقوله استفاده شوې وی او دې فرهنگ د پخوا دنورې نړۍ په شان ټولنيز ژوند کې واقعي اغيز شيندلی وی. حکومتونه د څو اقتصادي وضعیت له کبله ندي توانيدلي، چې ولسونو ته د وخت او زمان له غوښتنو سره سم د ژوند سهولتونه، لکه تعليم، تحصيل، صحت او داسې نور ټولنيز خدمات مهيا کړي. مقابل لوري ته د وگړو اقتصادي وضعیت هم هغومره ندي، چې د ژوند مناسب چاپريال ځانو ته چمتو کړی شي ورته وخت کې وگړي ځپل شوې او منځوي شوي، آن تردې چې د ژوند پالونکي (پلار، مور، مشر ورور...) يې له لاسه ورکړي او د شنه آسمان لاندې د بې وزلۍ او بدبختۍ ژوند ته يې غيږ ورکړي. نو داسې ټوکر ټوکر ولس لپاره اړتيا ده، چې د ژوند ټول سهولتونه د حکومتونو لخوا په هر قيمت چې کېږي برابر شي او که هيڅ نه وي، له همدې وقفي ځمکو او عوايدو دې داسې يو پروگرام پلي شي، چې وقفي شتمنۍ هم متضررې نشي او غلات يې د ټولني په هوساينه کې مثبت رول هم ولوبوي. څومره به ښه وي، چې د زونو په کچه له شته اوقافي عوايدو په موقوفه ځمکو باندې خدماتي کمپلکسونه جوړ شوي وي او هم مهاله دې د علمي خدماتو (تعليم او تحصيل او داسې نور) تر څنگ تربیوي خدمات (ماشوم روزنه، يتيم پالنه، معيوب او معلول پالنه او داسې نور) او صحی خدمات ټولو يا هم مستحقو وگړو ته وړاندې کولی او په مرور د زمان سره دې ظروفو او امکاناتو ته په کتو دا لړۍ ټولو ښارونو ته غزول شوې وي. همدا رنگه دې دتکافل صنعت کوم چې تازه اقتصادي ډگر کې پيليږي هم له وقفي عوايدو گرم ساتلی وي، آن تر دې چې شته اوقافي عوايد داسلامي اقتصادي په ځانگړي توگه د اسلامي بانکوالۍ په ملاتړ کې عملاً په کار اچول شوی وي. دې کار به يوې خوا اوقافي عوايد له جمودي حالته ويستلای وي او له بلې خوا به يې د اسلامي اقتصادي دپايښت، ښه تطبيق او غوره بدیل والی مدعاوې تقويه کړي وي. ورته وخت کې به د هېواد د اقتصادي سکتور نسبي ملاتړ هم شوی و.

پايله

وقف د يوه مذهبي فکتور تر څنگ د ټولني هوساينې کې د اقتصادي فکتور ونډه هم درلودلې، داسې چې د فقر سره د مبارزې کرښه کې ځليدلې، محکومو او مظلومو اقشارو لاس نيوي يې کړې، تجارتي ډگر کې يې تشه ډکه کړې، د صحت او علم ډگرونه يې گرم ساتلي. اسلامي ټولنه کې دا ارزښت د پخوا په پرتله ډېر کم رنگه شوې او په پالنه کې يې ناغېرې د امت يو ضعف په کوته کوي، دا په داسې حال کې ده، چې د پخوا په پرتله اړوندو ډگرونو کې د دې ارزښت ونډې ته ډيره اړتيا ليدل کېږي. افغانستان کې د وقف ونډه ټولنيزو ډگرونو کې ډېره کمزورې ده او په مديريتې لحاظ سره د دې ارزښت پالل کوټل گامونه اخيستل غواړي. اړتيا ده چې د يوه ځانگړي ميگانيزم له مخې دولت په ټوله کې او د ارشاد، حج او اوقاف وزارت په ځانگړي توگه د وقف په اړه له ديني او ټولنيز پلوه خلکو ته عامه پوهاوی وړاندې کړي. او دا برخه دې داسې له ټولنيز او اقتصادي ډگر سره غوټه کړي، څنگه چې د اسلامي تمدن په تير تاريخ کې يې د يوه اقتصادي او ټولنيز فيگور په توگه د محرومو اقشارو په لاس نيوي کې ونډه درلودلې وي.

سپارښتنې

- ۱- د علمي کنفرانسونو او سيمينارونو د لارې دې وقف ملي او نړيوال ارزښت او حيثيت باندې لارنا واچول شي.
- ۲- د اسلامي تمدن په ځلانده تاريخ کې دې د وقف ونډه په مختلفو ډگرونو کې د خواله رسنيو، غريزو او انځوريزو رسنيو د لارې په مؤثره توگه په لاره واچول شي. دې ډگر کې دې هڅه وشي، چې د ټولني شته مبرم ضرورتونه دې په گوته او متعاقبا دې واقفين همدې ډگرونو ته وقف کولو يا حکومتونه دې د وقفې منابعو په عوايدو کې يادو برخو ته لومړيتوب ورکړي.

۳- د قلم خبنتان دې د وقف اړوند موضوعاتو ليكلو ته وهڅول شي او د دوی علمي پانگې دې د مجلو او کتابونو يا هم ځينو مواردو کې د بروشر د لارې د چاپ په زيور بنايسته کړل شي.

۴- وقف لپاره دې بې پرې داسې اداره رامنځ ته شي، چې نه ډيره دولتي وي او نه هم ډيره مستقلة وي، ترڅو عام وگړي د وقف فرهنگ ته يو ځل بيا مخه کړي او هم د خپلو وقف شوو شتمنيو باندې د څار حق ولري او له بله پلوه د وقفي عوايدو د مناسب مصرف په اړه ډاډ هم تر لاسه کړي. ۵- ياده اداره کې دې متدين، خبير او مسلکي داسې کسان په دندو وگمارل شي، چې عامو وگړو ته د منلو وي او د وقف هره کړنه دې د يوه ځانگړي بورډ له لوري په داسې شکل باندې په مخ وړل کېږي، چې د وقف کوونکو اهداف دې په نظر کې ونيول شي.

۶- د شته وقفي عوايدو په مټ دې څو علمي خدماتي بنسټونه (پوهنتونونه، روغتونونه، يتيم خانې...) دې په لوړ معيار رامنځ ته کړل شي تر څو د وقف فرهنگ د ترويج لپاره يوه منشأ و گرځي.

۷- د يادو وقفي مراکزو د تقويې او پرمختيا په پار دې خيرييه صندوقونه رامنځ ته کړل شي او دا صندوقونه دې په دوو کتگوريو وويشل شي. ځينې صندوقونه دې عامه بازارونو کې د بسپنې را ټولولو او ځينې دې په بډايه هېوادولوانړيوالو مؤسسو وگرځول شي.

مآخذ

۱. القزويني، محمد بن يزيد أبو عبدالله، سنن ابن ماجه. الناشر: دار الفكر - بيروت. ج ۲، ص ۱۰۵۸، ر ۳۱۷۰.

۲. البخاري، محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة، صحيح البخاري. مصدر الكتاب: موقع وزارة الأوقاف المصرية. ج ۲، ص ۱۲۱، ر ۶۰۱۱.

۳. المائدة: ۱۰۳.

٤. خطيب بغدادى، دكتور محمد علي، الوقف والوصايا نوعان من صدقة التطوع. ژباړن: شمس الرحمن فروتن. ناشر: د ارشاد، حج او اوقافو وزارت. كال: ١٣٨٨.
٥. ابن منظور، لسان العرب، دار صادر، بيروت، بدون تاريخ، ج ٩، ص ٣٥٩.
٦. البارتي، محمد بن محمد، عنايه شرح هدايه، ج ٦، ص ٢٠٣.
٧. بابن الهمام، كمال الدين محمد بن عبد الواحد السيواسي، فتح القدير، ج ٥، ص ٤٥.
٨. فروتن، شمس الرحمن، وقف در آينه فقه وقانون، وزارت ارشاد، حج و اوقاف، ١٣٨٨، ص ٨٢.
٩. الزحيلي، أ.د. وهبة، الفقه الإسلامي وأدلته، الناشر: دار الفكر - سورية - دمشق. ج ٨، ص ١٥٨.
١٠. القرافي، شهاب الدين أحمد بن إدريس، الذخير، الناشر: دار الغرب، ١٩٤٤. ج ٦، ص ٣٢٦.
١١. ابن نجيم الحنفي، زين الدين، بحرالرائق، الناشر: دار المعرفة - بيروت. ج ٥، ص ٢٠٣.
١٢. التوبة: ١٨.
١٣. المائدة: ٢.
١٤. آل عمران: ٩٢.
١٥. البخاري، ج ٥، ص ٢٠٣٢.
١٦. محمد امين. الأوقاف والحياة الاجتماعية في مصر (٦٤٨-٩٢٣) دراسة تاريخية وثقافية. دار النهضة العربية، القاهرة. ١٩٨٠. ص ٢٦٣.
١٧. ابن كثير. البداية والنهاية. مكتبة المعارف، بيروت. ج ١٤، ص ٧٨.
١٨. يحيى محمود جنيد. الوقف و المجتمع - نماذج و تطبيقا من التاريخ الاسلامي. مؤسسة السمامة الصحيفة، سلسلة كتاب الرياض، العدد ٣٩. ١٤١٧ هـ. ص ٥٦.

تبيان _____ وقف او اغيز يي د ٲولنيز ژوند...

١٩. الأوقاف والحياة الاجتماعية في مصر (٦٤٨ - ٩٢٣) دراسة تاريخية و ثقافية، ص ٢٦٢.
٢٠. ابن جبير. رحلة ابن جبير. دار صادر، بيروت. ب تاريخ. ص ٢٤٥.
٢١. عبدالله بن ناصر السدحان، رعاية الأيتام في المملكة العربية السعودية، الأمانة العامة للاحتفال بمرور مائة عام على تأسيس المملكة العربية السعودية، ١٤١٩ هـ. ص ٨٢.
٢٢. سعيد عاشور، المؤسسات الاجتماعية في الحضارة العربية في (موسوعة الحضارة العربية الإسلامية)، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ١٩٨٧ م، ٦٨.
٢٣. مصطفى السباعي، من روائع حضارتنا، الاتحاد الإسلامي العالمي للمنظمات الطلابية، الكويت، ١٨١-١٨٢.
٢٤. مصطفى السباعي، مخكينى مأخذ، ص ٢،
٢٥. محمد أمين، مخكينى مأخذ، ص ١٧٧،
٢٦. العثماني، محمد تقي. بحوث فى قضايا فقهية معاصرة، طبع: وزارت الأوقف و الشؤون الاسلامية، دولة القطر، ١٤٣٤ هـ. ٢١١٨٧.
٢٧. بحوث فى قضايا فقهية معاصرة، ٢١٢٠٧.
٢٨. داکتر مولانا عصمت الله، تکافل کي شرعي حیثیت. ناشر: ادارة المعارف کراچہ، ٢٠١٠ م. ٨٥ - ٩٠.

پوهنیار عبدالرازق "هدفمند"

بررسی علل کتمان علم شرعی و پیامد های آن

ملخص البحث: لقد ارشد الاسلام على ما كان لخير الناس وهدايتهم إلى الطريق المستقيم، والنجاة من ظلمات الجهل و نشر العلم و الحق عن طريق إيراد الأدلة الواضحة على صدق محمد صلى الله عليه وسلم، وتبيان حقيقة أمره و وجوب اتباعه والإيمان به، و حرم كتمان ما أنزل الله من البينات والهدى لان الناس إذا كتموا ما أنزل، وحجبوا الحقائق عن الأعين، أوقعوا الناس في ضرر جسيم، و شر عميم، وفوتوا ما توتيه من ثمار و غايات طيبة مرجوة منها. ولما فيه من الضرر الجسيم بالناس، وتعطيل الكتب السماوية، ووظيفة الرسالة النبوية، ولأن العلم يحرم كتمه، ويجب نشره وتعميمه، فإن أقدم إنسان على حرمان الناس من علمه، استحق اللعنة الأبدية من الله ومن الناس أجمعين، لأنهم حرموا الخير والنور ومعرفة طريق الهدى والرشاد، ولما فيه من العواقب الاليم في الدنيا وفي الآخرة نعوذ بالله منه.

خلاصه: دين مقدس اسلام به پخش و نشر علم، اخلاق و سجایای حسنه، تبليغ هدايات الله جل جلاله به مردم و نجات دادن شان از چنگال جهالت و نادانی توجه مزیدی داشته نشر و پخش آن را عبادت می داند، و اظهار کلمه حق را در مقابل سلطان و فرمان روایی ظالم و جابر جهاد اکبر میخواند و پوشاندن هدايات و دلائل واضح و روشن ما أنزل الله را خیانت بزرگ در مقابل همه مخلوقات و بندهای الله جل جلاله دانسته و سبب فساد ادیان شان می شمارد. و پنهان دارنده علم شرعی در ضدیت و مخالفت با امر الله جل جلاله قرار میدهد. این همه تهدیدات و تخاويف وارده نسبت به کتمان علم شرعی و بشارات در قبال اظهار حق، بدان سبب است که قوام جامعه منوط و مربوط به اصلاح علماء و امراء است هرگاه این دو رکن فاسد گردند؛ جامعه خود به

خود سیر نزولی اش را پیموده و به مغاکی از دوزخ دنیوی تبدیل خواهد گردید. آنگاه است که افراد جامعه علاوه بر ثمرات و نتایج تلخ اخروی پیامد های ناگوار و ملموس دنیوی اش را خواهد چشید.

مقدمه

الحمد لله الذي علم بالقلم علم الإنسان ما لم يعلم والصلاة والسلام على البشير والنذير والسراج المنير سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم الذي محى الله به ظلمات الجهل والكفر وأزال معالم الوثنية والضلال وأعلى به منار التوحيد والإيمان وعلى آله وأصحابه شمس العلم والعرفان والتابعين لهم بإحسان إلى يوم الدين.

اما بعد: از اینکه دین مبین اسلام به نشر علم و فرهنگ، تبلیغ هدايات خداوندی به مردم، بیرون آوردن شان از ظلمات و تاریکی ها و نجات دادن شان از چنگال جهالت و نادانی توجه زیادی داشته و نشر و پخش آن را عبادت می داند، و پوشاندن آن را خیانت بزرگ در مقابل مخلوقات و بنده-های الله جل جلاله دانسته و سبب فساد ادیان شان می-شمارد. و اعلان می دارد که هدف از ارسال پیامبران و فرو فرستادن کتب آسمانی این است که مردم از هدايات و رهنمائی های پروردگار شان آگاهی حاصل نموده و از بندگی بندگان و مخلوقات رهایی یابند و از آن نعمت بزرگی که الله متعال برای شان ارزانی فرموده مستفید گردند، با وصف این همه تأکیدات دین مقدس اسلام در مورد پخش و نشر این نعمت بزرگ الهی باز هم می بینیم که افرادی دون همت و پست فطرتی با عبا و قبای نا میمونش در هر عصر و زمانی ظهور کرده و با بکار-گیری هزار ها ذچال، نیرنگ، مکر، خدعه، و فریب جلوه نمایی می نمایند و بخاطر استحصال و به دست آوردن متاع و بهره مندی اندک دنیا، دین خود را میدفروشند و بیدشمرانه به کتمان علم شرعی می پردازند، و همه تلاش و کوشش خود را به خرچ می دهند تا بنده های الله جل جلاله را از نعمت سترگ و رحمت بزرگش دور نگهداشته و با تمام وسایل

و امکانات دست داشته شان به اغواء آندها میدپردازند. لَهذا خواستم مقاله علمی ای را حول این مطلب به نگارش بگیرم زیرا دریافتم که در دین مقدس اسلام این موضوع بحدی با ارزش بوده و از مقام و منزلت شامخی برخوردار است. که الله تبارک و تعالیٰ جهت اظهار آن از اهل علم میثاق و پیمان محکمی گرفته که باید آنچه از این عطیه و احسان بزرگ الله جل جلاله نزد شانند است آن را برای مردم بیان دارند، و بدانند که الله جل جلاله آنان را از بین همه مخلوقاتش به این خیر کثیر برگزیده و نسبت به هم قطاران و هم نوعان شان از درجات عالی برخوردار گردانیده و سر فرازی داده است. و در صورت کفران و ناسپاسی از این نعمت، کتمان و پنهان نمودن آن و دور نگهداشتن بنده های الله از این رحمت الهی آنان را به وعیدهای سخت و شدیدی تخویف نموده و از ارتکاب آن برحذر داشته است؛ زیرا نادیده گرفتن همه این تهدیدات و تخاويف مرتکبین آن را به طرد و دوری از قرب الهی و رحمتش و به لعنت، لعنت کننده-گان گرفتار می نماید. مگر این-که ایشان از این عمل شنیع و زشت خود توبه نموده و از همچو خیانتی که با بنده های الله جل جلاله کرده اند؛ نادم و پشیمان گردند، و همه آنچه از هدایات و مصالحی را که در اثر کتمان نمودن فاسد ساخته اند؛ اصلاح کرده و با نیت خیر خواهانه و مبراء از همه کمبودی و نواقص بیان دارند، تا باشد که از آتش دوزخ نجات یافته و از لگام-های آتشین آن در امان گردند.

واژه های کلیدی: انگیزه، اصلاح، جامعه، علماء، لعنت

مبرمیت موضوع: از دیدگاه دین مقدس اسلام کاتم و پنهان دارنده ما أنزل الله در ضدیت و مخالفت با أمر الله جل جلاله قرار دارد. چون الله تبارک و تعالیٰ آیاتش را جهت هدایت و راه یابی بندگانش بیان می-دارد و پیامبران را بخاطر ادای این فریضه فرستاده و از علماء، موثیق و پیمان-های استوار و محکمی أخذ نموده که آیات هدایت بخش و فروزان را برای بندگانش بیان داشته و برسانند، با درک پیامد-های سوء و ناگواری را که کتمان حق به جا

می-گذارد و جامعه را به هلاکت و نابودی سوق می-دهد. بر هر عالم دلسوز و داعی إلى الله لازم است که اسباب و عوامل آن را بررسی نموده و به-شکل واضح و روشن توضیح دهد و و حقائق را به مردم بازگو نماید. تا امت را از این ورطه ای هلاکت نجات داده و اسباب و عواملی که دامن گیر آن عده علماء ای سوء شده و آنها را وادار ساخته تا کتمان ما أنزل الله نموده، حقائق و هدایات الهی را از مردم پنهان دارند، بر ملا ساخته و بیان دارد.

هر چند روی این مطلب در کتب و متون اسلامی بشکل متفرقه بحث های صورت گرفته و لیکن کدام رساله-ای مستقلی در مورد نگارش نیافته است. بناءً لازم دانسته شد که به-طور فشرده و مختصر مقاله علمی-، تحقیقی ای در مورد نگاشته شود تا جامعه از گزند این عمل در امان قرار گرفته و راه رشد، فلاح، رستگاری، امنیت و آسایش را بییماید. لهذا بنده بر آن شدم تا مقاله علمی خویش را تحت عنوان فوق بنگارم.

سوالات مطروحه متعلق به موضوع

- ۱- اسباب و عوامل این عمل تباه کن و زشت چیست؟
 - ۲- چگونه می توان جامعه ای را که گرفتار این بلا و مصیبت گردیده از ورطه ای هلاکت نجات بخشید؟
 - ۳- پیامد تلخ و ناگوار سکوت در مقابل این پدیده شوم و جانکاه که جامعه را به افول و تباهی می کشاند چیست؟
- روش بحث:** در این مقاله از روش های پذیرفته شده علمی در نهاد های علمی - تحقیقی کار گرفته شده است، بالاخص از روش های مقایسوی و تحلیلی.

مفهوم کتمان علم شرعی ذکر آیات و آثار وارده

کتمان در لغت به معنای پنهان داشتن و نهان سازی را گویند.^(۱) مؤلف روح المعانی گفته: «کتمان عبارت است از ظاهر نساختن چیزی از روی عمد و قصد در حالی که ضرورت به اظهار آن بوده باشد و این گاهی مجرد به

پوشانیدن و پنهان نگهداشتن است و گاهی از بین بردن آن و چیز دیگری را به جای آن گذاشتن و یهودان هر دو نوع آن را مرتکب شدند.^(۲)

الله تبارک و تعالی فرموده است: {إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ} {إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُّوا فَأُولَٰئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ}^(۳) «بی گمان کسانی که پنهان می دارند آنچه را که از دلائل روشن و هدایت فرو فرستاده ایم، بعد از آن که آن را برای مردم در کتاب (تورات و انجیل) بیان و روشن نموده ایم، خدا و نفرین کننده گان (چه از میان فرشتگان و چه از میان مؤمنان انس و جان)، ایشان را نفرین می کنند. (و خواستار طرد آنان از رحمت خدا خواهند شد). مگر کسانی که توبه کنند (از کتمان حق) و به اصلاح (حال خود و جبران مافات) پردازند و (آنچه را که از اوصاف پیغمبر و اسلام و دیگر حقائق می دانستند و پنهان می کردند) آشکار سازند چه توبه چنین کسانی را می -پذیرم و من بسی توبه پذیر و مهربانم.

مطلب مذکور در حدیثی از پیامبر صلی الله علیه وسلم چنین شرح گردیده است: عن أبي هريرة، رضي الله عنه، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «مَنْ سَأَلَ عَنْ عِلْمٍ فَكَتَمَهُ أَلْجَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِلِجَامٍ مِنْ نَارٍ»^(۴) «از ابو هریره رضی الله عنه روایت است که: پیامبر صلی الله علیه وسلم فرمود: کسی که از او در باره دانشی بپرسند و او آن را بپوشد، در روز قیامت به لگامی از آتش لگام کرده می -شود.» اصحاب کرام که عرب های فصیح بودند و در معنای قرآن مرجع پرسش واقع می شدند. از این آیت معنای عمومی آن را فهمیدند و آن را به تمام مردم مرتکب این عمل می شوند؛ حمل کردند. طوری که از ابو هریره رضی الله عنه روایت است که فرمود: «وَلَوْلَا آيَاتُنَا فِي كِتَابِ اللَّهِ مَا حَدَّثْتُ حَدِيثًا»^(۵) «اگر این دو آیه در کتاب خدا نمی بود هیچ حدیثی برای شما روایت نمی کردم.» سپس این آیت را تلاوت کرد: {إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا

أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى) (۶) چون دو آیت در اول حدیث ذکر شده «وَأُولَا آيَاتِنَا» باید هر دو آیت تذکر داده شود، همراه ترجمه آن جهت اختصار اکتفاء می‌نمایم به آیات و احادیث متذکره اکنون می‌پردازیم به بیان احکام و مسائل استنباط شده از این آیات و احادیث:

- ۱- پنهان داشتن آن علمی که اظهار و اشاعه‌ای آن لازم است حرام می‌باشد. زیرا اظهار کردن علم دین و گسترش دادن آن واجب است.
- ۲- فقهاء کرام گفته‌اند وعید شدیدی که در مورد کتمان علم از حدیث: {مَنْ سَأَلَ عَنْ عِلْمٍ فَكَتَمَهُ أَلْجِمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِلِجَامٍ مِنْ نَارٍ} (همان اثر) استنباط گردیده در صورتی شامل حال پنهان دارنده علم می‌گردد که شخص دیگری برای بیان مسائل، بغیر از او نباشد، بنابر این، اگر علماء دیگری موجود بودند، می‌تواند بگوید که این مسأله را از علماء دیگری سوال کنید.
- ۳- کسیکه علم کافی و صحیح نداشته باشد، لازم نیست که بر بیان مسائل و احکام دینی بی‌باکانه اقدام نماید.
- ۴- این وعید شدید نسبت به کتمان علم در باره آن علوم و مسائلی است که در قرآن و سنت بطور واضح بیان شده‌اند که اظهار کردن و اشاعه‌ای آنها لازم است. اما آن مسائل دقیق و باریک‌ایکه از سطح درک و فهم مردم عادی بالاتر است، و امکان دارد مردم عوام در مورد فهم مراد و مقصد اصلی آن دچار سوء تفاهم شوند. بهتر آن‌است که در حضور آنها بیان نگردند و این عدم بیان و اظهار نسبت به آن مسائل در حکم کتمان علم نمی‌باشد. زیرا لفظ {مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى} در آیه مذکور به همین مورد اشاره دارد. و هم‌چنین در صحیح البخاری از قول علی رضی الله عنه منقول است که فرمودند: در حضور مردم عادی مسائل علمی را تا آن اندازه بیان کنید که عقل و فهم آنان بتواند آنها را تحمل نموده و درک نماید، آیا شما می‌خواهید [با بیان مسائل دقیق و پیچیده] مردم؛ الله و رسول او را تکذیب کنند؟

۵- امام قرطبی رحمه الله فرموده است: از این تفصیل معلوم گردید که یاد دادن علم دین به کافری که با مسلمانان به بحث و جدل می پردازد، یا مبتدعی که مردم را به سوی خیالات و اشتباهات خویش دعوت می دهد، جائز نیست. مگر وقتی که ظن و گمان (یاد دهنده) غالب باشد که خیالات او با یاد گرفتن علم اصلاح می شود.

۶- همچنین اظهار کردن این گونه مسائل به پادشاه یا حاکم وقت که بواسطه آن ها راهی برای ظلم بر ملت پیدا می کند، جائز نیست و در حکم کتمان علم نمی آید.

۷- هکذا، در پیش عوام الناس بدون ضرورت صورت های حیل و رخصت در احکام دین را نباید بیان کرد. زیرا بسبب آگاهی یافتن به آن مسائل هنگام عمل بر احکام دین به حیل جوئی پناه می برند.^(۷)

۸- کسیکه وظیفه ارشاد و رهنمائی مردم را بر عهده دارد، اگر از گفتن چیزی بر جان و یا مال و یا اهل و اولاد خود می ترسید، رواست که از تصریح به آن چیز خودداری نموده و آن را به طور کنایه برای مردم بیان دارد، ولی اگر احادیث و [احکامی] بود که متضمن حلال و حرام است. و جنبه ای عمومیت برای همگان داشت، پوشیدن آن ها روا نیست، و عالمی که این چیزها را می داند، به هر طریقی که لازم می داند، باید این مسائل را برای مردم، و یا برای عده ای از آن ها حسب الإمكان بیان دارد.^(۸)

علل و انگیزه های پنهان نمودن علم شرعی:

الف: اسباب و انگیزه های فردی

پنهان نمودن علم شرعی عوامل و انگیزه های زیادی دارد که نظر به ظروف و شرایط خاصی هر یک ظاهر گردیده و سبب کتمان علم شرعی می گردد؛ که از آن جمله می توان گفت که یکی از آن عوامل و انگیزه ها ضعف ایمان و عدم الله ترسی و تقوی است که در حقیقت بالای تمام عوامل و انگیزه های دیگر سایه انداخته و آنها را تحت تأثیر تیره و نا ملائمش قرار می دهد. زیرا

می-توان گفت اگر ایمان قوی و راسخ باشد، قلب با آن معمور و روشن بوده و نمی-گذارد که لکه-های سیاه جهل و حُب دنیا از اظهار حق جلوگیری نمایند. و هرگاه آن ملوث و مملو از حب دنیا و آکنده از خواهشات نفسانی گردید. آنگاه است که خیری در آن نبوده و منبع اظهار حق نمی-گردد. الله تبارک و تعالی این مطلب را چنین تصریح نموده: {وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آتَمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ} (۹) « و گواهی را پنهان نکنید و هرکس آن را پنهان دارد قلبش بزهکار است، و خدا بدانچه انجام می-دهید آگاه است.» در این آیت اسناد گناه به سوی قلب گردیده، زیرا قلب شهادت را پوشانده و نمی-گذارد که زبان بر آن تکلم نماید، چون قلب رئیس اعضاء است و پارچه گوشتی است هرگاه صالح گردد، تمام جسد صالح می-گردد و هرگاه فاسد گردد تمام جسد فاسد می-گردد. (۱۰)

اینکه قبلاً تذکر دادم که یکی از عوامل و انگیزه-های پنهان داشتن علم شرعی ضعف ایمان و عدم تقوی و الله ترسی است، الله تبارک و تعالی می-فرماید: {وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنْنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ} (۱۱) «و اگر (در ایمان خود صادق هستند و راست می-گویند که) به خدا و روز رستاخیز باور دارند ، برای آنان حلال نیست که خدا آنچه را [اعم از جنین یا خون ماهانه] در رحم ایشان آفریده است پنهان کنند.»

مدارک نوشته کسی-که ایمان به الله جل جلاله و عذابش داشته باشد، به هم-چون گناه بزرگی جرأت نمی-کند. (۱۲)

مفسر أحسن الكلام تحت این آیت می-نگارد: تقاضای ایمان صحیح این-ست که (حیض و یا حمل) را پنهان نخواهد کرد. (۱۳)

دومین انگیزه و عامل کتمان علم شرعی تکبر و خود بینی است و از جمله اخلاق ذمیمه و بدی است که مانع ایصال خیر و سعادت و نیک بختی بوده و از اظهار حق جلوگیری می-نماید. چنانچه الله تبارک و تعالی در مورد انکار

فرعون و فرعونى-ها مى-فرماید: { وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ }^(۱۴) «ستم-گرانه و مستکبرانه معجزات را انکار کردند، هر چند که در دل بدانها یقین و اطمینان داشتند؛ بنگر سرانجام و سرنوشت تباهاکاران چگونه شد؟ (مگر در دریا غرق نشدند و به دوزخ واصل نگشتند؟)». تکبر و خود خواهی یکی از صفات مذموم و قبیح ای است که پیامبر صلی الله علیه وسلم در موردش فرموده: «لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ كِبَرٍ قَالَ رَجُلٌ إِنَّ الرَّجُلَ يُحِبُّ أَنْ يَكُونَ ثَوْبُهُ حَسَنًا وَنَعْلُهُ حَسَنَةً قَالَ إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ الْكِبَرُ بَطْرٌ الْحَقُّ وَعَمَطٌ النَّاسِ»^(۱۵) «آن-که در دلش به اندازه ذره کبر باشد، به بهشت داخل نمی-شود. کسی گفت: شخصی دوست می-دارد که جامه-اش و کفشش نیکو باشد! فرمود: خداوند زیبا است و زیبایی را دوست می-دارد. کبر سرکشی در برابر حق و حقیر شمردن مردم است.»

سومین عامل و انگیزه کتمان علم شرعی برگزیدن متاع دنیا در مقابل اظهار حق است متاع فانی و زود گذری که انسان ضعیف النفس و مغرور را چنان می-فریبد که گویا طفلک نورسته ایست که اندک-ترین زیبایی-ها او را به خود جلب نموده و مفتون خویش می-گرداند. الله تبارک و تعالی

می-فرماید: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾^(۱۶) «کسانی که آنچه را خدا از کتاب (آسمانی)

نازل کرده است، پنهان می-دارند (یا دست به تأویل ناروا و تحریف می-یازند) و آن را به بهایی کم (و ناچیز دنیا) می-فروشند ، آنان جز آتش چیزی نمی-خورند. (زیرا اموالی که از رهگذر کتمان آیات آسمانی و تحریف و تأویل ناروای حقائق رحمانی به دست می-آید، سبب نزول آنان به آتش دوزخ

خواهد شد) و روز رستاخیز خدا « از آنان روگردان بوده » و با ایشان سخن نمی‌گوید و آنان را (از کثافت گناهان با عفو و گذشت خویش) پاکیزه نمی‌دارد . و ایشان را عذاب دردناکی است.»

عوامل و انگیزه‌های دیگری هم است که سبب کتمان علم شرعی می‌شود مثل حب جاه، مقام، ریاست، عناد و حسد چنانچه ابن کثیر رحمه الله در تفسیر این آیت نوشته است: «یهود همان صفات پیامبر صلی الله علیه وسلم را که شاهد و گواه رسالت و نبوتش بوده و در کتاب شان موجود بود، بخاطر اینکه مقام و ریاست‌شان را از دست نداده باشند، و همان تحفه‌ها و هدایایی را که عرب‌ها برای شان می‌دادند قطع نکردند و همیشه تعظیم و احترام‌شان را کرده باشند. تغییر دادند و کتمان ما أنزل الله نمودند و بعضی احکام و مطالب کتب سابقه را تغییر دادند.»^(۱۷) اگر ریشه‌یابی نماییم عوامل و انگیزه‌های زیادی است که انسان را منحرف ساخته و از اظهار حق باز می‌دارد ولی، ما به نکات فوق اکتفاء نموده و از تطویل بحث جلوگیری نمودیم.

ب: علل و انگیزه‌های اجتماعی: قبلاً در مورد علل و انگیزه‌های فردی پنهان نمودن علم شرعی بحث صورت گرفت که متعلق به صفات ذمیمه شخص بوده و در اثر انفعال آنها کتمان علم شرعی به وقوع می‌پیوندد. در این عنوان می‌پردازیم به بحث روی عوامل اجتماعی کتمان علم شرعی و این موضوع را از دو بُعد به بررسی می‌گیریم:

اولاً - اینکه اجتماع ملوث به اخلاق ذمیمه است، و اکثراً تحت تأثیر فضای نامطلوب و تیره و تاریک اخلاقی قرار گرفته‌اند. و این جامعه ایست که صدق و صفا، امانت‌داری و ترسگاری از الله جل جلاله در آن از کدام ارزش و جایگاهی برخوردار نیست. اگر فردی از افراد این جامعه راه صدق و امانت‌داری را پیشه گیرد، در حقیقت خود را در مضیقه و تنگ‌نایی قرار داده که دیگران از آن دوری جسته و او را ساده لوح قلم داد می‌نمایند. افراد

کاذب، متملق، عوام فریب، دو روی و سازش کار چنان می-درخشند که گویا برق خاطف و جهنده ای اند، و همیشه بازار-شان رونق-دار است و کسادى به آن راه ندارد. جامعه چنان هویتش را از دست داده که انسان صادق و راستکار کاذب معرفی می-گردد و اشخاص کاذب و دروغ-گو صادق و راست-کار، در چنان جامعه-ای اظهار حق و کتمان علم شرعی در یک میزان و مقیاس سنجیده می-شود و اصلاً از ارزش-های اخلاقی و تدین خبری نیست. بناءً، می-توان گفت که این عوامل و انگیزه-های اجتماعی تأثیر به-سزائی در اظهار حق و کتمان علم شرعی بالای افراد جامعه داشته و سبب انحراف آن-ها می-گردند.

ثانیاً - افراد جامعه سالم-اند و اکثراً خدا ترس و امانت-کار و صادق، ولیکن فضای حاکم بالای جامعه فضای ظالمانه و جابرانه است، و اظهار حق در آن جامعه باعث هلاکت و نابودی افراد حق گو و صادق می-گردد. چنانچه امام بخاری رحمه الله با سندش از ابو هریره رضی الله عنه روایت می-نماید که فرمود: «حَفِظْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَعَاءَيْنِ، فَأَمَّا أَحَدُهُمَا فَبَثْنَتْهُ، وَأَمَّا الْآخَرَ فَلَوْ بَثْنَتْهُ قُطِعَ هَذَا الْبُلْعُومُ»^(۱۸) «دو نوع حدیث از پیامبر - صلی الله علیه وسلم - حفظ کردم. نخست، احادیثی که آنها را روایت و نشر کردم. دوم، احادیثی که اگر آنها را روایت کنم، این گلویم بریده خواهد شد.»
علماء در شرح این حدیث گفته اند: مراد از ظرف اول همین احادیثی است که ابو هریره رضی الله عنه در ابواب مختلف دین روایت کرده است، و مراد از ظرف دوم که از روایت آن-ها خود داری کرده است، احادیثی است که بیان گر امرای ظالم و ستمگر، و ذم آنها است، که پیامبر صلی الله علیه وسلم از احوال آن-ها خبر داده و آن-ها را بد گفته بودند و ابوهریره رضی الله عنه گاهی به طریق کنایه از این چیزها یاد می-کرد. از آن-جمله این گفته-اش که: (از آمدن سال شصت و از امیر شدن اطفال به الله جل جلاله پناه می-جویم) این اشاره ای آشکاری به امارت یزید بن معاویه است، که در سال

شصت به خلافت رسید، و الله جل جلاله دعای ابوهریره رضی الله عنه را اجابت نمود. زیرا وی یک سال پیش از به خلافت رسیدن یزید وفات یافت.^(۱۹) و یا حدیث دیگری که در مورد امر بالمعروف و نهی از منکر از پیامبر صلی الله علیه وسلم چنین روایت گردیده: «مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ وَذَلِكَ أَضْعَفُ الْإِيمَانِ»^(۲۰) «هرگاه کسی از شما کار بدی را دید، باید آنرا بدست خویش تغییر دهد، اگر نتوانست بزبان خود آنرا منع کند و اگر نتوانست بدل خود از آن بد ببرد و این ضعیف‌ترین مرحله ایمان است.»

پیامد های پنهان نمودن علم شرعی:

الف: پیامد فردی

این پیامد ها گاهی مذموم و قبیح بوده که فرد را مستوجب عذاب پروردگار گردانیده و از رحمت اش دور می‌سازد، و همه لعنت کننده‌گان بر او نفرین و لعنت می‌گویند، مگر این‌که از این کردار زشت و بدش توبه نماید، و در مورد قبح و بدی آن از مقدمه شروع تا این جا بقدر کافی مطالبی گفته شد که به‌طور کلی اضرار دینی و دنیوی آن را بیان داشته است. و در مورد پیامد های فردی آن باید گفت که شخص را به لعنت الله جل جلاله و لعنت، لعنت کننده‌گان گرفتار می‌سازد مگر این‌که توبه نماید او هم در نزد الله ذلیل و خوار است و هم در نزد مخلوقات الله جل جلاله او با این عملش هم خود را هلاک ساخته و هم دیگران را او با پرورگارش در مخالفت و ضدیت قرار گرفته، زیرا الله جل جلاله امر نموده که هدایات و دلائل روشنش را به مردم برسانند تا مردم در سایه رحمتش قرار گیرند، ولیکن کاتم و پوشاننده علم شرعی مردم را در حد توان از این رحمت دور نگهداشته است تا مردم در تاریکی و جهالت قرار گرفته و همه سرگردان بمانند. ولیکن باید اذعان نمود که گاهی کتمان علم شرعی نظر به ظروف و شرایط زمانی و مکانی و احوال مردم پیامد نیکی دارد و کاتم علم شرعی را نسبت به نیت و قصدش مأجور

ساخته و از ثواب بزرگی برخوردار می‌سازد. هرگاه اظهار علمی سبب بروز نا-قراری و یا زایل ساختن امن و آرامش بلاد مسلمین گردیده و یا سبب برانگیختن فتنه-ها و از دست رفتن منفعت دینی-ای گردد. در آن حالت، بجای اظهار نمودن علم شرعی کتمان آن علم واجب و ضروری است.^(۲۱) هر چند در این مورد آثار زیادی است ولیکن جهت اختصار به آنچه که در فوق ذکر گردیده اکتفاء می‌نمایم.

ب: پیامد های اجتماعی کتمان علم شرعی

همان گونه که در مورد پیامد فردی کتمان علم شرعی توضیحات مفید و مثمیری داده شد که در بعضی حالات پیامد ناگوار و زشتی داشته که فرد و جامعه را به هلاکت و نابودی می‌کشاند و گاهی هم پیامد خوب و نیکوئی دارد که سبب نجات فرد و اجتماع می‌گردد و اجتماع را از متزلزل شدن و ناامنی نجات می‌دهد و نمی‌گذارد که به ورطه ای هلاکت و نابودی سقوط نماید یکی از مواردی که کتمان و پنهان نمودن علم شرعی پیامد نیک دارد، عدم بیان نصی است که حکام و یا رعیت نسبت مجال فسیح و گسترده آن می‌توانند زیاد-تر از معنای حقیقی-اش او را تأویل نمایند. و در اصطلاح علماء این چنین تأویلات را [إساءة استخدام النص] گویند. بدین معنی که نص گاهی نسبت به گستردگی مجال تأویل-اش قطعی-المراد نمی‌باشد و گاهی در بکار-گیری و استخدامش جفا و إساءة صورت گرفته و او را از معنای مقصود-اش کشیده و بر آنچه که بر آن وضع نشده استعمال می‌نمایند. گاهی این جفا و اساءة نسبت به آن نص از طرف حُکام صورت می‌گیرد و گاهی هم از طرف رعیت به هر حال اذعان باید کرد که بعضی حکام ظالم از علماء سوء و درباری می‌طلبند که برای بعضی افعال شان مسوُغ شرعی پیدا نموده حالانکه آن افعال بعید از اسباب و ظروف آن نص است تا بتوانند به اساس آن تأویلات فاسده بعضی اغراض و اهداف شان را تحقق ببخشند. و با استدلال از آن، همه ظلم و جبروت شان را صبغه ای قانونی داده و فکر و رأی

باطل شان را ترویج دهند در این صورت، کتمان همچو یک نص لازم و ضروری است.^(۲۲)

قرطبی رحمه الله هم در این مورد فرموده که تعلیم دادن سلطان و پادشاه تأویل نصی را که با استفاده از آن بالای رعیت راه اکراه و اجبار را پیشه گیرد و بر آنها ظلم روا دارد جائز نیست.^(۲۳)

ج: پیامد های اخروی کتمان علم شرعی

چون نصوص زیادی در مورد پیامد های اخروی کتمان علم شرعی آمده که تعدادی از آنها در عناوین مختلفه این مقاله تذکر داده شده است. لهذا، جهت احتراز از تطویل بحث و تکرار نصوص ما چند نص محدود و شمرده شده را تحت این عنوان بیان می-داریم و مطالب ویژه این مقاله را به پایان می-رسانیم.

الله تبارک و تعالی می-فرماید: **إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتُرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ**^(۲۴) «کسانی- که آنچه را خدا از کتاب (آسمانی) نازل کرده است، پنهان می-دارند (یا دست به تأویل ناروا و تحریف می-یازند) و آن را به بهای کم (و ناچیز دنیا) می فروشند، آنان جز آتش چیزی نمی-خورند. (زیرا اموالی که از رهگذر کتمان آیات آسمانی و تحریف و تأویل ناروای حقائق رحمانی به دست می-آید، سبب نزول آنان به آتش دوزخ خواهد شد.) و روز رستاخیز خدا (از آنان روگردان بوده و) با ایشان سخن نمی گوید و آنان را (از کثافت گناهان با عفو و گذشت خویش) پاکیزه نمی-دارد. و ایشان را عذاب دردناکی است» و پیامبر صلی الله علیه وسلم فرموده است: «مَنْ سَأَلَ عَنْ عِلْمٍ فَكَتَمَهُ، أُجِمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِلِجَامٍ مِنْ نَارٍ»^(۲۵) «کسی که از او در باره دانشی بپرسند و او آن را بپوشد، در روز قیامت به لگامی از آتش لگام کرده می-شود.

نتیجه گیری

نتایج به دست آمده از تحقیق فوق الذکر در چند جمله به طور فشرده و مختصر ذیلاً بیان می‌گردد.

۱- بر حذر داشتن امت اسلامی از کتمان و پنهان داشتن علم شرعی که مردم به پخش و نشر آن محتاج و نیاز مند هستند.

۲- یکی از مهم‌ترین عوامل که جامعه اسلامی را به هلاکت و بربادی مواجه ساخته؛ کتمان علم شرعی و پوشاندن واقعیت‌های عینی و مشهود جامعه است که با گذاشتن پرده ای از مکر و تزویر صورت می‌گیرد.

۳- پنهان داشتن علم شرعی در همه حالات مذموم و قبیح نبوده و نظر به احوال مردم، ظروف و شرایط عصر گاهی مندوب و گاهی هم مباح و گاهی هم واجب می باشد و پوشاننده آن نظر به نیت نیک و در نظر گرفتن مصالح فرد و اجتماع مأجور بوده و ثواب داده می شود.

۴- چون قوام جامعه منوط و مربوط به اصلاح علماء و امراء است. هرگاه این دو رکن فاسد گردند، جامعه خود به خود سیر نزولی‌اش را پیموده و به مفاکی از دوزخ دنیوی تبدیل می‌گردد.

۵- اظهار علمی سبب بروز ناقراری و یا زایل ساختن امن و آرامش بلاد مسلمین گردیده و یا سبب بر انگیختن فتنه‌ها و از دست رفتن منفعت دینی در آن حالت به جای اظهار نمودن علم شرعی کتمان آن واجب و ضروری است.

۶- علماء باید بخاطر اظهار حق همچو چراغ بسوزند و تمام تکالیف و مشقت‌ها را با جبین کشاده استقبال نمایند، تا دیگران از روشنائی شان مستفید گردند.

پیشنهادات

۱- به وزارت محترم ارشاد، حج و اوقاف پیشنهاد می گردد تا برنامه های عملی را در مورد اضرار کتمان علم شرعی از طریق منابع روی دست گیرد.

۲- وزارت محترم اطلاعات و فرهنگ پیشنهاد می‌گردد برنامه‌های توضیحی را در مورد اهمیت بیان حق و اضرار کتمان حق از طریق رسانه‌ها روی دست گیرد.

۳- علماء ربانی نباید بخاطر حب جاه، مقام و متاع ناچیز و نا پایه دار دنیا کتمان علم شرعی ننموده و خود را از ثواب و پاداش اخروی محروم گردانند.

۴- بر علماء لازم است که تمام ابعاد و پیامد-های مسأله را در نظر گرفته با فقاقت و دانائی اظهار علم نمایند و حالات فرد، اجتماع، پرسنده و مصالح امت مسلمه را در نظر گیرند و در پرتو بررسی آنچه که به دست آورده اند، اصدار حکم نموده و اظهار علم نمایند

مآخذ

۱- سیاح، احمد (۱۳۸۴ هـ) فرهنگ بزرگ جامع نوین، انتشارات اسلام: عربی به فارسی ماده: کتم ج ۲ ص ۱۶۹۴.

۲- آلوسی، شهاب الدین، محمود بن عبد الله، (۱۲۷۰ هـ) تفسیر روح المعانی، الحمیدیه، بغداد. ج ۲ ص ۲۷.

۳- البقرة/ ۱۶۰.

۴- ابن ماجه، أبو عبد الله، محمد بن یزید، (۲۷۳ هـ) سنن ابن ماجه، تحقیق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء الكتب العربية. ج ۱ ص ۳۰۸.

۵- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، بیروت، المكتبة العلمية. ج ۱ ص ۲۰۱.

۶- آل عمران/ ۹۱.

۷- عثمانی، مفتی محمد شفیع، (۱۳۹۴ هـ ق) تفسیر معارف القرآن، مترجم: مولانا محمد یوسف حسین پور، شیخ الإسلام احمد جام. ج ۲ ص ۶۴- ۶۵.

۸ - هروی، داکتر عبدالرحیم فیروز، (۱۴۲۸ هـ) فیض الباری شرح مختصر صحیح البخاری، مکتبه حقانیه، قصه خوانی پشاور ج ۱ ص ۲۴۸.

۹- البقرة/ ۲۸۳.

تبيان _____ بررسى علل كتمان علم شرعي...

- ١٠- نسفي، عبد الله بن أحمد، (١٤٣٢هـ) مدارك التنزيل وحقائق التأويل، دار البشائر الإسلامية ج ١ ص ١٥٨.
- ١١ - البقرة: ٢٢٨.
- ١٢ - مدارك التنزيل وحقائق التأويل: ج ١ ص ١٢٦.
- ١٣ - رسمتي؛ ابي ذكريا؛ عبدالسلام؛ (١٤٢٨هـ). تفسير احسن الكلام؛ مترجم صادقه بنت سيد عبدالأحد؛ دار التفسير جامعة عربية پشاور ج ١ ص ٦٧٠.
- ١٤ - النمل / ١٤.
- ١٥ - نيسابوري، مسلم بن الحجاج (٢٦١ هـ) صحيح مسلم، بيروت، دار إحياء التراث العربي ج ١ ص ٢٤٧.
- ١٦ - البقرة / ١٧٤.
- ١٧ - ابن كثير، أبو الفداء، إسماعيل بن عمر بن كثير (١٤٢٠هـ) تفسير القرآن العظيم، دار طيبة. ج ١ ص ٤٤٠.
- ١٨ - صحيح البخاري: ج ١ ص ٣٥.
- ١٩ - فيض الباري شرح مختصر صحيح البخاري: ج ١ ص ٢٤٧.
- ٢٠ - صحيح مسلم: ج ١ ص ١٦٧.
- ٢١ - أحكام الكتمان في الشريعة الإسلامية و تطبيقاته المعاصرة: ٣٠٤.
- ٢٢ - كبيسي، عمر شاكر عبدالله، أحكام الكتمان في الشريعة الإسلامية و تطبيقاته المعاصرة، بيروت، دار إحياء الكتب العربية. ج ١ ص ٣٠٦.
- ٢٣ - تفسير قرطبي: ج ٢ ص ١٢٥.
- ٢٤ - البقرة / ١٧٤.
- ٢٥ - سجستاني، سليمان بن الأشعث، (٣٧٥ هـ) سنن أبي داود، بيروت، دار العروبة: ج ١٠ ص ٧٣.

نبوی ارشاد

رسول الله صلی علیه وسلم- فرمایلی دی:

«مَا مِنْ عَبْدٍ يَسْتَرْعِيهِ اللَّهُ رَعِيَّةً يَمُوتُ يَوْمَ يَمُوتُ وَهُوَ غَاشٌّ لِرَعِيَّتِهِ إِلَّا حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ» (صحيح مسلم).

نشته دی هیخ بنده چې الله تعالی یې پر رعیت باندي مسول وگرخوي، په داسې حال کې مړ شي چې هغه له خپل رعیت سره خیانت کوونکی وي، مگر دا چې الله تعالی پر هغه جنت حرام کړی دی.

Published: Academy of Science of Afghanistan

Editor in chief: Professor khwaja zaker sediqi

Assistant: Research Fellow Abdul Raouf Hajrat

Editorial Board:

Professor Abdul Wali Basirat

Professor Said Habib Shaker

Professor Abdul Karim Fazli

Research fellow Abdul Rahman Hamid

Composed & Designed By:

Abdul Raouf Hajrat

Annual Subscription:

Kabul: 320 AF

Province: 480AF

Foreign Countries: 20\$

Price of each issue in Kabul: 80AF

Research fellow Abdul Rahman Hamid For Professors,

- For Professors, Teachers and members of Academy of science of Afghanistan: 70 AF
- For the disciples and students of schools: 40 AF
- For other Departments and offices: 80 AF For other Departments and offices: 80